

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BÖLÜMÜ

127985

DİNİ GELİŞİM SEVİYELERİ İLE DİNİ BAŞAÇIKMA TUTUMLARI
ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

127985

İLHAN TOPUZ

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİN PSİKOLOJİSİ BÖLÜMÜ

DOKTORA TEZİ

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. HAYATİ HÖKELEKLİ

BURSA 2003

TC.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

..İlhan.....TOPUZ'a..... ait "Dini Gelişim Seviyeleri
...ile Dini Başarıma Tutumları Arasındaki İlişki
Üzerine Bir Araştırma" adlı çalışma, jürimiz tarafından "Felsefe ve Din
..Bilimleri.....Anabilim Dalı, Din Psikolojisi.....
Bilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. Mustafa SEVÜKTEKİN

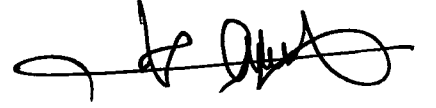
Üye

Prof. Dr. Hayati HİKELELİ

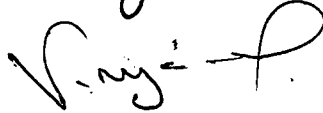
Üye

Prof. Dr. İzzet ER

Üye

Prof. Dr. Veynel UYSAL

Üye

Prof. Dr. M.Emir AY

ÖZET

Dini gelişim seviyeleri ile dini başaşikma tutumları arasındaki ilişkilerin incelendiği bu araştırmada, örneklemin dini gelişim seviyelerini ölçmek amacıyla Gazali'nin dini duygu, dini düşünce, dini inanç ve dini davranış konularındaki düşüncelerinden yola çıkılarak, öncelikle İslam kültürüne uygun, "İnançsızlık", "Aldatıcı Dindarlık", "Taktidi Dindarlık", "Tahkiki Dindarlık" ve "Zevk Alınan Dindarlık" alt bölümlerinden oluşan bir dini gelişim seviyeleri ölçeği (DGSÖ) geliştirilmiştir. Dini başaşikma tutumlarını belirlemek amacıyla, Pargament ve arkadaşları tarafından geliştirilen ve Ekşi tarafından Türkiye koşullarına uyarlanan dini başaşikma ölçeğinden (DBÇÖ), dini başaşikma ile dini olmayan başaşikma tutumları arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koymak amacıyla da, Carver ve arkadaşları tarafından geliştirilen ve Gök tarafından ölkemiz koşullarına uyarlanan başaşikma ölçeğinden (BÇÖ) yararlanılmıştır.

Bahsedilen ölçekler, Afyon ve Isparta illerinde, deprem, ekonomik sıkıntı, aile içi sorunlar, ..vb olmak üzere önemli stresli hayat olaylarını tecrübe eden ve bu olaylardan etkilenen, 178'i kadın ve 390'ı erkek olmak üzere toplam 568 yetişkin ve yaşlıya uygulanmıştır. Uygulama sonucunda elde edilen veriler bilgisayar ortamına aktarılmış ve SPSS istatistik programında analiz edilmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre;

1) Dini Gelişim Seviyeleri : Taktidi dindarlığın toplumda yaygın olduğu görölmektedir. Demografik özellikler açısından dini gelişime baktığımızda ;

- a) **Cinsiyet :** Erkekler daha çok aldatıcı dindarlık boyutunda dini gelişim gösterirken, kadınlar daha çok taktidi dindarlık, tahkiki dindarlık ve zevk alınan dindarlık alt boyutlarında dini gelişim göstermektedirler.
- b) **Yaş :** 46-50 yaş grubundaki insanlar aldatıcı dindarlık boyutunda, 41-45 yaş grubundaki insanlar tahkiki (ilmi) dindarlık boyutunda, 61 yaş ve üzerindeki insanlar da zevk alınan dindarlık boyutunda dini gelişim göstermekte, özellikle 46-50 yaşlarından sonra inançsızlık boyutunda azalma olmakta ve ilerleyen yaş ile birlikte dini gelişim seviyeleri zevk alınan dindarlığa doğru yükselmektedir.
- c) **Sosyo-ekonomik Seviye :** Yüksek sosyo ekonomik seviyedeki insanlar inançsızlık ve aldatıcı dindarlık boyutlarında dini gelişim gösterirken, düşük sosyo-ekonomik seviyedeki insanlar tahkiki (ilmi) dindarlık boyutunda dini gelişim göstermektedirler.
- d) **Eğitim Düzeyi :** İlkokul mezunları daha çok taktidi dindarlık boyutunda, ortaokul mezunları daha çok inançsızlık ve aldatıcı dindarlık boyutlarında, üniversite mezunları da hem tahkiki dindarlık hem de inançsızlık boyutunda dini gelişim göstermektedirler.
- e) **Meslek Grupları :** Devlet memurları daha çok aldatıcı dindarlık, tahkiki dindarlık ve zevk alınan dindarlık boyutlarında, din görevlileri daha çok tahkiki dindarlık ile zevk alınan dindarlık boyutlarında, ev hanımları daha çok taktidi, tahkiki ve zevk alınan dindarlık boyutlarında, emekli ve işsizler daha çok inançsızlık boyutunda, çiftçiler daha çok inançsızlık, aldatıcı dindarlık ve taktidi dindarlık boyutlarında dini gelişim göstermektedirler.

2) Dini Başaçıkma Tutumları : Olumlu dini başaçıkma tutumu toplumun büyük çoğunluğu tarafından kullanılmaktadır. Demografik özellikler açısından dini başaçıkma tutumlarına baktığımızda ;

- a) **Cinsiyet :** Kadınlar daha çok olumlu dini başaçıkma tutumunu, erkekler ise daha çok olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanmaktadırlar.
- b) **Yaş :** 35-40, 41-45, 46-50, 51-55 ve 56-60 yaş gruplarındaki insanlar daha çok olumsuz dini başaçıkma tutumunu, 61 yaş ve üzerindeki insanların tamamı olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanmaktadırlar.
- c) **Sosyo-ekonomik Seviye :** Düşük, ortanın altı ve orta sosyo-ekonomik seviyedeki insanlar daha çok olumlu dini başaçıkma tutumunu, ortanın üstü ve yüksek sosyo-ekonomik seviyedeki insanlar ise daha çok olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanmaktadırlar.
- d) **Eğitim Düzeyi :** İlkokul, ortaokul ve lise mezunları daha çok olumlu dini başaçıkma tutumunu, yüksekokul ve üniversite mezunları da daha çok olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanmaktadırlar.
- e) **Meslek Grupları :** Ev hanımları ve din görevlileri daha çok olumlu dini başaçıkma tutumunu, devlet memurları, işçiler, emekliler, çiftçiler, işsizler, esnaf ve serbest meslek sahipleri de daha çok olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanmaktadırlar.
- f) **Yaşanan Stresli Hayat Olayı :** Aile fertlerinden birini kaybedenler ile deprem anını yaşayan insanlar daha çok olumlu dini başaçıkma tutumunu, ekonomik sıkıntı, duygusal/psikolojik ilişki sorunu, iş yeri problemleri, aile içi sorunlar ve sakatlık/yaralanma/hastalık" gibi olayları yaşayan insanlar da daha çok olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanmaktadırlar.

3) Dini gelişim seviyeleri ile dini başaçıkma tutumları arasındaki ilişkiler :

Dini gelişim seviyeleri ile dini başaçıkma tutumları arasında doğru orantılı bir ilişki bulunmuştur. Yani dini gelişim seviyesi yükseldikçe, olumlu dini başaçıkma tutumu daha çok kullanılmaktadır. İnançsız ve aldatici dindarlar daha çok olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanırlarken, taklit, tahkik ve zevk alınan dindarlık boyutundakiler de daha çok olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanmaktadırlar.

Din, dini olmayan başaçıkma tutumlarının harekete geçmesine yardımcı olmaktadır. İnançsızlar daha çok "yadsıma" ve "alkol/ilaç kullanma" başaçıkma tutumlarını kullanırlarken, aldatici dindarlar daha çok "davranışsal olarak ilgiyi kesme" ve "alkol/ilaç kullanma" başaçıkma tutumlarını kullanmakta, taklit, tahkik ve zevk alınan dindarlık boyutunda dini gelişim gösterenler de daha çok "planlama", "kabullenme", "aktif başaçıkma", "diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma", "sosyal destek arama (enstrümental)", "olumlu tarzda yeniden yorumlama", "duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma" başaçıkma tutumlarını kullanmaktadırlar.

Olumlu dini başaçıkma tutumunu kullananlar daha çok "aktif başaçıkma", "planlama", "diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma", "sosyal destek arama (enstrümental ve duygusal)", "kabullenme" ve "olumlu tarzda yeniden yorumlama" başaçıkma tutumlarını kullanırlarken, olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullananlar da daha çok, "davranışsal olarak ilgiyi kesme", "yadsıma" ve "alkol/ilaç kullanma" başaçıkma tutumlarını kullanmaktadırlar.

ABSTRACT

In this research, the relationships between religious development and religious coping have been investigated. In order to measure the samples' religious development, who were Muslims, we have firstly developed a scale called "Religious Development Scale (RDS)", through the Gazali's ideas, thoughts, feelings & behaviours about the religion. The scale has five sub-scales which are "Disbeliever", "Deceptive Religiosity", "Imitative Religiosity", "Investigative Religiosity", and "Pleasurable Religiosity". The samples' religious coping attitudes were measured by Religious Coping Scale (RCS), which was developed by Pargament et.al & adapted by Ekşi. In order to determine the similarities and differences between religious coping attitudes and non-religious coping attitudes, it was also used that Coping Scale (CS), which was developed by Carver et.al & adapted by Gök.

The scales mentioned above have been administered to people, living in Afyon and Isparta cities, who have experienced a stressful life event, such as earthquake, economic shortcomings, family problems, etc. 568 adults and elders have participated in answering the scales, whom were 178 women and 390 men. The data obtained through the scales, analyzed by a statistical program, called SPSS. According to results of the analysis;

1) Religious Development Levels : It was found that most of the people are imitatively religious. With respect to demographic properties;

- a) **Gender :** While most of the males are deceptively religious, females are generally imitatively, inquiringly and pleasurable religious.
- b) **Age :** 46-50 age group is deceptively religious, 41-45 age group is inquiringly religious, and people who are older than 61 years-old are pleasurable religious. Especially, after 46-50 ages, with increasing age, disbeliefs about the religion turn to beliefs.
- c) **Sosyo-economic Status :** While people who are at above the middle and high socio-economic level are disbelievers and deceptively religious, people who are at low, under the middle and middle socio-economic level are inquiringly religious.
- d) **Educational Level :** While graduates of primary schools are imitatively religious, graduates of secondary schools are often disbelievers or deceptively religious, graduates of universities are inquiringly religious or disbelievers.
- e) **Job Status :** While officials are generally deceptively, inquiringly or pleasurable religious, people who has a job related with religion are inquiringly religious or pleasurable religious. Housewives are imitatively, inquiringly or pleasurable religious, retired and unemployed people are generally disbelievers, farmers are disbelievers or deceptively and/or imitatively religious.

2) Religious Coping Attitudes : The positive religious coping is used most of the people. With respect to demographic properties;

- a) **Gender :** While the positive religious coping is generally used by most of the females, the negative religious coping is always used by most of the males.

- b) **Age** : While the negative religious coping is generally used by 35-40, 41-45, 46-50, 51-55 age groups, the positive religious coping is used by all of the people older than 61 years-old.
- c) **Sosyo-economic Status** : While the positive religious coping is generally used by people who are at low, under the middle or middle socio-economic level, the negative religious coping is always used by people who are at above- the-middle or high socio-economic level.
- d) **Educational Level** : While the positive religious coping is generally used by graduates of primary, secondary or high schools, the negative religious coping is always used by graduates of college and university.
- e) **Job Status** : While housewives and people who has a job related with religion are generally using the positive religious coping, workers, officials, farmers, retired people, traders are using the negative religious coping.
- f) **Stressfull Event** : While people who lost a family member and people who have experienced an earthquake are using the positive religious coping, people who face with economic shortcomings, people who have work place problems, people who have problems with family members, & people who are romantics and people who are injured, are using the negative religious coping.

3) The Relations Between Religious Coping & Religious Development :

It was found that, there is a positive relationship between levels of religious development and attitudes of religious coping. People who are more religious, are using the positive religious coping attitudes. Disbelievers and deceptively religious people are using the negative religious coping attitudes. People who are imitationally, inquiringly, & pleasurable religious are using the positive religious coping attitudes.

Religion, meanwhile activates the non-religious coping attitudes. While disbelievers are generally using "deny" or "alcohol/drug use" coping attitudes, deceptively religious people are using "behavioral discontent" and "alcohol/drug use" coping attitudes, imitationally, inquiringly and pleasurable religious people are generally using "planning", "accepting", "active coping", "leaving other things & focusing on the problem", "searching for social support (instrumental)", "positive reinterpretation", "focusing on emotions & producing emotions" coping attitudes.

While people who uses positive religious coping, are using "active coping", "planning", "leaving other things & focusing on the problem", "searching for social support (instrumental & emotional)", "accepting", and "positive reinterpreting" coping attitudes, people who use negative religious coping, are generally using "behavioral discontent", "deny" or "alcohol/drug use" coping attitudes.

ANAHTAR SÖZCÜKLER (KEY WORDS)

1. Dini Gelişim	(Religious Development)
2. Dini Başaçıkma	(Religious Coping)
3. Aldatıcı Dindarlık	(Deceptive Religiosity)
3. Taklidi Dindarlık	(Imitationally Religiosity)
4. Tahkiki Dindarlık	(Inquire Religiosity)
5. Zevk Alınan Dindarlık	(Pleasurable Religiosity)

İC. FİLSOFİ VE İLMİ HAYAT
DİNİ İLMİNİN İZLENİMLERİ

ÖNSÖZ

Yaşamı boyunca bir çok olayla karşılaşan insan, bazı olaylar karşısında sevinirken, bazı olaylar karşısında da üzülme, fizyolojik, psikolojik, sosyolojik, ekonomik, ..vb çeşitli sıkıntılara karşı koymaya çalışmaktadır. Acaba insan, sıkıntı ve strese girmesine neden olan olaylar karşısında neler yapmakta, sıkıntı ve stresten kurtulmak için nasıl mücadele etmekte ve bu mücadelesinde hangi yollara veya tekniklere başvurmaktadır? Bu sorulara genel psikoloji alanında "stresle başa çıkma" adı altında cevaplar bulunmuş durumdadır.

Din psikolojisi alanında da son yıllarda, özellikle Amerikalı din psikologları tarafından bu sorulara cevaplar aranmakta, sıkıntılı ve stresli anlarında insanların, dine, dini inanç ve uygulamalara yönelip yönelmedikleri, dini inanç ve uygulamalardan yararlanıp yararlanmadıkları ve eğer yararlanıyorlarsa hangi dini inanç ve uygulamalardan yararlanarak, karşılaştıkları problemleri çözmeye çalıştıkları araştırılmaktadır.

İnsanlık tarihi boyunca, insanın yaşamında önemli bir olgu olarak varlığını sürdüren din, günümüzde de varlığını sürdürmekte ve inanan insanın hayatını yönlendirmektedir. İnsanların dini gelişim seviyeleri ile dini başa çıkma tutumları arasındaki ilişkilerin incelendiği bu çalışmada, öncelikle İslam kültürü içinde gerçekleşmesi beklenen dini gelişimi tespit etmek amacıyla, Gazali'nin düşüncelerinden yola çıkılarak bir dini gelişim seviyeleri ölçeği geliştirilmiştir.

Bu çalışmanın giriş bölümünde, araştırma konusu genel hatlarıyla tanıtılmış, araştırmanın amacı, hipotezleri, metodu, varsayımları ve sınırları hakkında bilgiler verilmiştir.

Araştırmanın birinci bölümünde, gelişim psikolojisi verilerinden yola çıkılarak, insan-din ilişkisi içinde dini gelişim tartışılmış, dini gelişim ile ilgili teorik çalışmalara yer verilmiştir. Ayrıca, genel psikoloji verilerine göre stres ve strese başa çıkma yolları hakkındaki genel veriler incelenmiş, dinin başa çıkma sürecindeki fonksiyonları, dini başa çıkmanın aşamaları, dini başa çıkma tutumları ile dini başa çıkmayı etkileyen faktörler üzerinde durulmuş ve dini başa çıkma ile ilgili olarak yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde, bilgi toplama araçları ile elde edilen bilgiler istatistiki olarak analiz edilmiş ve analiz sonuçları üzerinde yorumlar yapılmıştır. Ayrıca, araştırma sonucunda ulaşılan genel sonuçlar tartışılmış ve bu konu ile ilgilenen araştırmacılara önerilerde bulunulmuştur.

Bu çalışmaya beni yönlendiren ve gerçekleşmesinde, maddi ve manevi hiçbir desteğini esirgemeyen sayın danışman hocam Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Tez izleme komitemde yer alan ve değerli katkılarıyla çalışmamın olgunlaşmasını sağlayan Prof. Dr. İzzet ER ile Prof. Dr. Mehmet Emin AY'a da ayrıca teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	II
ÖZET	III
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ.....	VII
İÇİNDEKİLER.....	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	XV
KISALTMALAR.....	XV

GİRİŞ

A . GİRİŞ.....	1
1 . ARAŞTIRMANIN AMAÇLARI ve PROBLEM.....	5
2 . ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ.....	6
3 . ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	7
4 . ARAŞTIRMANIN METODU.....	7
4.1. Araştırmanın Modeli.....	7
4.2. Evren ve Örneklem.....	8
4.3. Veri Toplama Araçları.....	8
4.3.1. Kişisel Bilgi Formu.....	9
4.3.2. Dini Gelişim Seviyeleri Ölçeği (DGSÖ).....	9
4.3.3. Başaçıkma Ölçeği.....	10
4.3.4. Dini Başaçıkma Tarzları Ölçeği (RCOPE).....	12
4.4. Verilerin toplanması.....	13
4.5 . Verilerin Analizi.....	14
5 . ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI.....	15
6 . ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI.....	15

BÖLÜM I

TEORİK ÇERÇEVE

A . DİNİ GELİŞİM TEORİLERİ.....	16
1 . GELİŞİM PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN DİNİ GELİŞİM.....	21
1.1 . Bebeklik ve Çocuklukta Dini Gelişim.....	22
1.2 . Ergenlik Döneminde Dini Gelişim.....	24
1.3 . Yetişkinlik Döneminde Dini Gelişim.....	28
1.4 . Yaşlılık Döneminde Dini Gelişim.....	29
2 . SİSTEMLİ TEORİLER AÇISINDAN DİNİ GELİŞİM.....	31
2.1 . BAĞLANMA TEORİSİ.....	31
2.2 . FOWLER'IN İNANÇ GELİŞİMİ TEORİSİ.....	34
2.3 . GRAPPS'IN DİNİ YAŞAM BİÇİMLERİ TEORİSİ.....	36
2.4 . L. B. BROWN'UN DİNİ GELİŞİM TEORİSİ.....	39
2.5 . MEADOW VE KAHOE'NİN DİNİ GELİŞİM TEORİSİ.....	40
2.6 . GAZALİ'NİN DİNİ GELİŞİM TEORİSİ.....	41
2.6.1 . Gelişim Dönemleri ve Din.....	42
2.6.2 . Geliştirilen Dini Tutumlar.....	44
2.6.3 . Dini Gelişim Seviyeleri Bakımından Dindarlık Tipleri..	46
2.6.3.1 . Taklidi Dindarlık	47
2.6.3.2 . Tahkiki (İlmi) Dindarlık	48
2.6.3.3 . Zevk Alınan Dindarlık.....	49
3 . DİNİ GELİŞİM TEORİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	51

B . STRES, BAŞAÇIKMA ve DİNİ BAŞAÇIKMA

1 . STRES.....	58
1.1 . Stresin Tanımı.....	58
1.2 . Strese Gösterilen Tepkiler.....	59
1.3 . Stresin Derecesi Belirleyen Faktörler.....	59
2 . STRESLE BAŞAÇIKMA.....	61
2.1 . Stresle Başaçıkmanın Tanımı.....	61
2.2 . Stresle Başaçıkma Aşamaları.....	62
2.3 . Stresle Başaçıkmayı Etkileyen Faktörler.....	64
3 . DİNİ BAŞAÇIKMA.....	65
3.1 . Giriş.....	65
3.2 . Dini Başaçıkma.....	66
3.3 . Başaçıkma Sürecinde Din ve Fonksiyonları.....	67
3.4 . Dini Başaçıkma Aşamaları.....	70
3.5 . Dini Başaçıkma Tutumları.....	70
3.6 . Dini Başaçıkmayı Etkileyen Faktörler.....	71
3.7 . Dini Başaçıkma İle İlgili Çalışmalar.....	73
4 . İSLAMİ DEĞERLER AÇISINDAN DİNİ BAŞAÇIKMA.....	82
4.1 . Teorik Dini Başaçıkma Çalışmaları.....	83
4.2 . İslam Değerler ve Başaçıkmadaki Rollerini.....	85

BÖLÜM II

A . BULGULAR

1 . ÖRNEKLEM GRUBU İLE İLGİLİ BULGULAR.....	90
2 . STRES KAYNAĞI İLE İLGİLİ BULGULAR.....	94
2.1. Stresli Olayın Çeşidi İle İlgili Bulgular.....	94
2.2. Stresli Olayın Zamanı İle İlgili Bulgular.....	95
2.2. Stresli Olayın Etkisi İle İlgili Bulgular.....	95
3 . DİNİ GELİŞİM SEVİYELERİ İLE İLGİLİ BULGULAR.....	97
3.1 . Cinsiyet ve Dini Gelişim	97
3.2 . Yaş Grupları ve Dini Gelişim	99
3.3 . Sosyo-ekonomik Düzey ve Dini Gelişim	101
3.4 . Eğitim Seviyeleri ve Dini Gelişim	103
3.5 . Meslek Grupları ve Dini Gelişim	105
4 . DİNİ BAŞAÇIKMA TUTUMLARI İLE İLGİLİ BULGULAR.....	107
4.1 . Cinsiyet ve Dini Başaçıkma Tutumları.....	107
4.2 . Yaş Grupları ve Dini Başaçıkma Tutumları	108
4.3 . Sosyo-ekonomik Düzey ve Dini Başaçıkma Tutumları.....	109
4.4 . Eğitim Seviyeleri ve Dini Başaçıkma Tutumları.....	110
4.5 . Meslek Grupları ile Dini Başaçıkma Tutumları	111
4.6 . Stresli Olayın Özellikleri ve Dini Başaçıkma Tutumları	112
4.6.1 . Stresli Olayın Çeşidi ve Dini Başaçıkma Tutumları	112
4.6.2 . Stresli Olayın Zamanı ve Dini Başaçıkma Tutumları ..	113
4.6.3 . Stresli Olayın Etkisi ve Dini Başaçıkma Tutumları.....	114
5 . DİNİ GELİŞİM SEVİYELERİ, BAŞAÇIKMA VE DİNİ BAŞAÇIKMA ARASINDAKİ İLİŞKİLERE AIT BULGULAR.....	115
5.1. Dini Gelişim seviyeleri Ve Dini Başaçıkma Tutumları.....	115
5.2. Dini başaçıkma Ve Başaçıkma Tutumları	118
5.3. Dini Gelişim seviyeleri ile Dini Başaçıkma Arasındaki İlişkiler..	120

B . SONUÇLAR

1 . DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER İLE İLGİLİ SONUÇLAR.....	121
2 . STRES KAYNAĞI İLE İLGİLİ SONUÇLAR.....	122
3 . HİPOTEZLERLE İLGİLİ SONUÇLAR.....	123
3.1 . DİNİ GELİŞİM SEVİYELERİ İLE İLGİLİ SONUÇLAR.....	123
3.1.1 . Dini Gelişim Seviyeleri İle Demografik Özellikler	
Arasındaki İlişkilerle İlgili Sonuçlar.....	123
3.1.1.1 . Cinsiyet ve Dini Gelişim.....	123
3.1.1.2 . Yaş Grupları ve Dini Gelişim.....	126
3.1.1.3 . Gelir Düzeyi ve Dini Gelişim.....	129
3.1.1.4 . Eğitim Düzeyi ve Dini Gelişim.....	131
3.1.1.5 . Meslek Grupları ve Dini Gelişim.....	133
3.1.1.6 . (Hipotez 1) . Dini Gelişim Seviyeleri, Demografik	
Özelliklere Göre Farklılaşmaktadır.....	135
3.2 . DİNİ BAŞAÇIKMA İLE İLGİLİ SONUÇLAR.....	138
3.2.1 . Dini Başaçıkma Tutumları İle Demografik Özellikler	
Arasındaki İlişkilerle İlgili Sonuçlar.....	138
3.2.1.1 . Cinsiyet ve Dini Başaçıkma Tutumları.....	138
3.2.1.2 . Yaş Grupları ve Dini Başaçıkma Tutumları.....	139
3.2.1.3 . Gelir Düzeyi ve Dini Başaçıkma Tutumları.....	139
3.2.1.4 . Eğitim Düzeyi ve Dini Başaçıkma Tutumları.....	140
3.2.1.5 . Meslek Grupları ve Dini Başaçıkma Tutumları.....	141
3.2.1.6 . (Hipotez 2) Dini Başaçıkma Tutumları, Demografik	
Özelliklere Göre Farklılaşmaktadır.....	142
3.2.2 . Dini Başaçıkma Tutumları İle Stresli Olayın Özellikleri	
Arasındaki İlişki İle İlgili Sonuçlar.....	141
3.2.2.1 . Stresli Olayın Çeşidi ve Dini Başaçıkma Tutumları..	144
3.2.2.2 . Stresli Olayın Zamanı ve Dini Bç. Tutumları.....	145
3.2.2.3 . Stresli Olayın Etkisi ve Dini Başaçıkma Tutumları...	147

3.2.2.4. (Hipotez 3) . Dini Başaçıkma Tutumları, Stresli Olayın zelliklerine Göre Farklılaşmaktadır.....	147
3.2.3. (Hipotez 4) . Başaçıkma Tutumları Dini Gelişim Seviyelerine Göre Farklılaşmaktadır.....	149
3.2.4. (Hipotez 5) . Başaçıkma Tutumları, Dini Başaçıkma Tutumlarına Göre Farklılaşmaktadır.....	151
3.2.5 . (Temel Hipotez) . Dini Başaçıkma Tutumları Dini Gelişim Seviyelerine Göre Farklılaşmaktadır.....	153
C . ÖNERİLER.....	155
KAYNAKLAR.....	157
EKLER	170
EK 1 : KİŞİSEL BİLGİ FORMU.....	171
EK 2 : DİNİ GELİŞİM SEVİYELERİ ÖLÇEĞİ.....	172
EK 3 : DİNİ BAŞAÇIKMA TARZLARI ÖLÇEĞİ.....	175
EK 4 : BAŞAÇIKMA ÖLÇEĞİ.....	176
ÖZGEÇMİŞ	178

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1 : Örneklemin, Demografik Özelliklere Göre Dağılımı.....	91
Tablo 2.1 : Örneklemin, Stres ve Olumsuz Etki Doğuran Çeşitli OlaylaraGöre Dağılımı	94
Tablo 2.2 : Örneklemin, Stresli Olayın Zamanına Göre Dağılımı.....	95
Tablo 2.3 : Örneklemin, Stresli Olayın Etkisine Göre Dağılımı.....	96
Tablo 3.1 : Cinsiyet Değişkenine Göre Dini Gelişim Seviyeleri Puanları (Bağımsız Grup t-Testi).....	98
Tablo 3.2 : Yaş Gruplarına Göre Dini Gelişim Seviyeleri Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları.....	100
Tablo 3.3 : Sosyo-ekonomik Düzeye Göre Dini Gelişim Seviyeleri Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları.....	102
Tablo 3.4 : Eğitim Seviyelerine İle Dini Gelişim Seviyeleri Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları.....	104
Tablo 3.5 : Meslek Gruplarına Göre Dini Gelişim Seviyeleri Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları.....	106
Tablo 4.1 : Örneklemin Cinsiyet Değişkenine Göre Dini Başaçıkma Puanları (Bağımsız Grup t-Testi).....	107
Tablo 4.2 : Yaş Grupları ile Dini Başaçıkma Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları.....	108
Tablo 4.3 : Sosyo-ekonomik Düzey ile Dini Bç. Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları.....	109
Tablo 4.4 : Eğitim Seviyeleri ile Dini Başaçıkma İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları.....	110
Tablo 4.5 : Meslek Gruplarına ile Dini Bç. Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları.....	111
Tablo 4.6.1 : Stresli Olay İle Dini Başaçıkma Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları.....	112
Tablo 4.6.2 : Stresli Olayın Zamanına Göre DBÇ Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları.....	113
Tablo 4.6.3 : Stresli Olayın Etkisi İle Dini Bç. Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları.....	114
Tablo 5.1 : Dini Gelişim Seviyeleri ile Başaçıkma Metodları İçin Pearson Momentler Çarpım Korelasyon Katsayıları.....	116
Tablo 5.2: Dini Başaçıkma ile Başaçıkma Metodları İçin Pearson Momentler Çarpım Korelasyon Katsayıları.....	118
Tablo 5.3 : Dini Başaçıkma Tutumları ile Dini Gelişim Seviyeleri İçin Pearson Momentler Çarpım Korelasyon Katsayıları.....	120

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
APA	American Psychological Association
ark.	Arkadaşları
A.Ü.I.F.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bç	Başaçıkma
BÇÖ	Başaçıkma Ölçeği
Bkz	Bakınız
DBTÖ	Dini Başaçıkma Tarzları Ölçeği
Ç./Çev.	Çeviren
Ç.Ü.I.F.	Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
DGSÖ	Dini Gelişim Seviyeleri Ölçeği
et. al.	Diğerleri
İFAV	İlahiyat Fakültesi Vakfı
IJPR	International Journal for The Psychology of Religion
JPSP	Journal Of Personality & Social Psychology
JSSR	Journal For The Scientific Study Of Religion
M.Ü.I.F.	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ODBÇ	Olumlu Dini Başaçıkma
OZDBÇ	Olumsuz Dini Başaçıkma
RCOPE	Religious Coping Scale
s.	sayfa
ss.	sayfadan sayfaya
TPD	Türk Psikologlar Derneği
T.D.V.	Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	Tarih yok
U.Ü.I.F.	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
v.d.	ve diğerleri
Yay.	Yayınevi/Yayınları

GİRİŞ

Son yıllarda, genel psikoloji alanında, stres ile ilgili bir çok çalışma yapılmaktadır. Yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu stresin oluşum nedenleri, etkileri ve stresle başa çıkma yöntemleri üzerinedir. Stresle başa çıkma çalışmalarında, günümüzde dini ve manevi değerlere de yer verilmeye başlanmıştır¹. Özellikle din psikolojisi alanında yapılan çalışmalarda, dinin, insanın karşılaştığı problemin çözümüne yardımcı olup olmadığı, eğer yardımcı oluyor ise, bunun nasıl ve hangi dini inanç ve uygulamalara göre gerçekleştiği araştırılmaktadır².

Burada sorulması gereken soru : “Din nedir ve insanlara, özellikle stresli hayat olaylarıyla başa çıkma sürecinde nasıl yardımcı olmaktadır ?” sorusudur.

Din ile ilgilenenler, onu kendi alanı ve amaçları doğrultusunda tanımladığı³ için, herkesin üzerinde anlaşabileceği bir din tarifi yapmak henüz mümkün değildir. Bununla birlikte, bazı önemli özelliklerinden yola çıkarak genel bir din tarifine ulaşmak mümkün olabilir. Din, her türlü felsefi ve ilmi düşünceden önce insanların ve toplumların hayatlarında yer alan ve her devirde

-
- ¹ - Ruh sağlığı ve sorunlarıyla başa çıkmada dini ve manevi değerlerin önemi üzerinde duran Bhugra, Psikiyatri uzmanlarının, din bilimcileri ile birlikte çalışmaları sayesinde insanların, problemlerini daha kolay çözebileceklerini belirtmektedir. Bkz. Bhugra, Dinesh, Psychiatry & Religion, Context, Consensus & Controversies, Routledge, London, 1996.
- ² - Schumaker, J.F., Religion & Mental Health, Oxford University Press, New York, 1992 ; Pargament, Kenneth I., The Psychology of Religion and Coping : Theory, Research, Practice, The Guilford Press, New York, 1997
- ³ - Değişik din tanımları için bakınız : Merton, P. Strommen, Research on Religious Development : A Comprehensive Handbook, Houthorn Books Inc., 1971, ss.52-54 ; Fırat, Erdoğan, “Din Psikolojisinde Konu ve Metod Problemi”, D.E.Ü. İ.F.Dergisi, Sayı V, İzmir, 1989, s.34 ; Mevdudi, Kur’an’a Göre Dört Terim : İlah, Rab, İbadet, Din, Düşünce Yay., İst. 1981, ss.109-122 ; Tümer, Günay, “Çeşitli Yönleriyle Din”, A.Ü.İ.F.Dergisi, Ankara, 1986, ss.213-267 ; Yaparel, Recep, “Dinin tarifi Mümkün Mü?”, D.E.Ü.İ.F.Dergisi, İzmir, 1987, Cilt 4, ss.403-407 ; Yaparel, Recep, Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat İle Psiko-sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma (Yayınlanmamış Doktora Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Ens., Ankara, 1987, ss.33-37 ; Yıldız, Murat, Dini Hayat ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma (Yayınlanmamış Doktora Tezi), D.E.Ü. S.B.E. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İzmir, 1998, ss.1-5 ; Kayıklık, Hasan, Dini Yaşayış Biçimleri : Psikolojik Temelleri Açısından bir Değerlendirme (Yayınlanmamış Doktora Tezi), D.E.Ü. S.B.E. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İzmir, 2000, ss.1-4.

düşünürlerin ilgi odağı olan⁴, “varoluş konusunda genel mahiyette kavramlar dile getiren, insanlarda güçlü, derin ve kalıcı motivasyonlar ve ruhi eğilimler uyandıracak tarzda etkiye bulunan bir semboller sistemi”⁵ olarak , günümüzde de varlığını sürdüren bir olgudur⁶.

Din ile ilgili yapılan bu genel tanımdan da anlaşılacağı gibi, dinin asıl muhatabı insandır. Din sayesinde insan hayatı, bir anlam ve gaye kazanmakta⁷, hayatın zorluklarına karşı insan kendini güvende ve huzurda hissetmektedir⁸. Özellikle insan, gücünü aşan, kendisini acz ve çaresizlik içinde bırakan tehlikeler ve felaketler karşısında, tabiatüstü bir kurtarıcıya veya ilahi yardıma başvurma eğilimindedir⁹. Ölüm, önemli başarısızlıklar, sınavlar ve toplumdan dışlanma gibi bireysel çaresizlikler karşısında insanlar, Allah'a dua ederek veya yalvararak çaresizliklerini üstün ve aşkın bir güç ile paylaşarak kendilerini güvende hissetmektedirler¹⁰.

Yaşamı boyunca insan, karşılaştığı krizlerin neden olduğu stres, depresyon ve kaygılarla başa çıkamada ilk adım olarak, dini faaliyetlerini arttırmaktadır. İnsanların kriz yaşadığı anlarda din, belirsizlikten kurtaracak tek güven kaynağı olarak görülmektedir¹¹. Gerçekten de insanlar kontrolleri dışında

⁴ - Güngör, Erol, İslamın Bugünkü Meseleleri, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1989, ss.85-86 ; Köktaş, M. Emin, Türkiye’de Dini Hayat, İstanbul, İşaret Yay., 1993, s.11.

⁵ - Hökelekli, Hayati, Din Psikolojisi, Türkiye Diyanet Vak. Yay., 1996, ss.69-70.

⁶ - 18 değişik ülkedeki inanç unsurlarını karşılaştıran Curtis ve Cambell, Allah inancı, cennet, ahiret inancı, ruh ve günah, ..vb dini inanışların tüm toplumlarda yaygın inançlar olduğunu ifade etmektedirler. Bkz. : Curtis, James E. & Cambell, Robert A., “Religious Involment Across Societies: Analysis For Alternative Measures In National Surveys”, JSSR, 33(3), 1994, ss.215-229 ; Konrad-Adenauer vakfının ülkemizde yaptığı bir araştırmada, gençlerin %89.2’sinin Allah’a ve dine inandıkları tespit edilmiştir Bakınız : Türk Gençliği 98 : Suskun Kitle Büyüteç Altında, Konrad-Adenauer Vakfı, 1999, ss.72-73 ; Ülkemizde yapılan diğer araştırmalarda da, özellikle Allah inancının güçlü olduğu görülmektedir. Bakınız, Köktaş, a.g.e., 1993, s.77 ; Koştaş, Münir, Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış, T.D.V. Yay., 1995, s.31.

⁷ - Köktaş, M.Emin, Din ve Siyaset, Vadi Yay., Ankara, 1997, ss.271-272.

⁸ - Fırat, Erdoğan, “Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, A.Ü.İ.F., 1977, s.7.

⁹ - Canwallader, E.H., “Depression & Religion : Realities, Perspectives And Directions”, Counseling & Values, 35 (2), 1991, s.271 ; Hökelekli, a.g.e., 1996, s.87.

¹⁰ - James, W., The Varieties of Religious Experience, New York, The Modern Library, 1958, s.172.

¹¹ - Yapılan bir araştırmada, günlük yaşam olaylarıyla ve sağlık sorunlarıyla başa çıkabilmek için, insanların dini bir teselli arayışına yöneldikleri tespit edilmiştir. Özellikle, kanser hastalığı ile mücadele etmek için kadınların, işsizlik ile başa çıkabilmek için erkeklerin dini teselli arayışına yöneldikleri görülmüştür. Bkz. Ferraro, Kenneth F. - Jessica A. K.- Moore, “Religious Consolation Among Men & Women:Do Health problems Spur Seeking?”, JSSR, June 2000, ss.220-234.

olan pek çok olayda dini, bir başa çıkma mekanizması olarak kullanılmaktadırlar¹². Stresle başa çıkmada, dinin yeri ve önemini ilk araştırma konusu yapan, Kenneth I. Pargament'tir. Pargament, stresle dini açıdan başa çıkmayı, "dini başa çıkma (religious coping)" olarak adlandırmaktadır. Ona göre; bir insanın karşılaştığı problemin çözümünde, din ne ifade ediyor? nasıl yardımcı oluyor?, türü sorulara verilecek cevaplar, dini başa çıkma konusunun esaslarını oluşturmaktadır. İnsanlar, stres oluşturan bir olay veya durumla karşılaştıklarında, bu stresli durum veya olaydan kurtulmak için inançlarından, duygu ve düşüncelerinden, dini uygulamalarından ve insanlar arası ilişkilerinden oluşan bir sistemden yararlanmaktadırlar. Stresli olay veya duruma bir tür alışma aracı olarak kullanılan bu sistemin en önemli parçalarından birisi de dindir. Bir problemle karşılaşan insan, dini inanç, dini duygu, dini düşünce ve dini davranışlarından yola çıkarak, problemin çözümüne yönelik belirli bir yol bulabilmektedir¹³.

Yapılan araştırmalarda; İnsanların %45'inin stresli anlarda dini davranışlara yöneldikleri, hastalık, ölüm, ..vb olumsuz bir durum karşısında ise insanların %78'inin, dini değerlere yöneldikleri tespit edilmiştir¹⁴. Ayrıca, stresli durumlarla başa çıkmada dinin kaçıncı sırada yer aldığı da araştırılmıştır. Bu araştırmaların bulgularına göre; ölüm olayları ile başa çıkmada dinin ilk sırada, tehlike oluşturan durumlarla başa çıkmada dinin üçüncü sırada, mücadele gerektiren durumlarla başa çıkmada da dinin on beşinci sırada yer aldığı tespit edilmiştir. Kırsal kesimlerde ve yaşlılar üzerinde yapılan tüm araştırmalarda ise,

¹² - Ülkemizde, 17 Ağustos ve 12 Kasım depremlerinde üzerinde yapılan bir araştırmada, depremlerinin %76'sının dini başa çıkma yöntemlerini kullandıkları tespit edilmiştir. Bkz. Kula, Naci, "Deprem ve Dini Başa Çıkma", Gazi Üniv. Çorum İlahiyat Fak. Dergisi, 2002/I, ss.234-255.

¹³ - Hood, Ralph W. - Spilka, Bernard - Hunsberger, Bruce - Gorsuch, R., The Psychology of Religion, (An Empirical Research), The Guilford Press, New York, 1996, s.378.

¹⁴ - Loewenthal, çeşitli dini kültürlerde yaptığı araştırmalarda, farklı kültürlere sahip insanların, benzer olaylarla başa çıkmada benzer dini başa çıkma metodlarını kullandıklarını tespit etmiştir. Bkz. Loewenthal, Kate M., The Psychology of Religion, Oneword Publications, Oxford, England, 2000, s73; Siegel ve Schrimshaw HIV/AIDS virüsü taşıyan 63 yaşlı üzerinde yaptıkları bir araştırmada, dini inanç ve dini düşüncelerin hastaları rahatlatıldığını, hastalığı yenme gücü kazandırdığını, ve hastalara ruhsal bir destek verdiğini belirtmişlerdir. Bkz. Siegel, Karolynn & Schrimshaw, Eric W., "The Perceived Benefits of Religious & Spiritual Coping Among Older Adults Living With HIV/AIDS", JSSR, 2002, ss.91-102 ; Thompson, Martie P. ve Vardaman, Paula J., "The Role of Religion in Coping with the Loss of a Family Member to Homicide", JSSR, V 36, No 1, March 1997, s.45.

başaçıkma yöntemi olarak din devamlı ilk sırada yer almıştır¹⁵. Burada bahsedilen az sayıdaki araştırmadan, insanların stresli ve problemlı anlarında dine müracaat ettikleri, dini inanç ve davranışlara yönelerek, onlardan problemin çözümüne yönelik metotlar edindikleri anlaşılmaktadır¹⁶. İnsanların problemlı ve stresli anlarında dine yönelmeleri, genellikle bilinçli bir yönelmedir¹⁷. Çünkü, insanlar, mutlak gücün temsilcisi olan Allah'ın affedici, bağışlayıcı, merhamet edici ve insanı sevdiğine olan inançları nedeniyle Allah'a dua ve ibadet etmeye yönelmektedir¹⁸.

Bir stres anında, insanların anlama, davranışlarını kontrol etme ve kendilerine olan güven duygusu tehlike içine girmektedir. İnsanlar, bu tehlikeli durumdan kurtulmak isterler. Din, insanların bu isteğini karşılamaktadır¹⁹. Bu nedenle, insanlar sıkıntılı anlarında dine yönelmektedirler. İnsanlar, Allah'ın her zaman kendileri ile birlikte olduğunu düşünerek, O'ndan devamlı duygusal destek almakta, bu nedenle de daha az kaygı ve stres hissetmekte, beden ve ruh sağlığı konusunda daha az şikayetçi olmaktadır. Yapılan araştırmalar, bu görüşleri desteklemektedir²⁰.

Her şeyin Allah'ın bilgisi dahilinde olduğunu düşünme ve gerektiğinde Allah'ın, insana yardımcı olacağını bilme²¹, din sayesinde başkaları ile kurulan iyi ilişkilerin yardımıyla paylaşım, yardımlaşma, vb. duyguları geliştirme²²; dini açıdan yapılması ve yapılmaması gereken davranışları öğrenme²³; günah çıkarma, tövbe, doğum, ölüm, vb. anlarda düzenlenen dini törenler aracılığı ile de hayatın belirsizliklerini yok edebilme²⁴, hayata ve geleceğe ait bilgileri

¹⁵ - Hood et.al., a.g.e., s.391.

¹⁶ - Pargament, Kenneth I., et.al., "Patterns of Positive and Negative Religious Coping with Major Life Stressors", *JSSR*, V 37, No 4, December 1998, s.710; Fox, Curtis A., "Religious Problem Solving Styles: Three Styles Revisited", *JSSR*, V 37, No 4, December 1998, s.673

¹⁷ - Schaefer, Charles A. & Gorsuch, Richard L., "Situational and Personal Variations in Religious Coping", *Journal for the Scientific Study of Religion*, V 32, No 2, June 1993, s.136.

¹⁸ - Hood et.al., a.g.e., s.393.

¹⁹ - Rodgeron, Thomas E. & Piedgement, Ralpp L., "Assessing the Incremental Validity of Religious Problem Solving Scale in the Prediction of Clergy Burnout", *Journal for the Scientific Study of Religion*, V 37, No 3, September 1998, s.519; Hood et.al., a.g.e., ss.380-381.

²⁰ - Pargament, a.g.e., 1997, s.220.

²¹ - Hood et.al., a.g.e., s.388; Pargament, a.g.e., 1997, ss.222-223.

²² - Hood et.al., a.g.e., ss.357-358.

²³ - Hood et.al., a.g.e., s.387; Pargament, a.g.e., 1997, s.216-219.

²⁴ - Pargament, a.g.e., 1997, s.227.

edinme²⁵; bunların yanında, sistemli bir bütünlük içinde hayattaki bir çok amaca daha dinin hizmet etmesi sayesinde insan, kontrol edemediği veya üstesinden gelemediği durumlarla başa çıkma, dini duygusunu, dini düşüncesini, dini davranışlarını ve dini ilişkilerini kullanarak bir çeşit rahatlama ve huzura kavuşmaktadır²⁶. Bu nedenle, dindar insanlar, geleceğe daha umutlu bakabilmektedirler²⁷.

Bu çalışmada, insanların büyük ve tehdit edici olaylar karşısında dini, bir başa çıkma aracı olarak kullanıp kullanmadıkları, dini başa çıkma dindarlık düzeylerinin etkili olup olmadığı, kişisel özelliklere (cinsiyet, yaş, eğitim durumu, gelir durumu ve meslek) ve stresli olayın özelliklerine göre başa çıkma tutumlarının değişip değişmediği araştırılmıştır.

1 . ARAŞTIRMANIN AMAÇLARI ve PROBLEM

Bu çalışmada, son yıllarda deprem, aile fertlerinden birinin ölümü, ekonomik sıkıntılar, hastalık ve yaralanma,vb. büyük ve tehdit edici olaylara maruz kalan yetişkin ve yaşlıların, bu tür olaylar karşısında geliştirdikleri ve kullandıkları dini başa çıkma tutumları ile dini gelişim seviyeleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

Ayrıca bir takım demografik değişkenlerle (cinsiyet, yaş grubu, öğrenim durumu, gelir, ...vb.), dini gelişim seviyeleri ve dini başa çıkma tutumları arasındaki ilişkiler de araştırılmaktadır. Bu amaçla, aşağıdaki sorulara cevaplar aranmıştır.

- a) İnsanların dini gelişim seviyeleri, Gazali'nin yıllar öncesinde açıkladığı dini davranış ve dini gelişim seviyeleri ile ilgili görüş ve düşüncelerine uygun mudur?
- b) Dini gelişim seviyeleri ile demografik özellikler arasında nasıl bir ilişki vardır?
- c) Günlük yaşamda karşılaşılan stresli hayat olaylarıyla başa çıkma, dini değerler insanlara yardımcı olmakta mıdır?

²⁵ - Hood et.al., a.g.e., s.382.

²⁶ - Pargament, a.g.e., 1997, s.233 ; Pargament et.al., a.g.m., 1998, s.711 ve s.720.

²⁷ - Hood et.al., a.g.e., s.392.

- d) Dini başaçıkma tutumları ile demografik özellikler arasında nasıl bir ilişki vardır?
- e) Dini başaçıkma, hangi stresli hayat olaylarıyla başaçıkma kullanılmaktadır?
- f) İslam kültüründe dini gelişim seviyeleri ile dini başaçıkma arasında nasıl bir ilişki vardır?
- g) İnsanların dini gelişim seviyeleri, onların stresli hayat olaylarıyla başaıkmaalarında kendilerine nasıl yardımcı olmaktadır?
- h) İslam kültüründe dini başaçıkma ile (dini olmayan) başaçıkma arasında ne gibi ilişkiler vardır?

2 . ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

Dini gelişim seviyeleri ile dini başaçıkma tutumları arasındaki ilişkilerin incelendiği bu araştırmada temel olarak **“Dini başaçıkma tutumları, dini gelişim seviyesine göre farklılaşmaktadır”** hipotezi test edilmiştir.

Dini başaçıkma tutumları ile dini gelişim seviyeleri arasındaki ilişkinin niteliğini tüm yönleriyle ortaya koymak ve bir önceki bölümde sorulan soruları cevaplandırmak amacıyla da aşağıdaki alt hipotezler test edilmiştir.

Hipotez 1 . Dini Gelişim Seviyeleri, demografik özelliklere göre farklılaşmaktadır.

Hipotez 2 . Dini Başaçıkma Tutumları, demografik özelliklere göre Farklılaşmaktadır.

Hipotez 3 . Dini Başaçıkma Tutumları, yaşanan stresli olayın özelliklere göre farklılaşmaktadır.

Hipotez 4 . Başaçıkma, dini gelişim seviyelerine göre farklılaşmaktadır.

Hipotez 5 . Başaçıkma, dini başaçıkma tutumlarına göre farklılaşmaktadır.

3 . ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Ülkemizde, dinin psikoterapötik değeri hakkında bilgi sunan çalışmalar henüz yeterli sayı ve seviyede değildirler. Özellikle dini başaıkma konusunda yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Dinin psikoterapötik değeri hakkında önemli ipuıları veren bu çalışma, hem din psikolojisi alanına hem de psikolojik danışmaya katkıda bulunacaktır. Ayrıca bu çalışmada kullanılmak amacıyla geliştirilmiş olan “Dini Gelişim Seviyeleri Ölçeği” de, diğer araştırmacılar için bir kaynak olabilecektir.

4 . ARAŞTIRMANIN METODU

Bu bölümde sırasıyla, araştırmanın modeli, verilerin elde edildiği evren, örneklem, veri toplamada kullanılan araçlar, veri toplama işlemi ve verilerin çözümlenmesinde uygulanan istatistiksel tekniklere ilişkin gerekli açıklamalar yapılmıştır.

4.1 . Araştırmanın Modeli

Araştırma, ilişkisel tarama modeline uygun bir şekilde, yetişkin ve yaşlıların dini gelişim seviyeleri ile dini başaıkma ve/veya başaıkma tutumları arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla gerıekleştirilmiştir.

Tarama modelleri, geımişte ya da şu anda varolan bir durumu varolduğu şekliyle betimlemeyi amaılayan bir araştırma modelidir. Bu modelde esas amaı, varolan durumu olduğu gibi betimleyebilmektir.

İlişkisel tarama modeli ise, iki veya daha çok sayıdaki değişkenler arasındaki değişimin varlığını ve/veya derecesini belirlemeyi amaılayan

araştırma modelidir²⁸. Sözü edilen her iki araştırma modeline de uygun olan bu çalışmada, bazı demografik özelliklerle, dini gelişim seviyeleri ile başaçıkma ve dini başaçıkma tutumları arasındaki ilişkiler korelasyon değerleriyle ifade edilmektedir.

4.2 . Evren ve Örneklem

Bu çalışmanın evrenini, büyük ve tehdit edici olaylara maruz kalan, değişik demografik özelliklere sahip yetişkin ve yaşlılar oluşturmaktadır.

Örnekleme alınan bireyler, evrenden tesadüfi örneklem yöntemiyle, Afyon ve Isparta illerinden seçilmişlerdir. Örnekleme yer alan bireylerin 341'i, 3 şubat 2002 Pazar günü Afyon ve ilçelerinde sabah saat 09:15 civarında meydana gelen deprem felaketinden etkilenenler arasından, 227'si Isparta'nın çeşitli hastanelerinde yatan hasta ve yaralılar arasından seçilmişlerdir.

Örneklem, 178'i kadın, 390'ı erkek olmak üzere toplam 568 kişiden oluşmaktadır. Kadınların büyük çoğunluğunu, 41-45 yaş grubundaki (%40,5), ilkokul mezunu (%44), orta sosyo-ekonomik seviyedeki (%52,8) ev hanımları (%71,9) oluşturmaktadır. Erkeklerin büyük çoğunluğunu da, 41-45 yaş grubundaki (%42,1), ilkokul mezunu (%55,9), orta sosyo-ekonomik seviyedeki (%45,2) serbest meslek sahipleri (%27,9) oluşturmaktadır.

4.3 . Veri Toplama Araçları

Araştırmanın amaçları doğrultusunda verileri toplamak amacıyla :

- 1 . Kişisel bilgi formu;
2. Dini Gelişim Seviyeleri Ölçeği (DGSÖ)
3. Başaçıkma Ölçeği (BÇÖ)
- 4 . Dini Başaçıkma Tarzları Ölçeği (RCOPE) kullanılmıştır.

²⁸ - Karasar, N., Bilimsel Araştırma Yöntemi :Kavramlar, İlkeler, Teknikler, Nobel Yay., Ankara, 1999, s.81.

4.3.1 . Kişisel Bilgi Formu

Bu form ile örnekleme ait demografik özellikler (Cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, sosyo-ekonomik düzey ve meslek) ve yaşanan stresli olay (olayın çeşidi, zamanı ve etkisi) ile ilgili bilgiler toplanmıştır (Bkz. Ek I)

4.3.2 . Dini Gelişim Seviyeleri Ölçeği (DGSÖ)

Dini gelişim seviyeleri ölçeği, Gazali'nin dini inanç ve dini davranış tiyolojileri konusundaki düşüncelerinden yola çıkılarak, Türkiye koşullarına uygun olarak geliştirilen bir ölçektir²⁹.

Dini gelişim seviyeleri ölçeğinin geliştirilme çalışmaları sırasında, öncelikle Gazali'nin dini davranış ve dini gelişim konusundaki düşünceleri incelenmiş ve Gazali'nin düşüncelerine uygun operasyonel tanımlar yapılarak, insanların neye, nasıl ve niçin inandıkları ile ilgili "İnançsızlık", "Aldatıcı Dindarlık", "Taklidi Dindarlık", "Tahkiki Dindarlık" ve "Zevk Alınan Dindarlık" olmak üzere beş ayrı alt ölçekten oluşan ve her maddesi "Kesinlikle Katılıyorum", "Katılıyorum", "Kararsızım", "Katılmıyorum" ve "Kesinlikle Katılmıyorum" şeklinde cevaplanan ve toplam 271 maddeden oluşan bir deneme ölçeği hazırlanmıştır. Hazırlanan deneme ölçeği, gerekli uzman kişilere kontrol ettirildikten sonra, 40 yaşın üzerindeki toplam 86 kişiye uygulanarak, gerekli istatistiki analizlere tabi tutulmuştur. İstatistiki çalışmaların cesaret verici sonuçlarına göre ölçek yine beş ayrı boyutu ölçecek şekilde, toplam 55 madde halinde yeniden düzenlenmiş ve son-test çalışması olarak, yaşları 40-76 arasında değişen toplam 336 kişiye daha uygulanmıştır.

Uygulama sonucunda elde edilen veriler üzerinde yapılan istatistiki analizlere göre, "İnançsızlık" alt ölçeğinin güvenilirliği 0.88, "Aldatıcı Dindarlık" alt ölçeğinin güvenilirliği 0.76, "Taklidi Dindarlık" alt ölçeğinin güvenilirliği 0.85,

²⁹ - Daha geniş bilgi için bkz ; Topuz, İlhan, Gazali'de Dini Davranış ve Dini Gelişim Seviyeleri Ölçeği, (Yayınlanmamış Seminer Çalışması.), U.Ü.S.B.E., Fels.ve Din Bil. Anabilim Dalı, Bursa, 2001.

“Tahkiki (İlmi) Dindarlık” alt ölçeğinin güvenilirliği 0.87 ve “Zevk Alınan Dindarlık” alt ölçeğinin güvenilirliği 0.91’dir. Ölçekte yer alan maddelerin (alt ölçekler toplamının) güvenilirliği de 0.80 olarak bulunmuştur.

Ek II’de yer alan ölçek toplam 55 maddeden oluşmakta ve beş ayrı dini boyutu ölçmektedir. “İnançsızlık” alt ölçeğine ait maddeler 4, 7, 14, 17, 24, 27, 34, 37, 44, 47 ve 54. maddelerdir. “Aldatıcı Dindarlık” alt ölçeğine ait maddeler 2, 9, 12, 19, 22, 29, 32, 39, 42, 49 ve 52. maddelerdir. “Taklidi Dindarlık” alt ölçeğine ait maddeler 5, 6, 15, 16, 25, 26, 35, 36, 45, 46 ve 55. maddelerdir. “Tahkiki Dindarlık” alt ölçeğine ait maddeler 1, 10, 11, 20, 21, 30, 31, 40, 41, 50 ve 51. maddelerdir. “Zevk Alınan Dindarlık” alt ölçeğine ait maddeler 3, 8, 13, 18, 23, 28, 33, 38, 43, 48 ve 53. maddelerdir.

Ölçek, uygulanacak bireylerin özelliklerine göre iki farklı şekilde uygulanabilmektedir. Eğer ölçeğin uygulanacağı bireyler homejen bir grup oluşturuyorlarsa, alt ölçeklerden uygun olanı kullanılır. Bu durumda, uygulanan ölçekten en az 11, en fazla da 55 puan alınacaktır. Ortalama olarak, uygulanan ölçekten 35 veya daha yüksek puan alan bireyler için ölçeğin ölçmeyi amaçladığı özelliği taşıdıkları söylenebilir.

Eğer ölçeğin uygulanacağı bireylerin dini tutum ve davranışları hakkında yeterli bilgi yok ise veya bireyler heterojen bir grup oluşturuyorlarsa, ölçeğin tamamı uygulanır. Bu durumda, alt ölçeklerin her birinden en az 11, en fazla da 55 puan alınacaktır. Bireyler hangi alt ölçekten daha yüksek (35 veya daha fazla) puan aldılarsa, yüksek puan aldıkları alt ölçeğin ölçmeyi amaçladığı özelliği taşıdıkları söylenebilir.

4.3.3 . Başaçıkma Ölçeği

İlk olarak Carver ve arkadaşları tarafından geliştirilen “Başaçıkma Ölçeği (BÇÖ)”, stresli ve önemli hayat olaylarına karşı insanların verdikleri tepkilere göre başaçıkma tarzlarını belirlemektedir³⁰.

³⁰ - Carver, C.S. Scheier, M.F., Weintraub, J.K., “Assesing Coping Strategies : A Theoretically Based Approach, JPSP, 1989, Vol. 56, No 2, ss.267-283.

Orijinal "Başarı Ölçeği'nde" 15 alt ölçek bulunmaktadır. Türkiye koşullarına uyarlamak amacıyla ölçek 482 kişiye uygulanmış ve yapılan istatistiki çalışmalar sonucunda ölçekte 13 alt ölçeğin yer alabileceği görülmüştür³¹. Ek IV'te verilen "Başarı Ölçeği'nde" yer alan ve her biri 4'er maddeden oluşan alt ölçekler şunlardır;

1 . "Aktif Başarı" alt ölçeği : Ölçekte yer alan 4., 17., 34. ve 43. maddelerden oluşan ve stresli olay karşısında aktif adım atma süreciyle ilgili davranışları ölçen alt ölçektir. Bu alt ölçeğe ait güvenilirlik katsayısı 0.84'tür.

2 . "Planlama" alt ölçeği : Ölçekte yer alan 13., 23., 29. ve 41. maddelerden oluşan ve stresli olay karşısında neler yapılacağını planlandığı süreçle ilgili olan alt ölçektir. Bu alt ölçeğe ait güvenilirlik katsayısı 0.81'dir.

3 . "Diğer Aktiviteleri Bırakarak Sorun Üzerine Odaklanma" alt ölçeği : Ölçekte yer alan 11., 24., 30. ve 40. maddelerden oluşan ve tamamen stresli olay üzerine yoğunlaşma süreciyle ilgili davranışları ölçen alt ölçektir. Bu alt ölçeğe ait güvenilirlik katsayısı 0.78'dir.

4 . "Sosyal Destek Arama (Enstrümental)" alt ölçeği : Ölçekte yer alan 3., 10., 22. ve 32. maddelerden oluşan ve stresli olayla ilgili öğüt ve bilgi alma davranışlarını ölçen alt ölçektir. Bu alt ölçeğe ait güvenilirlik katsayısı 0.66'dır.

5 . "Sosyal Destek Arama (Duygusal)" alt ölçeği : Ölçekte yer alan 7., 15., 25. ve 37. maddelerden oluşan ve stresli olayla ilgili başkalarından moral destek ve anlayış bekleme süreciyle ilgili davranışları ölçen alt ölçektir. Bu alt ölçeğe ait güvenilirlik katsayısı 0.81'dir.

6 . "Duygulara Odaklanma ve Duyguları Ortaya Koyma" alt ölçeği : Ölçekte yer alan 2., 12., 20. ve 33. maddelerden oluşan ve stresli olay karşısında oluşan duygulara odaklanma süreciyle ilgili davranışları ölçen alt ölçektir. Bu alt ölçeğe ait güvenilirlik katsayısı 0.81'dir.

7 . "Davranışsal Olarak İlgii Kesme" alt ölçeği : Ölçekte yer alan 6., 16., 27. ve 36. maddelerden oluşan ve stresli olaya karşı tepkisiz kalma süreciyle ilgili olan alt ölçektir. Bu alt ölçeğe ait güvenilirlik katsayısı 0.72'dir.

³¹ - Gök, Şeyda, Anksiyete ve Deresyonda Stresle Başarı, (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi), İ.Ü.Tıp Fak.Psikiyatri Anabilim Dalı, İstanbul, 1995, ss.42-48.

8 . “Olumlu Tarzda yeniden Yorumlama” alt ölçeği : Ölçekte yer alan 1., 21., 28. ve 44. maddelerden oluşan ve stresli olayı yeniden yorumlama süreciyle ilgili olan alt ölçektir. Bu alt ölçeğe ait güvenilirlik katsayısı 0.80'dir.

9 . “Yadsıma” alt ölçeği : Ölçekte yer alan 5., 19., 35. ve 42. maddelerden oluşan ve stresli olayın varlığını reddetme süreciyle ilgili davranışları ölçen alt ölçektir. Bu alt ölçeğe ait güvenilirlik katsayısı 0.84'tür.

10. “Kabullenme” alt ölçeği : Ölçekte yer alan 9., 14., 31. ve 49. maddelerden oluşan ve stresli olayın varlığını kabullenme süreciyle ilgili davranışları ölçen alt ölçektir. Bu alt ölçeğe ait güvenilirlik katsayısı 0.87'dir.

11. “Alkol/ilaç Kullanımı” alt ölçeği : Ölçekte yer alan 8., 18., 26. ve 38. maddelerden oluşan ve stresli olaydan uzaklaşmak amacıyla alkol/ilaç kullanımı davranışlarını ölçen alt ölçektir. Bu alt ölçeğe ait güvenilirlik katsayısı 0.92'dir.

Orijinal ölçekte yer aldığı halde, “Zihinsel olarak ilgiyi kesme” ve “Uygun zamanı bekleme” alt ölçekleri, düşük güvenilirlikleri nedeniyle ölçekten çıkartılmışlardır. Ayrıca, önemli ve stres oluşturan olaylarla ilgili bir çalışma yapılması nedeniyle de “Mizahi Yaklaşım” alt ölçeğine bu çalışmada yer verilmemiştir. “Dine Yönelme” alt ölçeği de, Dini Başaçıkma Ölçeği'nin kullanılması nedeniyle kullanılmamıştır.

4.3.4 . Dini Başaçıkma Tarzları Ölçeği (RCOPE)

İlk defa Kenneth I. Pargament ve arkadaşları tarafından geliştirilen “Dini Başaçıkma Tutumları Ölçeği, üç farklı grubun farklı yaşam olayları ile başaçıkma, dini başaçıkma ve bir dizi psikolojik durumların ölçümleri arasındaki ilişkiyle bağlantılı olarak geliştirilmiştir. Geliştirilen ölçek önce, Oklahama kentinde onlarca kişinin ölümüne yol açan bombalama eyleminden etkilenen ve yaş ortalaması 59,3 olan 296 kişiye uygulanmıştır. Bu gruptan elde edilen verilere göre ölçek ikinci olarak, son üç yıl içerisinde ciddi olumsuz bir olay yaşamış ve yaş ortalaması 19 olan 540 üniversite öğrencisine uygulanmıştır. Daha sonra aynı ölçek, fiziki sağlığı orta ve ileri derece düşük

olan ve yaş ortalaması 68,4 olan 551 kişiye uygulanmıştır. Bu üç gruptan elde edilen veriler sonucunda 2 boyutlu ve 14 maddelik (7 olumlu- 7 olumsuz) işlevsel bir dini başaşikma tutumları ölçeği elde edilmiştir³².

Ek III'te verilen "Dini Başaşikma Tutumları Ölçeği", Ekşi tarafından 115 öğrenciden elde edilen verilere göre Türkiye koşullarına uyarlanmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda ölçeğin, Olumlu Dini Başaşikma (ODBT - 1, 2, 6, 8, 9, 11 ve 13. maddeler) ve Olumsuz Dini Başaşikma (OZDBT – 3, 4, 5, 7, 10, 12 ve 14. maddeler) olmak üzere iki farklı boyutu ölçtüğu tespit edilmiştir. Olumlu dini başaşikma alt boyutunun güvenilirliği 0.64, Olumsuz dini başaşikma alt boyutunun güvenilirliği 0.63'tür. Dini Başaşikma Ölçeğinin tamamının güvenilirliği ise 0.69'dur³³.

4.4 . Verilerin toplanması

Veri toplama araçları hazırlandıktan sonra, yaklaşık 1000 kişiye uygulanmak üzere çoğaltılmıştır. Çoğaltılan anket formları, evreni temsil ettiği düşünölen bireylere şubat 2002 tarihinden itibaren araştırmacı tarafından uygulanmaya başlanmış ve Ağustos 2002'de tamamlanmıştır.

Anketlerin 500 adedi, 3 şubat 2002 Pazar günü Afyon ve ilçelerinde sabah saat 09:15 civarında meydana gelen depremden etkilenenlere uygulanmıştır. Anket uygulaması sırasında, insanların yaşadıkları felaket nedeniyle, duygusal olarak Allah'a yakınlaştıkları ve sık sık dua ettikleri görölmekle birlikte, namaz vakitlerinde kahvehanelerde oyun oynamaya devam ettikleri görölmüştür. İnsanlar özellikle deprem anında ölmekten veya yakınlarını kaybetmekten dolayı korktuklarını belirtmişlerdir. Deprem sonrasında insanların birbirlerine daha saygılı ve ölçölü davrandıkları gözlemlenmiştir. Sadece duygu ve düşüncelerde meydana gelen bu olumlu değişiklikler, insanların davranışlarına yansımamıştır. Daha önce içki, kumar, ..vb.

³² - Pargament et.al., a.g.m., 1998, 37/4.

³³ - Ekşi, Halil, Başaşikma, Dini Başaşikma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), U.Ü.S.B.E., Bursa, 2001, ss.67-72.

alışkanlıkları olanların, aynı alışkanlıklarını çadırlarda devam ettirdikleri görülmüştür. Anket soruları içinde yer alan dini ifadelerle hemen hemen herkes katılmakla birlikte, ifadelerde yer alan dini, yaşamının mümkün olmadığını düşünmektedirler.

Anketlerin, 500 adedi de Isparta'nın çeşitli hastanelerinde yatan hasta ve yaralılar ile Isparta'nın merkezinde ve Sütçüler ilçesinde yaşayan ve görünüşte her hangi bir problemi olmayan insanlara uygulanmıştır.

4.5 . Verilerin Analizi

Uygulanan 1000 adet anket formu, eksik ve hatalı olma ihtimaline karşılık gözden geçirilmiştir. Afyon ve ilçelerindeki depremzedelere uygulanan anketlerin sadece 341 adedi değerlendirmeye alınmıştır. Isparta merkez ve Sütçüler ilçesinde uygulanan anketlerin sadece 227 adedi değerlendirmeye alınmıştır*. Anket formlarından elde edilen bilgiler, bilgisayar ortamına aktarılmış ve SPSS istatistik programı yardımıyla analiz edilmiştir.

Kişisel bilgi formundaki demografik özelliklerle ölçek puanları arasındaki ilişkiler incelenirken; Farklı iki değişken arasındaki ilişkilerin anlamlı olup olmadığı bağımsız grup t-testi ile ölçülmüştür. İki'den fazla olan demografik değişkenlerle, dini gelişim seviyeleri ve başaçıkma / dini başaçıkma tarzları arasındaki ilişkiler incelenirken F-testi ve anlamlılık nedenini belirlemek için de Scheffe-testinden yararlanılmıştır. İki sürekli değişken arasındaki ilişkinin derecesini belirlemek amacıyla Pearson Momentler Çarpım Korelasyon katsayısından yararlanılmıştır³⁴.

* - Diğer anket formları çeşitli nedenlerle (bilgilerin eksik olması, anket formlarını dolduranların yaşlarının 35'in altında olması gibi nedenlerle) değerlendirmeye alınmamıştır.

³⁴ - Arseven, A., Alan Araştırma Yöntemi, Gül Yay., Ankara, 1993, s.143; Hovardaoğlu, S., Davranış Bilimleri için İstatistik, Hatipoğlu Yay., Ankara, 1994, s.217 ; Ergün, M., SPSS for Windows, Ocak Yay., Ankara, 1995, ss.176-180.

5 . ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI

- 1 . Örneklemin, evreni temsil ettiği varsayılmaktadır.
- 2 . Örneklemi oluşturan bireylerin ölçeklerdeki maddelere verdikleri cevapların güvenilir olduğu varsayılmaktadır.
- 3 . Araştırmada kullanılan lme araçlarının ölçtükleri özellikler bakımından geçerli ve güvenilir olduğu varsayılmaktadır.
- 4 . Örneklemi oluşturan bireylerin, kendilerine uygulanan ölçekleri objektif olarak cevapladıkları varsayılmaktadır.

6 . ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

1. Araştırmanın rneklemi, büyük ve tehdit edici (geçim sıkıntısı, sakatlık, yakınlarının ölmesi, deprem, vb.) olaylara maruz kalan değişik demografik özelliklere sahip yetişkin ve yaŐlılarla sınırlıdır.
2. Araştırmada ölçülmek istenilen dini gelişim seviyeleri, "Dini Gelişim Seviyeleri lği'nin" ltğ niteliklerle sınırlıdır.
3. Araştırmada ölçülmek istenilen baŐaŐıkma tutumları "BaŐaŐıkma lği'nin" ltğ niteliklerle sınırlıdır.
4. Araştırmada ölçülmek istenilen dini baŐaŐıkma tutumları "Dini BaŐaŐıkma lği'nin" ltğ niteliklerle sınırlıdır.
5. Sosyal araştırmalarda, araştırmanın merkezinde insan ögesinin bulunmasından kaynaklanan sınırlılıklar bu araştırma için de geçerlidir.
6. Araştırma verilerini analiz etmede kullanılan istatistiki yöntemlerin ve istatistik paket programının sınırlılıkları, bu araştırma için de geçerlidir.

BÖLÜM I : TEORİK ÇERÇEVE

A . DİNİ GELİŞİM TEORİLERİ

Bazı potansiyellerle birlikte dünyaya gelen insan, bu potansiyellerini kullanabildiği oranda kendini geliştirmeye başlamaktadır. İnsanın sahip olduğu potansiyelleri arasında, din de ayrı bir yere sahiptir³⁵. İnanma ihtiyacındaki insan, fiziki, ruhi, zihinsel, sosyal ve ahlaki gelişimine paralel olarak dini inanç ve dini davranışlara yönelmektedir. Dini inanç ve ibadetlere yapılan bilinçli yönelme sonucunda da, yaşamının diğer yönlerini (sosyal, politik, kültürel,vb) de dini inanç ve davranışlara göre organize etmeye başlamaktadır. Bu başlangıç, bir çeşit dini gelişimdir³⁶.

Benson'a göre dini gelişim, süreklilik arz eden ve bazı önemli dönüm noktaları olan, insanın hem Yaratıcısıyla hem de diğer insanlarla olan ilişkilerini etkileyen bir olaydır³⁷.

W. James'e göre, temelini yaşanan dini tecrübelerin oluşturduğu dini gelişim³⁸, Marthai'ye göre, gerçekçi, normal, içten gelen ve insanın dini benlik algısını, dini bütünlüğünü ve dini değerlerindeki değişimi yansıtan bir süreçtir³⁹.

Tamamen kişisel gelişime, kişisel özelliklere, özellikle ergenlerde bilişsel ihtiyaçlara, içinde yaşanılan ortama ve bu ortamda yaşatılan dini değerlere ve

³⁵ - Jonhson, Paul E., *Psychology of Religion*, Abington-Co. Karsbury Press, New York, 1945, ss.33-49.

³⁶ - Hill, Peter C. & Ralph W. Hood, *Measures of Religiosity*, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1999, s.160.

³⁷ - Benson, P.L. – Donahue, J.D. & Erikson, A., “Adolescence & Religion : A Review Of Literature From 1970 to 1986, *Research In The Social Scientific Study Religion*, 1, ss.153-181.

³⁸ - James, a.g.e., 1958, s.292 : Bkz. Fuller, Andrew Reid, *Psychology & Religion : Eight Points of View*, Rowman & Little Field Publ., Boston, 1994, s.22.

³⁹ - Bkz. Hill & Hood, a.g.e., s.174.

yaşanan mahrumiyetlere göre şekillenen dini gelişim⁴⁰, Elkind'e göre, insanın zihinsel gelişiminin ve olgunlaşmasının bir sonucudur⁴¹.

Dini davranış ölçeklerinin (geliştirilme çalışmalarının) teorik yapılarını değerlendiren Hill ve Hood'a göre dini gelişim, özellikle yetişkinlik yıllarında yeni dini tecrübelerin kazanılması, daha önceden kazanılan dini tecrübelerin / inançların yeniden yorumlanması, yaşamın yeniden anlamlandırılmasıdır⁴².

Her davranışın bilişsel, duygusal ve iradi süreçleri vardır. İnsanlar alternatif davranışlar arasından, doğru olduğuna karar verdikleri davranışı seçerler ve seçtikleri bu davranışı gerçekleştirirler. Çok kısa bir zaman diliminde, anlık olarak gerçekleşen davranışı seçme ve gerçekleştirme sürecini anlamadan, davranışların nedenini anlamak mümkün değildir. Özellikle tamamen kişisel, aynı zamanda çok yönlü ve karmaşık olan dini davranışı anlamak daha da zordur⁴³. Her davranışın olduğu gibi, dini davranışın da duygusal, bilişsel ve iradi süreçleri vardır. Bu süreçleri aktif olarak organize eden ve sonuçta dini davranışı gerçekleştiren, insanın benliğidir⁴⁴. Kierkegard ve bazı din psikologlarına göre, bu süreçler tamamen insani birer olaydan ibarettirler. Oysa dini davranış sadece insani bir olay değil, aynı zamanda insanı aşan, tabiatüstü bir gerçeklikle kurulan bir ilişki sürecinde gerçekleşmektedir. Ancak din psikologlarını ilgilendiren, dini davranışın tabiatüstü referansı değil, insanın dini davranışı gerçekleştirmek için gösterdiği çabadır⁴⁵.

⁴⁰ - Meadow, Mary S. & Kahoe, Richard D., *Psychology of Religion (Religion In Individuals Lives)*, Harper & Row Publisher, New York, 1984, ss.183-189.

⁴¹ - Elkind , David, "The Origins of Religion in the Child", *Review of Religious Research*, 1970, Sayı 12, ss.35-42

⁴² - Hill & Hood, a.g.e., ss.159-160.

⁴³ - Grapps, Robert W., *An Introduction To Psychology of Religion*, Mercon Univercity Press, Georgia, 1986, s.164 ; Küçükcan, Talip, "Can Religiosity Be Measured? Dimensions Of Religious Commitment : Theories Revisited", *U.Ü.İ.F.*, Sayı 9, Cilt 9, Bursa, 2000, ss.461-468.

⁴⁴ - Grapps, a.g.e., ss.283-284.

⁴⁵ - Bkz, Meadow & Kahoe, a.g.e., s.44

İnsanların biyolojik, psikolojik, zihinsel⁴⁶ ve psiko-sosyal⁴⁷ gelişimlerdeki farklılıklar, Oser'e göre dini duygu ve düşüncelere de yansımaktadır⁴⁸. Ayrıca dini duygu, dini düşünce ve dini arzularındaki çeşitlilik de dini davranışlara yansımaktadır. Dini davranışlardaki farklılıklar ise, insanların dini gelişimlerdeki farklılıkları yansıtmaktadırlar⁴⁹.

Dini gelişimdeki farklılıkları yansıtan dini davranışları, acaba insanlar niçin yerine getirmektedirler? Bir başka deyişle, dini davranışları motive eden faktörler nelerdir? Bu temel soruya cevap olması bakımından bazı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan bazıları şunlardır ;

-
- ⁴⁶ - Jean Piaget'e göre; 0-2 yaşları arasındaki çocuklar, duyu organları aracılığı ile çevrelerindeki nesnelere ve insanları tanıma, anlama ve kavrama çabası içindedirler. Bu döneme, *Duyusal Devrim (Motor) Dönemi* (Sensorimotor Stage) adı verilmektedir. 2-6 yaşları arasındaki çocuklar, çevrelerindeki nesnelere ve insanların yerini tutan simgelerle ilgilenmekte ve nesne-simgeli ilişkileri konusunda akıl yürütmeye başlamaktadırlar. Nesnelere sınıflandırıldığı, oyunlarda simgesel işlemlerin yapıldığı bu döneme *İşlem Öncesi Dönem* (Preoperational Stage) adı verilmektedir. 7-11 yaşları arasındaki çocuklar, maddenin ve enerjinin korunumu ile ilgili ilkeleri anlayabilmektedirler. Somut nesnelere ilgili ifadelerin kavrandığı ve ifade edildiği bu döneme *Somut İşlem Dönemi* (Concrete Operational Stage) adı verilmektedir. 11 yaşlarında çocuklar, tümevarım ve tümdengelim yöntemlerine göre akıl yürütmeye başlayabilmektedirler. Somut nesnelere ilgili soyut işlemlerin yapıldığı bu döneme *Soyut İşlem Dönemi* (Formal Operational Stage) adı verilmektedir. (Piaget, J., *The Construction of Reality In The Child* (Translator M.Cook), NY, Basic Books, 1954.)
- ⁴⁷ - Psiko-sosyal gelişimi sistemli bir şekilde ele alan Erikson'a göre, insanın psiko-sosyal gelişimi aynı zamanda bir ego gelişimidir. Toplam sekiz dönemden oluşan bu gelişim süreci sonunda insanda sağlıklı veya sağlıklı olmayan bir ego oluşmaktadır. Her evrede benlik, belli bir takım gelişmeleri tamamlamakta, sorunları çözmekte ve evreye özgü bir psikososyal bunalımı atlattırılmaktadır. (Erikson'un psiko-sosyal gelişim evreleri için bakınız: Erikson, Erik H., *İnsanın Sekiz Çağı*, (Çev. B. Üstün ve V. Şar), Birey ve Toplum Yay., 1984. ss.1-10).
- ⁴⁸ - Oser, insanların dini inanç ve düşüncelerle ilgili yargılarının da biyolojik, psikolojik, zihinsel ve psiko-sosyal gelişim süreçlerine göre değişimler gösterdiğini ifade etmektedir. Oser'e göre insanların dinle ilgili yargılarının gelişiminde beş değişik aşama vardır. 0-7 yaşları arasında insanlar, Yaratıcının her türlü olaya müdahale ettiğine ve insanlara yol gösterdiğine inanmaktadırlar. 7-9 yaşları arasında insanlar, Yaratıcının insanları davranışlarına göre bazen cezalandırdığına bazen de ödüllendirdiğine inanmaktadırlar. İlk ergenlik dönemlerinde, Yaratıcının insanlara ve olaylara her hangi bir müdahalede bulunmadığına, insanların kendi kaderlerini kendilerinin belirlediğine inanmaktadırlar. İlk yetişkinlik dönemlerinde, insanlar her ne kadar kendi tercihlerine göre yaşadıklarını düşünürler de, aslında bu tercihlerin Yaratıcı tarafından belirlendiğine inanmaktadırlar. Son aşamada insanlar, Yaratıcının her şeyin ötesinde esirgeyen ve bağışlayan olduğuna inanırlar (Bkz. Oser, Fritz K. & Scarlett, W.G., *Religious Development In Childhood & Adolescence*, San Francisco, Jossey – Bass, 1991, ss.5-25).
- ⁴⁹ - Kaya, Mevlüt, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*, Etüt Yay., Samsun, 1998 ; Hayta, Akif, "U.Ü. Öğrencilerinin İbadet ve Ruh Sağlığı (Psiko-sosyal Uyum) İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *U.Ü.İ.F. Dergisi*, Sayı 9, Bursa, 2000, s.487.

- a) Dini, insan psikolojisine indirgeyen⁵⁰ Freud'un öncülüğünü yaptığı psikanalitik düşünceye göre, çocukluk yıllarında ebeveynlerini yücelten çocuklar, daha sonraki yaşamlarında ebeveynlerinin eksik ve zaaflarını gördükçe hayal kırıklığına uğramaktadırlar. İnsanlar yaşadıkları bu hayal kırıklığını telafi etmek amacıyla, hayallerinde oluşturdukları güçlü ebeveyn imajını, Tanrı olarak simgeleştirmekte ve ona inanmaktadırlar⁵¹.
- b) İnsanlar başkaları tarafından beğenilme ve saygı duyulma gibi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla birlikte yaşadıkları toplumun inançlarını benimsemektedirler. Din de, toplum kültürünün bir parçası olduğuna göre, insanlar toplum tarafından yaşatılan dini duygu, dini düşünce, dini inanç ve dini davranışları model alma veya taklit etme yollarıyla benimsemekte ve kendilerine dini bir kimlik kazanmaktadırlar⁵².
- c) Toplum içinde yaşamakla birlikte insan, aslında, çoğu zaman yalnız ve çaresizdir. Özellikle ekonomik, biyolojik, ruhsal, sosyal ve ahlaki yönden yetersizliği olan insanlar, güçlü bir Yaratıcıyla işbirliği yaparak, bu yetersizliklerini hem bu dünyada hem de ölüm sonrasında telafi etmek amacıyla dine ve dini davranışlara yönelmektedirler⁵³.
- d) İnsan çevresinde olup bitenlere bir anlam veremediğinde, çevresindeki olayları anlamlandıramadığı veya kontrol edemediğinde, olup biten her şeyi karmakarışık bir bütünlük içinde algılamaktadır. Bu gibi durumlarda insanlar, genellikle yaşadıkları dünya ve evren hakkında kendilerine bilgiler sunan dine sığınmakta ve dinden yardım almaya çalışmaktadırlar⁵⁴.

⁵⁰ - Köse, Ali, Freud ve Din, İz Yay., İst., 2000, ss.167-171 ; Şentürk, Habil, "Freud'un Psikoloji ve Din Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım", SDÜ İ.F. Dergisi, Isparta, 1996, Sayı 3, ss.249-259.

⁵¹ - Fuller, a.g.e., s.37 ; Hood et.al., a.g.e., s.19.

⁵² - Hood et.al., a.g.e., s.73 ; Batson, C. Daniel – Schoenrade, P. & Ventis, W.L., Religion & The Individual, Oxford Univ. Press, 1993, ss.48-49.

⁵³ - Bkz. Hood et.al., a.g.e., s.20.

⁵⁴ - Elkind , a.g.m., ss.35-42. Hood et.al., a.g.e., s.13 ve s.18 ; Meadow ve dig., a.g.e., s.345

- e) Çocukluk yaşlarında iyi veya kötü, doğru veya yanlış olmak üzere dini bir eğitim alan insanlar, daha sonraki yaşamlarında aldıkları eğitime aykırı davranışlarda bulduklarında, vicdanen suçluluk duygusuna kapılmaktadırlar. Kendilerini büyük ve üstün bir gücün otoritesine karşı gelmekle suçlamakta ve cezalandırılmaktan korkmaktadırlar. İstenmeyen bir davranıştan dolayı cezalandırılmaktan kurtulmanın yolu da, yine dini davranışlara yönelmek olmaktadır⁵⁵.
- f) Din, insanların kendilerini gerçekleştirmelerine ve yeteneklerini geliştirerek kullanmalarına imkan veren bir sistem bütünüdür. İnsanlar arasındaki ilişkileri düzenlediği ve insanın çevresiyle olumlu ilişkiler kurarak, üretken bir birey olmasını sağladığı için insanlar, dini inanç ve dini davranışlara yönelmektedirler⁵⁶.
- g) Üstün bir güce olan inanma ihtiyacı insanlarda doğuştan vardır ve insanlar bu ihtiyaçları nedeniyle dini inanç ve dini davranışlara yönelmektedirler⁵⁷.
- h) 2548 kişi üzerinde yapılan bir araştırmada, insanların bağımsız olma, güçlü olma, saygı duyulma, aile kurma, düzenli bir yaşama kavuşma, statü kazanma, kabul edilme, sosyal ilişkileri geliştirme, gelecekte emin olma, idealist olma, merak giderme, egzersiz yapma, arzularını tatmin etme, öğ alma, ..vb. 15 değişik nedenden biri ve bir kaçını nedeniyle dini inanç ve davranışlara yöneldikleri belirlenmiştir⁵⁸.

⁵⁵ - Hood et.al., a.g.e., s.19.

⁵⁶ - Hood et.al., a.g.e., ss.21-22 ; Meadow ve Kahoe, a.g.e., s.273.

⁵⁷ - Kur'an-ı Kerim'de, "O halde sen yüzünü ve özünlü, halis muvahhid olarak dine yönelt. Yani, Allah'ın insanları yaratmasında esas aldığı o fitrata uygun hareket et.(Rum, 30/30)" ayetini ve "Her çocuk fitrat üzere doğar. Çocuğu ebeveyni, Hıristiyan, Yahudi, Mecusi, ...vs. yapar (Canan, İbrahim, Hadis Ansiklopedisi (Kütüb-i Sitte), Akçağ Yay., İst., 1993, Cilt 7, s.34)" hadisi şerifini yorumlayan klasik ve çağdaş islam filozofları, insanda, Allah'ı bilmek adına doğal bir istidadın olduğunu belirtmişlerdir. Bakınız : Yasin, Muhammed, The İslamic Concept of Human Nature, Ta-Ha Publishers Ltd., London, 1996 ; Hökelekli, Hayati, "Fitrat", İslam Ansiklopedisi, T.D.V. Yay., Cilt XIII, ss.47-48 ; Pazarlı, Osman, Din Psikolojisi, İst., Remzi Yay., 1968, s.25 ; Şentürk, Habil, Din Psikolojisi, Esra Yay., İstanbul, 1997, ss.69-75.

⁵⁸ - REISS, Steven & H.S.M., "Toward A Comprehensive Assesment Of Fundemental Motivation:Factor Structure of The Reiss' Profiles", Psychological Assesment, 1998, ss.97-106 ; REISS, Steven, "Why People Turn To Religion:A Motivational Analysis", JSSR, V. 39, 2000, ss.47-52.

Farklı nedenlerle de olsa, insanlar dini inanç ve pratiklere yönelmekte ve dini davranışlarda bulunmaktadır⁵⁹. Bu araştırmada, insanların dini inanç, dini düşünce ve dini davranışlara yönelme düzeylerini ifade eden dini gelişimleri, genel hatlarıyla gelişim psikolojisinin verileri ve sistemli teoriler açısından olmak üzere iki farklı yaklaşımla incelenmiştir.

1 . GELİŞİM PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN DİNİ GELİŞİM

Bilindiği gibi insan, diğer canlılardan farklı olarak, her şeyi sonradan öğrenmekte, büyüme ve olgunlaşmasına paralel olarak yeteneklerini kullanabilmekte ve geliştirmektedir. İnsanın zihinsel, psikolojik, ahlaki ve psiko-sosyal gelişimine paralel olarak, dini gelişiminde de değişiklikler olmaktadır⁶⁰. Bu nedenle din bilimcileri, özelde dini inanç, dini düşünce ve dini benlik algısı gelişimini, genelde de dini gelişimi, Piaget'nin zihinsel gelişim teorisi ile Erikson'un psiko-sosyal gelişim teorisi doğrultusunda açıklamaktadırlar⁶¹.

⁵⁹ - İnsanların dine yöneliş nedenleri için ayrıca bakınız : Hökelekli, a.g.e., 1996, ss.80-121.

⁶⁰ - 1 187 kişi üzerinde yapılan bir araştırmada, dini gelişimin diğer gelişim özelliklerine paralel olarak yaşam boyu sürdüğü ve insanın değişen rollerine göre şekillendiği görülmüştür. Bakınız : White, Lynn K. - Johnson , David R. & Argue, Amy, "Age & Religiosity : Evidence From A Three-Wave Panel Analysis", *JSSR*, 1999, 38 (3), ss. 423-435.

⁶¹ - a) Goldan, çocuklardaki dini düşünce gelişimini incelemiş ve dini düşüncenin, Piaget'nin zihinsel gelişim teorisi doğrultusunda gerçekleştiğini ifade etmiştir (Bkz. Golden, R., *Religious Thinking From Child To Adolescence*, London, Routledge & Kegan Paul, 1964).
b) Elkind, çocuklardaki dini düşünce gelişiminden hareketle, dini benlik algısı gelişimini incelemiş ve 7-9 yaşlarında dini benlik algısının netleşmeye başladığını ifade etmiştir (Elkind, a.g.m.ss.35-42)
c) Gleason'a göre, Erikson'un özellikle özerklik (bağımsızlık) evresi, dini açıdan iyi ve kötü olan davranışların ayırt edildiği bir dönemdir. Girişkenlik evresi, günaha girmenin ve günahlardan arınmak için tövbe etmenin öğrenildiği bir evredir. Çalışkan olma evresi, olumlu dini davranışların sergilendiği bir evredir. Özdeşleşme evresi, insanın Yaratıcısı ile kuracağı ilişkilerin kurallarının belirlendiği evredir. Üretkenlik evresi, kişinin kendisi ve çevresi için olumlu ve yararlı davranışları gerçekleştirdiği evredir. Bütünleşme evresi, benliğin tümüyle dini inanç ve davranışlara yöneldiği bir evredir (Bkz. Gleason, John J., *Growing Up To God: Eight Steps In Religious Development*, Abington, Nashville, 1975, s.40.)

1.1 . Bebeklik ve Çocuklukta Dini Gelişim

Yapılan araştırmalar, inanma ihtiyacının doğuştan geldiğini, yani insanlarda bir inanma kabiliyetinin olduğunu göstermektedir⁶². Acaba bu inanma kabiliyeti nasıl uyanmakta ve gelişim göstermektedir?

Bebeklik döneminde insanlar, her yönden bakıcılarının ilgi, sevgi ve şefkatine muhtaçtırlar. Bebeklerin bakıcılarına her yönden bağımlı olmaları, onlardaki itaat etme, arzuları bir süre erteleme, büyüklere boyun eğme, vb, davranış eğilimlerinin gelişmesini sağlamaktadır. Bu davranış eğilimleri, bebeklerdeki dini kabiliyetin uyanmasına yardım etmektedirler. Ayrıca bebekler ve küçük çocuklar, çok basit dış tehlikeler karşısında bile, bakıcılarına (büyüklerine) iç güdüsel olarak sığınmakta, onların kollarına atılmakta ve boyunlarına sarılmaktadırlar. Bu davranışlardan yola çıkarak, çocuktaki bir başka varlığa sığınma, güvenme ve bağlanma gibi duyguların, daha sonra, Allah'a, kutsal ve manevi değerlere yönelme ile ilgili tutumların temelini oluşturduğu söylenebilir⁶³.

İki yaşından itibaren çocuklarda çevrelerindeki olaylara, nesnelere ve insanlara karşı bir merak ve ilgi uyanmaktadır. Bu merak ve ilgi, onların Allah hakkındaki duygu ve düşüncelerinin uyanmasına ve sorular sormalarına yol açmaktadır. Çocukların Allah, melek, peygamber, vb konularda soracakları sorulara verilecek olumlu cevaplar, çocuklardaki dini kabiliyetin gelişmesini ve olumlu Allah tasavvurlarının oluşmasını sağlamaktadır⁶⁴. Piaget'nin zihinsel gelişim teorisinden yola çıkarak Elkind, çocukların iki yaşlarından itibaren Tanrıyı tasavvur etmeye, altı yaşlarından itibaren de dini inanç ve düşünceleri (dini metinleri) anlamaya başladıklarını, kişisel dua aracılığı ile de Tanrı ile iletişim kurmaya başladıklarını ifade etmektedir⁶⁵.

⁶² - Hökelekli, a.g.e., 1996, ss.80-121 ; Yavuz, Kerim, Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi, Diyanet İşl.Bşk. Yay., Ankara, 1983,ss.39-43.

⁶³ - Hökelekli, a.g.e., 1996, s.252-253.

⁶⁴ - Elkind, a.g.m., ss.35-42 ; Goldman, a.g.e., s.130 ; Hökelekli, a.g.e., 1996, s.254.

⁶⁵ - Elkind, a.g.m., ss.37-41.

Aileleri ile birlikte aynı ortamı paylaşmaları, aile bireyleri ile duygusal olarak yakın ilişkiler kurmaları nedeniyle çocuklar, aile bireylerinden çok etkilenmekte ve onları her yönden kendilerine model alarak taklit etmekte, onlarla kendilerini özdeşleştirmekte, onların dini değerlerini benimseyerek içselleştirmektedirler⁶⁶. 2-6 yaşları arasındaki çocuklar, bütün her şeyde olduğu gibi, dini inanç ve uygulamaları da kendi dillerince, kendi düşünce sistemlerine göre hayal etmekte ve Tanrıyı da, en güçlü hissettikleri ebeveynlerine (bakıcılarına) benzetmektedirler (antropomorph)⁶⁷. Yapılan araştırmalar, çocukların Tanrı tasavvurlarının kültürel değerlere bağlı olarak bazen ebeveynlerden birine, bazen de her ikisine birden benzediğini, ebeveynlerin çocuk ile kurdukları duygusal ilişkilerin, ileride Tanrı ile kurulacak olan ilişkileri etkilediğini göstermiştir⁶⁸.

6-11/12 yaşları arası, çocukların zihinsel, duygusal ve sosyal yönden en aktif oldukları bir dönemdir. Özellikle öğretmenlerin ve arkadaşların çok sevildiği bu dönemde, çocukların dini gelişiminde öğretmenlerin ve arkadaşlarının rolü artmaktadır. Öğretmenin giyimi, söz ve davranışları, kişilik özellikleri ve öğrencilerle kurduğu ilişkilerin nitelikleri, çocukların dini gelişimini doğrudan etkilemektedir. Çocukların inanç ve hareket bütünlüğünde çelişiklere yol açmayan, akıl ve muhakemeye dayalı, zihinde kalıcı somut ilkelerle yapılacak olan din eğitimi, öğrencilerin dini gelişimlerini hızlandırmaktadır⁶⁹.

Okul ortamında kendisine arkadaşlar edinmeye başlayan çocuk, zamanla aile ve öğretmenlerinden çok arkadaşlarına ve onların değerlerine önem vermeye başlamaktadır. Bu dönemde arkadaş seçiminde dikkatli olan ve bu

⁶⁶ - Jacobs, Janet L., "The Spirituality Self-in-Relation : Empathy & The Construction of Spirituality Among Modern Descendants of Spanish Crypto-Jews", *JSSR*, Sayı 39, 2000, ss.53-60.

⁶⁷ - Allport, Gordon W., *The Individual & His Religion*, Macmillan Publishing Co., New York, 1950,s.34. Batson et.al., a.g.e., s.60 ; Hood et.al., a.g.e., s.46 ; Meadow & Kahoe, a.g.e.,s.39; Grapps, a.g.e., ss.168-169; Hökelekli, a.g.e., 1996, s.255; Şentürk,a.g.e.,ss.95-97.

⁶⁸ - Dickie, Jane R. – Merasco, Dawn M., - Eshleman, Amy K., - Shepard, Amy – Wilt , M. Wander & Johnson, Melissa, "Parent-Child Relationships & Children's Image of God", *Journal For The Scientific Study of Religion*, Sayı 36, 1997, ss.25-43.

⁶⁹ - Armaner, Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, Ayyıldız Matb., Ankara, 1980, s.167 ; Hökelekli, a.g.e., 1996, s.256 ; Buyrukçu, Ramazan, "Ortaokullardaki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimine Genel Bir Yaklaşım", *Dini Araştırmalar*, 1999, Cilt 2, Sayı 4, ss.188-190.

konuda ailelerinin yardımını kabul eden çocukların dini gelişimleri sağlıklı bir şekilde devam etmektedir⁷⁰. 7-9 yaşlarında bilinçli bir uyanışa geçen dini gelişim, 10-12 yaşlarında iyice belirginleşmektedir. 11-12 yaşlarından itibaren soyut düşünme kabiliyetinin gelişmesiyle birlikte, çocuklardaki bilinçsiz taklitçilik, yerini bilinçli davranışlara bırakmaktadır⁷¹. Bu dönemde çocukların Tanrı tasavvurlarında da değişimler gözlenmektedir. Hıristiyan çocuklar üzerinde yapılan bir araştırmada, çocukların dokuz yaşına kadar, Noel'de hediye almak için yaptıkları duaların kabul edildiğini düşündükleri, dokuz yaşından sonra ise, Noel'de kendilerine verilen hediyelerin verilmesinde insanların parmağının olduğunu düşünmeye başladıkları ve 12 yaşından itibaren de, hediyeleri tamamen insanların verdiğini bildiklerini göstermiştir⁷².

Buraya kadar belirtilen görüşler doğrultusunda, çocukların dini duygu, dini düşünce ve dini inançlarının gelişmesinde, dini davranışlarının şekillenmesinde aile ortamının, arkadaş ve okul çevresinin tüm özellikleri bir bütün halinde, çocukların dini gelişmelerini etkilemekte olduğu anlaşılmaktadır⁷³.

1.2 . Ergenlik Döneminde Dini Gelişim

Ergenlik dönemiyle birlikte, soyut düşünme kabiliyeti gelişen, bilinçli olarak hareket etmeye başlayan genç, çocukluk dönemi tecrübeleri ve gençlik duygularıyla yetişkinlik hayatının temellerini atmaya, kimliğini kazanmaya ve bir yetişkin gibi davranmaya başlamıştır. Ancak, kendisi ne tam manasıyla bir yetişkin, ne de bir çocuktur. Çocukluktan kurtulma ve bir yetişkin olma çabasındaki genç, tam manasıyla bir yetişkin olamamanın sıkıntısını

⁷⁰ - Çamdibi, Mahmut, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, Çamlıca Yay., İstanbul, 2003, s.32.

⁷¹ - Hökelekli, a.g.e., 1996, s.257 ; Bilgin, Beyza ve Mualla Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, Gün Yay., Ankara, 1997, ss.60-71 ; Yavuz, a.g.e., ss.247-248 ; Yavuz, Kerim, "Dini İnançın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi", *A.Ü.İ.F.Derg.*, Erzurum, 1986, Sayı 7, ss.123-135; Armaner, a.g.e., 1980, ss.83-89 ; Tütüncü, Mehmet, "Çocukta Duygu ve Heyecan Eğitimi", *D.E.Ü.İ.F. Dergisi*, İzmir, 1987, ss.265-268

⁷² - Hood et.al., a.g.e., s.49.

⁷³ - Hood et.al., a.g.e.,s.50 ; Allport, a.g.e.,s.35 ; Yavuz, a.g.e.,1983, ss.247-260 ; Şentürk,a.g.e.,ss.92-104.

yaşamaktadır⁷⁴. Bir yetişkin olamamanın getirdiği yetersizlikler, buna rağmen olayları anlamlı kılma isteği, korkularını ve suçluluk duygularını yenme arzusu, ilk ergenlik olarak adlandırılan 12-14 yaşlarındaki genci, dini inanç ve dini davranışlara yönlendirebilmektedir. 12 yaşına kadar, genelde duygusal içerikli ve geleneğe (çevresindeki yetişkinlerin dini inanç ve dini davranışlarına) bağlı olarak devam eden dini gelişim, ergenin zihinsel, duygusal ve sosyal gelişim özelliklerine bağlı olarak bilinçli bir uyanışa geçmekte, ergendeki dini ilgi ve merakı artırmaktadır⁷⁵.

14-15 yaşları, dini inanç ve düşüncelerin yeniden yapılandırıldığı, dini duygu, dini düşünce ve dini davranışların yeniden ele alındığı yaşlardır. Bu dönemde gencin çevresindeki kişilerin (ebeveynlerinin, arkadaşlarının ve okul ortamının) yapacağı olumlu teşvikler, gencin dini inanç ve dini davranışlara karşı olumlu bir tutum geliştirmesine yardımcı olabilmektedirler⁷⁶. Bu yaş döneminde her ne kadar gencin arkadaş çevresi, onun dini gelişimine doğrudan etki etse de, ebeveynlerin gence olan yaklaşımları ve onun arkadaş seçimine olan etkileri, gencin dini gelişimini dolaylı olarak etkilemektedir⁷⁷.

15-16 yaşlarından itibaren zihinsel gelişimin olgunlaşmasıyla birlikte, çocukluk dönemi tecrübelerinin, duygu ve düşüncelerinin ideal olmadıklarının farkına varan ve bundan dolayı hayal kırıklığına uğrayan genç, bütün duygu ve düşüncelerini sorgulamaya ve eleştirmeye başlamaktadır. Bütün duygu ve düşüncelerinde olduğu gibi, dini duygu ve düşüncelerini de sorgulayan ve eleştiren gençte, dini inançlar hakkında şüpheler ortaya çıkmaya başlayabilmektedir. Yapılan araştırmalar, bu yaşlardaki ergenlerin dini

⁷⁴ - Hökekleli, Hayati, Ergenlik Çağı Gençlerin Dini Gelişimi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), U.Ü.S.B.Enstitüsü, Bursa,1980, s.10 ; Hökekleli, a.g.e., 1996, s.268 ; Kulaksızoğlu, Adnan, Ergenlik Psikolojisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, ss.76-79 ; Yörükoğlu, Atalay, Gençlik Çağı, T.İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1985, s.375.

⁷⁵ - Hökekleli, a.g.e., 1996, ss.268-269 ; Armaner, a.g.e., s.93 ; Hood et.al., a.g.e., s.18.

⁷⁶ - Hökekleli, a.g.t.,1980, s.56 ve s.105 ; Hood et.al., a.g.e., s.18.

⁷⁷ - Yapılan bir araştırmada, gençlerin dindar olmalarında, etnik bir gruptan olmalarının ve arkadaşlarının dini kurumlara (kiliseye) devam etmelerinin çok önemli olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Gunnoe, M. Lindner & Kristin A. Moore, "Predictors of Religiosity Among Youth Aged 17-22: A Longitudinal Study Of The National Survey Of Children", JSSR 41: 4 , 2002, ss. 613-622.

inançlarında zayıflamalar olduğunu göstermektedir⁷⁸. Bu dönemde yaşanan dini şüphelerden dolayı, gençler arasında din değiştirmelere (conversion)⁷⁹ veya ailelerin dini değerlerini reddetme olaylarına (apostasy)⁸⁰ rastlanabilmektedir⁸¹. Bu davranışların nedenleri, gençlerin dinde aradıklarını bulamadıkları duygusuna kapılmaları, din adına toplumda yaşanan tutarsızlıkları ve çelişkileri onaylamamaları, dinin sadece zayıf insanların sığınağı olarak görülmesi ve dini törenlerin gençlerin beklentilerine cevap vermemesi olarak ifade edilmektedir⁸².

Kendisine bir yetişkin kimliği arayan genç, bu dönemde her türlü otoriteye (özellikle ebeveynlere) karşı gelme eğilimindedir⁸³. Bu dönemde, otoriter bir tarzda, otoriter bir sistem olarak kendisine anlatılacak olan dini inanç ve dini davranışlara da genç, karşı çıkma eğiliminde olabilmektedir. Bu nedenle, gençlerin kimlik kazanma özelliklerine cevap verecek tarzda, onların akla dayalı anlama, düşünme ve yorumlama özelliklerine göre anlatılacak dini bilgiler, gençlerin dini gelişimlerini olumlu yönde etkileyebilmektedir⁸⁴.

Bu arada, ergenlik döneminde ortaya çıkan bu gelişimsel özellikler (aklı tam olarak kullanabilme, her şeyi söylendiği gibi kabul etmek yerine bilimsel metotlarla test etme, vb.), çoğu zaman gencin dine olan kişisel ilgi ve araştırmalarını da arttırabilmektedir⁸⁵. Bu dönemde genç, sorduğu sorulara ve duyduğu şüphelere, eğer çevresinden (aile, arkadaş grupları, vb.) beklentisi oranında cevap alabilir ise, bu dönem dini gelişimin bilinçli olarak başladığı,

⁷⁸ - Feldman, Kenneth A., "Change & Stability of Religious Orientation During College", Review of Religious Research, 1970, cilt 11, ss.35-42.; Hood et.al., a.g.e., s.87 ; Hökeleli, a.g.t.,s.278.

⁷⁹ - Vergote, Antoine, Ateizmin Psikoloji (Çev. H.Hökeleli), U.Ü.İ.F.D., Sayı 3, Cilt 3, 1991, ss.235-245 ; Hood et.al., a.g.e., s.89.

⁸⁰ - Hood et.al., a.g.e., s.100.

⁸¹ - Köse, Ali, Neden İslamı Seçiyorlar, İsam Yay., İst., 1997, s.157.

⁸² - Hökeleli, a.g.e., 1996, ss.272-273 ; Hood et.al., a.g.e., s.94.

⁸³ - Şemin, R.Üğürel, Gençlik Psikolojisi, Remzi Kitabevi, İstanbul,1988, ss.150-154.

⁸⁴ - Gençlik dönemi, özellikleri ve din eğitimi için bakınız, Hökeleli, Hayati v.d., Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002, s.39; Hökeleli, a.g.t.,1980, s.108 ; Gündüz, Turgay, İslam, Gençlik ve Din Eğitimi, Düşünce Kitabevi, İstanbul, 2003, ss.290-296.

⁸⁵ - Din psikolojisi alanında ülkemizde gençler üzerinde yapılan bir çok yüksek lisans ve doktora tez çalışmalarında olduğu gibi, diğer sosyal araştırmalarda da, dini inanç ve pratiklerin ergenler açısından önemli olduğu tespit edilmektedir. Bkz. Türk Gençliği 98 ; Hökeleli, a.g.t.,1980, ss.115-137; Hökeleli v.d., a.g.e., 2002, s.301 ; Koştaş, a.g.e., ss.109-112 ; Fırat, a.g.t., 1977 ; Kayıklık, a.g.t., 2000, ss.83-85 ; Kaya, a.g.e.1998.

olumlu bir dönem olabilmektedir. Bir başka deyişle, kimlik bunalımından bir an önce kurtulmak isteyen genç, eğer aradıklarını dinde bulabilirse, hem dini gelişimi açısından sağlam bir başlangıç yapacak, hem de kendisi sağlıklı bir dini kimlik kazanabileceklerdir. Eğer bunun tersi olacak olursa, yani gençlik döneminde dinden uzak, dini inanç ve davranışların içinde yer almadığı bir kimlik kazanacak olursa, genç, yetişkinliğe geçiş döneminde de psikolojik sorunlar yaşayabilecektir⁸⁶.

18-24 yaşları, gencin duygu ve düşüncelerinin netleşmeye başladığı bir dönemdir. Gençliğin ilk dönemlerinde yeteneklerini nasıl kullanacağını bilmeyen, sosyal, kültürel ve dini değerleri tam olarak değerlendiremeyen, arzu ve isteklerini kontrol edemeyen, sorumlulukları paylaşamayan genç gitmiş, yerine, yeteneklerini kullanmasını bilen, çevresindeki değerleri doğru olarak değerlendirebilen, paylaşmayı bilen, arzu ve istekleriyle, dış dünya ve sosyal beklentiler arasında denge kurabilen bir insan gelmiştir. Bu yeni insan, dini inanç ve davranışları daha rasyonel ve daha sağlıklı olarak değerlendirebilmektedir⁸⁷. Gençlik dönemi sonlarına ve yetişkinlik dönemi başlarına rastlayan bu dönemde, dini gelişim netleşmekte ve dini yaşayış biçimi belirginleşebilmektedir⁸⁸.

⁸⁶ - Hökeleli, a.g.t.,1980, ss.96-97 ve s.138 ; Hökeleli v.d., a.g.e., ss.262-264.

⁸⁷ - Hökeleli, a.g.t.,1980, s.112..

⁸⁸ - Ülkemizde yapılan bir araştırma, bu dönemdeki gençlerin beş değişik dini yaşam biçimi kazandıklarını göstermiştir. 1.*Dinsizler* : Dine karşı tamamen olumsuz bir tutum geliştiren, dini inanç ve davranışları reddedenler. 2.*İlgisizler* : Dinle yüzeysel olarak, sadece yaşadıkları toplumun dinle ilgilenmesi nedeniyle ilgilenen, dini davranışlardan uzak bir yaşam sürenler. 3.*Gelenekçiler* : Aile, iş, vb. ortamlarda yaşatılan dini unsurlara sahip çıkan, alışkanlık olarak şuarsuzca ibadet edenler. 4.*Dindarlar* : Severe ve isteyerek dini davranışları yerine getiren, ibadet edemedikleri zaman üzülenler. 5.*Sofular* : İbadet etmeleri için hiçbir zorluktan yılmayan, dış dünyadaki gelişmelerden etkilenmeden dini yaşamlarını sürdürenler. Bkz. Hökeleli, a.g.t.,1980, ss.115-137.

1.3 . Yetişkinlik Döneminde Dini Gelişim

Yetişkin, gençlik sorunlarını geride bırakmış, ailesinden (ebeveynlerinden) ayrılmış, kendisine yeni bir aile ortamı kurmuş, işe ve çalışma hayatına başlamış bir insandır⁸⁹.

Gerçek anlamda ergenlik döneminde başlayan dini gelişim, yetişkinlik döneminde de hızlı bir şekilde devam etmektedir. Bu dönemdeki dini gelişim, yeni dini tecrübeler, inançlarla ilgili yeni yorumlar ve hayata dair yeni anlamlar şeklinde devam etmektedir⁹⁰. Bu dönem gerçeklerin tüm yönleriyle fark edildiği, kişiler arası yakınlaşmaların yaşandığı, kimliğin netleştiği, psikolojik olgunluğun ve tüm yeteneklerin kullanıldığı bir dönemdir⁹¹. Bu dönemde insanlar karşılaştıkları çeşitli problemler karşısında, geleceğe değil de, geçmişe dönük bir bakış açısından yararlanırlar. Bu dönemdeki insanların düşünce dünyasında, gelecek ölüme daha yakındır. Oysa geçmiş, bir çok tecrübeleri içine alan çok büyük bir yaşam sürecidir⁹². Bu nedenle, bu döneme kadar olumlu bir dini gelişim sergileyen insanlar, bu dönemde de dini gelişimlerini geçmiş tecrübelerine bağlı olarak devam ettirebilmektedirler.

İlk yetişkinlik döneminde, yetişkinler farklı uğraşlar içerisinde olmaları (evlilik, iş kurma, yenilenme ve tekrar yapılanma, vb.) nedeniyle, dine yeterince zaman ayıramamakta ve dini ilgilerinde bir azalma olabilmektedir⁹³. Yapılan bir araştırma bu yaş grubundaki insanların, sürekli yalnızlık hissine kapılmaları ile depresyon ve kaygılarında da bir artış olduğunu göstermiştir. Belki de bunun nedeni, bu dönemde görülen dini ilgideki azalmadır⁹⁴. Evlilik, iş kurma, vb uğraşları problemsiz bir şekilde tamamlayan yetişkinlerde, dini ilgi tekrar ortaya çıkabilmektedir⁹⁵

⁸⁹ - Grapps, a.g.e, 1986, s.180.

⁹⁰ - Hill & Hood, a.g.e., s.159.

⁹¹ - Onur, Bekir, *Gelişim Psikolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, ss.57-60 ; Grapps, a.g.e, 1986, s.356.

⁹² - Paloutzian, Raymond F., *Invitation To Psychology of Religion*, Allyn & Bacon, 1996, s.128.

⁹³ - Hökelekli, a.g.e., 1996, ss.282-283 ; Özbaydar, Belma, *Din ve Tanrı İnançının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, Baha Matb., İst., 1970, s.282.

⁹⁴ - Yaparel, a.g.t., s.136.

⁹⁵ - Yapılan bir araştırmada, evlenen, çocuk ve iş sahibi olan erkeklerle, okul çağında çocukları olan, çevresindeki dini kurumlarla benzer inanç ve değerleri taşıyan kadınların, dini faaliyetlerinde artış gözlenmiştir. Bkz. Becker, P. Edgell & Heather Hofmeister, "Work, Family & Religious Involment For Men & Women", *JSSR* 40:4, 2001, ss.707-722.

Otuzlu yaşların sonları ile kırklı yaşların başında görülen durulma döneminde, kişi toplumdaki yerini belirlemiş ve hayatında yeni bir düzene kavuşmuştur. Bu dönem, dini şüphelerin ve bunalımların son bulunduğu, dini tutumların netleştiği ve yeni bir dini yaşamın başladığı bir dönemdir⁹⁶.

Orta yetişkinlik olarak adlandırılan dönem (40-50 yaşları), orta yaş bunalımının ağır bastığı, karışıklık ve psiko-sosyal uyum çabalarının yer aldığı yıllardır⁹⁷. Bu dönemde, yetişkinlerin dini gelişimi ergenlerin dini gelişimine paralellik göstermektedir. Bununla birlikte, bu dönemde erkekler, dini inanç ve değerlere yönelik (kadınlara göre) daha olumlu tutumlar geliştirebilmektedirler⁹⁸.

Son yetişkinlik dönemindeki insanlar ise (50-60 yaşları arası), daha önceki yaşamlarında kazandıkları psiko-sosyal tecrübelerine bağlı olarak, dini objektif yapısına uygun olarak yaşama eğiliminde olabilmektedirler⁹⁹.

1.4. Yaşlılık Döneminde Dini Gelişim

Yaşlılık kronolojik, sosyolojik, biyolojik ve psikolojik boyutları olan ve önlenmesi mümkün olmayan bir süreçtir. Bu süreçte insanlar, belirli bazı fiziksel yetersizliklerle ve sağlık sorunlarıyla karşılaşmakta, iş ve sosyal hayatlarındaki statülerine bağlı kimlik ve aidiyet duygularını ve arkadaşlarını kaybetmekte ve her yönden kendilerini yalnız hissetmektedirler¹⁰⁰. Ayrıca, yaşlı insanlar kendilerini ölüme yakın hissetmekte ve bundan dolayı da kaygıya kapılmaktadırlar. Ruh sağlığını genellikle olumsuz olarak etkileyen bu gerçekler yaşlıları, kendilerine sosyal bir statü sağlayacak, yalnızlıklarını unutturacak, kendilerine belirli bir kimlik ve aidiyet duygusu kazandıracak ve özellikle de ölüm

⁹⁶ - Hökelekli, Hayati, "Ölümlle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma (II)", *U.Ü.İ.F.Dergisi*, Sayı 4, Bursa, 1992, ss.87-88 ; Tablamacıoğlu, Mehmet, "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Kesafeti Üzerine Bir Araştırma", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, Sayı X, Ankara, 1962, ss.141-142.

⁹⁷ - Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yay., İstanbul, 2000, s.217.

⁹⁸ - Güngör, Erol, *Değerler Psikolojisi*, Hollanda Türk Akademisyenler Vakfı Yay., 1993, ss.83-85

⁹⁹ - Grapps, a.g.e., s.152.

¹⁰⁰ - Hökelekli, a.g.e., 1996, ss.286-287 ; Harris, Diana K. & William E. Cole, *Sociology of Aging*, Houghton Mifflin, U.S.A., 1980, s.243 ; Kılavuz, Akif, *Yaşlanma Dönemi Din Eğitimi*, Arasta Yay., Bursa, 2003, ss.19-40 ; Onur, a.g.e.,ss.269-272.

tehdidine karşı kendilerini rahatlatacak faaliyetlere yönlendirmektedir¹⁰¹. Yaşlıların kendilerini rahatlatmak için aradıkları bir çok bilgiyi ve uygulamayı, din, yaşlılara sunmaktadır. Bu nedenle, yaşlı insanlar dini inanç ve ibadetlere diğer yaş gruplarındaki insanlardan daha fazla yönelmektedirler. Bir arayışın ve çaresizliğin sonucunda gerçekleşen bu yöneliş, onların dini ilgi ve tutumlarını artırmakta ve dini hayatlarını da zenginleştirmektedir. Bütün yaşlılarda az veya çok görülen bu dine yönelişi belirleyen faktörler, onların dinle olan geçmiş tecrübeleri, sosyal çevreleri, yaşadıkları çeşitli çaresizlik ve olumsuzluklardır¹⁰².

Bir diğer açıdan yaşlanma dönemi, çeşitli hayat tecrübelerini kapsayan, insanın ruhsal olarak olgunlaştığı bir hayat dilimidir. Yaşadığı hayatı ve üzerinde yaşadığı dünyayı sorgulama ve düşünme fırsatı bulan yaşlılar, düşünmeyi (tefekkürü) bir ibadet kabul eden dini inanca ve kendileri için bir sükunet merkezi olan dini kurumlara ve dini pratiklere daha fazla yönelmektedirler¹⁰³.

Bütün yaşlıların dini inanç ve ibadetlere yönelmesi mümkün değildir. Özellikle, kendilerini rahatlatma adına farklı uğraşlar edinenler, dini inanç ve davranışlara yönelmemektedirler¹⁰⁴. Hurlock'un öncülüğünü yaptığı bazı araştırmacılar, bu düşünceden yola çıkarak yaptıkları bazı çalışmalarda, yaşlı insanların dini inanç ve davranışlara yönelmediklerini tespit etmişlerdir¹⁰⁵. Ancak, Meadow ve Kahoe'ye göre bu doğru bir sonuç değildir. Çünkü, bu araştırmalarda doğrudan dini alanı ilgilendiren sorular yerine, farklı amaçları ölçmek için dini inanç ve ibadetlerle ilgili sorular sorulmuştur¹⁰⁶.

¹⁰¹ - Hökeleki, a.g.t., 1993, ss.286-288 ; Karaca, a.g.e, s.221.

¹⁰² - Brown, a.g.e., s.101 ; Grapps, a.g.e., s.182 ; Hood et.al.,a.g.e.,s.117.

¹⁰³ - Bkz. Kılavuz, Akif, "Emeklilik Döneminde Çalışma, Boş Zaman ve Din Eğitimi", U.Ü. İ.F. Dergisi, Cilt 11, Sayı 1, 2002, ss. 83-86.

¹⁰⁴ - Allport, a.g.e., s.61.

¹⁰⁵ - Hurlock, Elizabeth B., "Yaşlılık Döneminde Dini İlgi ve Faaliyetler (Çev. M.Naci Kula)", U.Ü.İ.F. Dergisi, Cilt 4, 1992, s.343.

¹⁰⁶ - Meadow & Kahoe, a.g.e., s.75.

2. SİSTEMLİ TEORİLER AÇISINDAN DİNİ GELİŞİM

Bu bölümde incelenen dini gelişim teorileri de, gelişim psikolojisinin verilerini ve empirik araştırma sonuçlarının yorumlanmasına bağlı olarak ifade edilen teorilerden oluşmaktadır.

2.1 . BAĞLANMA TEORİSİ

Bowlby tarafından ileri sürülen bu teori, insanların kendileri için önemli olan başkalarıyla kurdukları güçlü duygusal bağların nedenini açıklamaktadır¹⁰⁷.

Bir çok yetersizliklerle dünyaya gelen bebekler beslenmeleri, büyümeleri ve yaşamlarını devam ettirmeleri için başkalarının yardımına muhtaçtırlar. Bebekler, bu tür ihtiyaçlarını karşılayan kişi / kişilere karşı duygusal bir bağla bağlanmakta, bu duygusal bağ ile de çevrelerini tanımakta ve çevrelerinde olup bitenleri anlamlandırmaktadırlar. Bebeklerin bakıcıları ile ilgili verdikleri duygusal kararlar, bebeğin davranışlarını ömrü boyunca yönlendirmektedirler¹⁰⁸.

Bowlby'ın düşüncelerinden yola çıkarak, 12-18 aylık bebekler üzerinde bir araştırma yapan Ainsworth ve arkadaşları, üç çeşit bağlanma modelinin varlığını tespit etmişlerdir. Bunlar ; güvenli bağlanma, kaygılı/kararsız bağlanma ve kaçınan bağlanma modelleridir¹⁰⁹.

Tespit edilen bu bağlanma modellerini yorumlayan Kirkpatrick, bakıcılarına güvensiz olarak bağlanan bebeklerin, bakıcılarında bulamadıkları anlayış, ilgi ve sevgiyi daha sonraki yaşamlarında, üstün bir Yaratıcıda arama eğiliminde olacaklarını ve bu nedenle de dini inanç ve davranışlara

¹⁰⁷ - Bkz. Kirkpatrick, Lee A., "An Attachment-Theory Approach To The Psychology of Religion", International Journal For Psychology of Religion, Number 2(1), 1992, s.4.

¹⁰⁸ - Goldberg, Susan, Attacment & Development, Hodden Headline Group, London, 2000, ss.5-6.

¹⁰⁹ - Bkz. Sümer, Nebi ve Derya Güngör, "Yetişkin Bağlanma Stilleri Ölçeklerinin Türk Örneklemini Üzerinde Psikometrik Değerlendirmesi ve Kültürlerarası Bir Karşılaştırma", Türk Psikoloji Dergisi, 1999, s.74.

yönelebileceklerini belirtmektedir. Bakıcılarına güvenli olarak bağlanan bebeklerin ise, bakıcılarında buldukları ilgi, sevgi ve anlayışla yetinip daha sonraki yaşamlarında her hangi bir şekilde dini inanç ve davranışlara yönelmeyeceklerini, sadece, bebeğin güvenli olarak bağlandığı kişi / kişiler dindar olduklarında veya herhangi bir nedenle ortadan kaybolduklarında (ölüm, ayrılık, ...vb.), dini inanç ve davranışlara yönelmenin olabileceğini ifade etmektedir¹¹⁰.

Yapılan araştırmalara göre, özellikle dini törenler gibi, çocukların dini tecrübe edebilecekleri ortamlarda yetişmeleri, onların Yaratıcıya güvenli olarak bağlanmalarını hızlandırmaktadır. Bununla birlikte, çocukların Yaratıcıyı devamlı cezalandıran bir güç olarak öğrenmeleri de, onların Yaratıcıya güvenli olarak bağlanmalarını engellemektedir¹¹¹. Yaratıcıya güvenli olarak bağlananların, Yaratıcıya güveniz olarak bağlananlara göre fiziki ve ruhi yönden daha sağlıklı oldukları belirtilmektedir¹¹².

Çocukların dini gelişimlerinde, içinde yaşadıkları toplumun kültürü de çok önemlidir. İçinde yaşadıkları toplumun kültürüne bağlı olarak, çocukların Tanrıya bağlanış biçimleri, onların Tanrı tasavvurlarını doğrudan etkilemektedir. Yapılan araştırmalarda çocukların Tanrı tasavvurlarının bazen anneye, bazen babaya, bazen her ikisine birden, bazen de çocuğun kendi benlik algısına benzediği ifade edilmiştir¹¹³. Dickie ve arkadaşları tarafından, 4-5, 7-8 ve 9-11 yaş gruplarındaki çocuklar üzerinde yapılan bir araştırmaya göre ; Ebeveynler (bakıcılar) dolaylı veya dolaysız olarak çocukların Tanrı tasavvurunu etkilemektedirler. Buna göre, ebeveynlerin (bakıcıların) çocuklar tarafından besleyici ve güçlü olarak algılanmaları onların Yaratıcıyı da besleyici ve güçlü olarak algılamalarını etkilemektedir. Çocuklar büyüdükçe ve ailelerinden bağımsız hale geldikçe, Tanrı tasavvuru ile ilgili kültürel önyargılardan kurtulmakta ve kendilerini besleyen bir "baba-Tanrı" tasavvuru ile güçlü bir

¹¹⁰ - Kirkpatrick, a.g.m., 1992, s.5 ve s.617.

¹¹¹ - Bkz. Hood et.al., a.g.e., s.66 ; Meadow v.d., a.g.e., s.50.

¹¹² - Rowatt, Wade C. & Lee A. Kirkpatrick, "Two Dimensions Of Attachment To God & Their Relation To Affect, Religiosity, & Personality Constructs", *JSSR* 41: 4, 2002, ss. 637-651.

¹¹³ - Hood et.al., a.g.e., s.55.

“anne-Tanrı” tasavvuru geliştirmektedirler. Çocukların ilerleyen yaşları ile birlikte, sadece ebeveynler (bakıcılar) değil, aynı zamanda çocukların beklentileri, cinsiyetleri ve kendileri hakkındaki benlik algıları da onların Tanrı tasavvurlarını etkilemektedir¹¹⁴.

Acaba, yetişkinler çocukluklarında geliştirdikleri bağlanma modellerini, yetişkinlik dönemlerinde de kullanmakta mıdır? Bir başka deyişle, yetişkinlerin bağlanma modelleri çocukluklarındaki modellerle aynı mıdır ve bu modeller, din ile kurulan ilişkiyi Kirkpatrick’in ifade ettiği biçimde mi etkilemektedir? Bu sorulara cevap bulmak amacıyla çeşitli araştırmalar yapılmıştır.

Bartholomew ve Shaver’ın öncülüğünü yaptıkları¹¹⁵ bu çalışmalara göre yetişkinlerde dört temel bağlanma stili görülmektedir. Bunlar ; güvenli bağlanma, kayıtsız bağlanma, saplantılı bağlanma ve korkulu bağlanmadır. Ancak bu bağlanma stilleri, araştırmanın yapıldığı kültürel ortama göre değişmektedir. Güvenli bağlanma her kültürde tercih edilen bir bağlanma biçimi iken, diğer bağlanma biçimleri toplumda yer alan ikili ilişkilerin yapısına göre farklı oranlarda görülmektedir¹¹⁶. Ülkemizde yapılan bir araştırmada da bu dört bağlanma modelinin varlığı tespit edilmiş ve bu bağlanma biçimlerini ölçebilecek ölçekler geliřtirilmiştir¹¹⁷.

Ülkemizde yapılan bir diğer araştırmada da, insanların anneleriyle olan ilişkilerinin onların Allah ve Peygamber hakkındaki görüşlerini etkilediği görülmüřtür¹¹⁸.

¹¹⁴ - Dickie, et.al., a.g.m., ss.25-43.

¹¹⁵ - Bartholomew, K & Shaver, L., “Attachment Styles Among Young Adults : A Test of A Four Category Model”, *Journal of Personality & Social Psychology*, 1991, Sayı 61, ss.226-241.

¹¹⁶ - Kirkpatrick, Lee A., “A Longitudinal Study of Changes In Religious Belief & Behavior As A Function Of Individual Differences In Adult Attachment Style”, *JSSR*, 96(2), 1987, ss207-217.

¹¹⁷ - Sümer ve Güngör, a.g.m., ss.71-106.

¹¹⁸ - Bacanlı, Hasan, “Tanrı ve Peygamber Kavramları : Selçuk Üniversitesi’nde Bir Araştırma”, *Din Eğitimi Araştırmaları*, 1995, Sayı 2, ss.155-163.

2.2 . FOWLER'IN İNANÇ GELİŞİMİ TEORİSİ

James Fowler'a göre inanç, hayatımızdaki bir çok kuvvet arasında denge sağlama ve onları anlamlandırma biçimidir. Ayrıca inanç, ortak anlam ve amaç açısından, başkalarıyla olan ilişkilerimizde kendimize bir bakış açıdır. Bu nedenle insanlar neye inanırlarsa inansınlar, inançlarının gelişiminde bazı ortak noktalar vardır. Çünkü inanç gelişiminde esas olan, neye değil, nasıl inanıldığıdır. Fowler, inanç gelişimini açıklarken, gelişim psikolojisindeki verilerden yola çıkarak, Erikson'un psiko-sosyal gelişim, Piaget'nin zihinsel gelişim ve Kohlberg'in ahlaki gelişim modellerinden yararlanmakta ve aşamalı bir dini inanç gelişim modeli sunmaktadır. Onun inanç gelişim modelinde, dikkate alınması gereken altı aşama vardır¹¹⁹. Bunlar ;

- I. Aşama (0-6 yaşları arası) : **Sezgisel-Yansıtımlı İnanç (Intuitive-Projective Faith)** ; Bu aşamada güvenli, duygusal bağlanma durumuna göre okul öncesi çocuklarda, bakıcılarının inançları taklit edilmekte, ancak gerçek ile hayali inanç arasındaki farklar ayırt edilememektedir. Algı ve hislere bağlı olarak oluşturulan inanç, davranışlara yansımaktadır.
- II. Aşama (7/8-11 yaşları arası) : **Mitik-Lâfzî İnanç (Mythic-Literal Faith)** ; İlkokul çağındaki çocuk, gerçek ile hayal arasındaki farkı anlamaya başlaması nedeniyle, içinde yaşadığı sosyal grup/grupların dini özelliklerini kazanmaya, dini hikayelere (mitolojilere) göre yaşamını yönlendirmeye başlamaktadır.
- III. Aşama (12/13-16 yaşları arası) : **Sentetik-Geleneksel inanç (Synthetic-Conventional Faith)** ; İlk ergenlik döneminde, geçmiş çocukluk dönemi tecrübeleriyle, gelecekte üstün bir Yaraticıyla kurulacak olan ilişkinin belirlendiği aşamadır. Bu aşamada

¹¹⁹ - Fowler, J.W., Stages of Faith: The Psychology of Human Development & The Quest For Meaning, San Francisco, Harper & Row, 1981, ss.4-6.

arttığı, baskı ve şiddetin tamamen terk edildiği aşamadır. Bu aşamadaki inanç gelişimine herkesin ulaşması mümkün değildir. Bu aşamadaki inanç gelişimine ulaşabilenler, sadece dini liderlerdir.

Teorik olarak, gelişim psikolojisinin verilerine göre bu aşamaları ileri süren Fowler, bir empirik çalışmayla aşamaları test etmiştir¹²⁰. Fowler, 3000 kişi üzerinde yaptığı bir araştırma sonucunda;

- a) 4-6 yaşları arasındaki çocukların %80'inin I. aşamada,
- b) 7-12 yaşları arasındaki çocukların %72.4'ünün II. aşamada,
- c) 13-20 yaşları arasındaki ergenlerin %50'sinin III. aşamada ve %28.6'sinin IV. aşamada,
- d) 21-30 yaşları arasındaki kişilerin %40'ının IV. aşamada ve %33.3'ünün III ile IV. aşama arasında,
- e) 31-40 yaşları arasındaki yetişkinlerin %37.5'inin III ile IV. aşama arasında ve diğerlerinin V. aşamaya yakın bir seviyede,

¹²⁰ - Bkz. Batson et.al., a.g.e., ss.73-75.

- f) 41-50 yaşları arasındaki kişilerin %56.2'sinin V. aşamada ve %21.9'unun IV ile V. aşama arasında,
- g) 51-60 yaşları arasındaki yaşlıların %35.3'ünün III. aşamada, %29.4'ünün IV. aşamada ve %23.5'inin V. aşamada,
- h) 60 yaş ve üzerindeki yaşlıların da %27.4'ünün IV. aşamada, %24.2'sinin III. aşamada, %16.1'inin V. aşamada, ve sadece 1 kişinin VI. aşamadaki inanç seviyesine ulaştığını tespit etmiştir.

Fowler'ın yapmış olduğu bu araştırmaya göre, 21 yaşına kadar inanç gelişiminde artış olmakla birlikte, daha sonraki yaşlarda fazla bir hareketlilik görülmemektedir.

Fowler'ın inanç gelişimi teorisini değerlendirmek amacıyla daha bir çok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaların sonuçlarına göre, çocukluk dönemlerinde inanç gelişiminde yaşa bağlı bir artış görülürken, ergenlik dönemiyle birlikte, inanç-yaş arasındaki olumlu ilişkinin azaldığı, genç yaşlarda kadınların erkeklere oranla daha az derecede bir inanç gelişimi gösterdikleri, yüksek sosyo-ekonomik seviyedekilerin daha rasyonel bir inanç gelişimi gösterdikleri, ahlaki gelişimin inanç gelişimini hızlandırdığı, inanç gelişiminin evrensel bir olgu olmasının yanında, Fowler'ın inanç gelişim anlayışının batı kültüründe gerçekleşen inanç gelişimini daha iyi yansıttığı tespit edilmiştir¹²¹.

2.3 . GRAPPS'IN DİNİ YAŞAM BİÇİMLERİ TEORİSİ

Dini inanç ve gelişimle ilgili literatürü ve önemli dini liderlerin yaşamını inceleyen Grapps'a göre, dini gelişimin yansıtıldığı dini yaşam biçimleri vardır¹²². Bunlar ;

¹²¹ - Bu araştırmalar için bakınız Slee, Nicole M., "Further On From Fowler : Post Fowler Faith Development Research" : Francis, Leslie J. et.al., Research In Religious Education, Smyth & Helwys Publishing Co., Georgia, USA, 1996, ss.73-95.

¹²² - Grapps, a.g.e., ss.285-286.

Otoriteye Bağımlı Dindarlık (Religion of Authority) : Dünyada Yaratıcıyı temsil eden, anımsatan veya anlatan bazı tarihi şekil, biçim, bina ve yapıları korumak ve yaşatmak amacıyla yaşanan dindarlıktır. Bu tür dindarlar, dini kurumların uygulamalarını desteklerler, tavsiyelerine uyarlar, yaşamlarını dini kurumların isteklerine göre yönlendirirler. Dini kurumlarla birlikte hareket etmekten dolayı mutludurlar. Çünkü, kişiliklerini ayakta tutan, dini kurumların kendilerini yönlendirmesidir. Dini kurumlar olmadan, kendilerini aciz ve çaresiz hissetmektedirler.

Sosyal hayatta birlik ve bütünlüğü sağlamada çok önemli olan bu dindarlık tipi, insanın çevresiyle olan ilişkilerini düzenlemesinde kendisine çok yardımcı olmaktadır. Bu dindarlık tipi, genellikle dini kurumların (kilise, ..vb.) desteği ile yaşatılmaktadır. Bu nedenle de, kötü amaçlar için kullanılmaya oldukça elverişlidir. Bu tip dindarlara göre, dini kurum ve öğelerin dışındaki her şey, bilim de dahil dini inanç ve düşüncelerin varlığını tehdit etmektedir¹²³.

Kişiyeye (has) Dindarlık (Religion of Becoming) : İnsanın kendi potansiyellerini ortaya koyarak, her durumda olumlu ve üretken bir şekilde yaşamak için tercih ettiği bir dini yaşam biçimidir. Bunun için insanın kendisini bütün beceri ve yetenekleriyle tanıması, anlaması ve kendi gizil güçlerini harekete geçirmesi yeterlidir. Burada esas olan gizil güç, insanın içindeki sevgi gücüdür. İnsan, bu sevgi gücünün yardımıyla Yaratıcısıyla kuracağı kişisel ilişki sayesinde, kişisel dini gelişimini tamamlayacaktır¹²⁴.

Bu dini gelişimde insan, sosyal baskılardan ziyade kendi özelliklerine uygun bir dini yaşam biçimi kazanmaktadır. Eğer toplumda, bu tür dini yaşam biçimleri çoğalacak olursa, toplum iyi bir toplum haline gelebilecektir¹²⁵.

Kişisel gizil güçlerin aracılığı ile gerçekleştirilen bu dini yaşam, tamamen kişiye özel bir dini yaşam olmakta ve toplumda bir doğma halinde, katı kurallarla yaşatılan dini değerlerden farklı olarak, insanın kişisel gelişimine katkıda

¹²³ - Grapps, a.g.e., ss.297-301 ve s.317.

¹²⁴ - Grapps, a.g.e., s.314.

¹²⁵ - Grapps, a.g.e., s.321.

bulunmaktadır¹²⁶. Bu dini yaşayış biçiminde insan eğer, toplumsal değerlere karşı sorumluluk bilinciyle dini gelişimini sürdürürse, bireysel bencillikten kurtularak gerçek inanca ulaşabilmekte ve sosyal baskılardan da kurtulabilmektedir¹²⁷.

Kendini ve yaşadığı dünyayı insan ne kadar çok anlarsa, Yaratıcısına da o kadar yaklaşmaktadır. Bu açıdan baktığımızda, ahlaki davranışlar, özgürlük, eşitlik, sevgi, anlayış ve güven gibi insani değerlerin de gelişmesine katkıda bulunan bilimsel veriler ve tarih, Yaratıcıyı tanımak için de en uygun araçlar olmaktadır. Bilimsel verilerin ve tarihi bilgilerin, saydığımız bu değerlerin gelişmesine katkıda bulunmalarının nedeni, insanın kişisel gelişimi sırasında, kendi potansiyelinin yanında başkalarının potansiyelini de dikkate almasıdır¹²⁸.

İçsel/kendiliğinden Dindarlık (Religion of Spontaneity) : İnsanın yoğun dini duygular içinde dış dünyadan kendini soyutlaması, günlük ve sıradan olayları aşarak, tamamıyla dini bir yaşama yönelmesi neticesinde, Yaratıcısını tecrübe etmesiyle oluşan bir dini yaşam biçimidir¹²⁹.

Bu dini yaşam biçiminde sezgiler ön plandadır ve dini tecrübe zenginliği vardır. Bununla birlikte, Yaratıcı tarafından bir aydınlatma da bu dini yaşam biçiminde, çok az da olsa söz konusudur. Kişisel sezgilerin, yoğun dini tecrübelerin ve Yaratıcının aydınlatması neticesinde insan, kendisini Yaratıcısında unutmakta, bilincini kaybetmektedir. Bu dini yaşam biçimi, Maslow'un davranışların temel nedenlerini açıklamaya çalıştığı modelindeki en son aşama olan, kendini gerçekleştirme aşamasıdır. Yani insan, fiziki, ruhi ve sosyal tüm gereksinimlerini karşılamıştır ve artık kendini gerçekleştirmektedir. Bunu başarabilen insan sayısı ise oldukça azdır¹³⁰.

¹²⁶ - Grapps, a.g.e., s.315.

¹²⁷ - Grapps, a.g.e., s.320.

¹²⁸ - Grapps, a.g.e., s.319.

¹²⁹ - Grapps, a.g.e., s.330.

¹³⁰ - Grapps, a.g.e., ss. 331-334 ve s.344.

Sonuç olarak Grapps'a göre insan, kişisel gizil güçleri, inandığı din ve içinde yaşadığı toplumun değerlerine göre, yukarıda bahsedilen üç dini yaşamdan birini veya bir kaçını aynı anda yaşayabilmektedir¹³¹.

2.4 . BROWN'UN DİNİ GELİŞİM TEORİSİ

Dini konulardaki çalışmaları inceleyen Brown, dini davranışlardan yola çıkarak dini gelişimi açıklamaktadır. O'na göre, çok karmaşık yapıdaki dini davranış, önceleri tek boyutlu olarak, daha sonraları iki boyutlu olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak, dini davranışları sadece iki boyutlu olarak açıklamanın yetersiz olduğu da görülünce, dini davranışların oldukça kompleks ve çok yönlü olduğuna karar verilmiştir.

Brown'a göre dini gelişimin başlangıç noktası, dini kurumlardır. İlk olarak insanlar, yaşadıkları çevredeki dini kurumların etkisiyle, dini yaşama giriş yapmaktadırlar. Bu insanların dini gelişimleri ve dini davranışları, dini kurumlarda sergilenen ve yaşatılan dini inanç ve davranışlarla sınırlıdır. Zamanla bu kurumsal (institutionalized) dindarlık, kişinin dini inanç ve pratiklere karşı geliştireceği tutumlara göre iki farklı yönde gelişebilmektedir ; Eğer kişi günlük yaşamında çevresindeki insanların kendisi hakkındaki görüş ve düşüncelerine önem vermeye başlarsa, kendisini, içinde yaşadığı çevrenin ayıplamaması veya dışlamaması için çevresindeki insanların benimsediği dini değerleri benimsemekte ve dini hayatını da bu değerlere göre yaşamaya başlamaktadır. Brown'a göre bu sadece kişisel ihtiyaca cevap veren geleneksel (conventional) bir dindarlık örneğidir ve bu dindarlar literatürde, dış güdümlü dindarlar olarak anılmaktadırlar. Bu dindarların göstereceği tüm dini gelişim tamamıyla kişisel ihtiyaçlar doğrultusunda olacaktır. Eğer kişi, dini kurumlar aracılığı ile tanımış olduğu dini, çevrenin görüş ve eleştirilerine aldırmadan, dini objektif yapısı içinde yaşamaya çabalarsa, bu kişi gerçek bir dindar olma

¹³¹ - Grapps, a.g.e., s.355.

yolundadır. Bu tür dindarlar, literatürde iç güdümlü dindarlar olarak anılmaktadırlar. Bu dindarların gösterecekleri dini gelişimin son aşaması ise mistik bir dini yaşam olmaktadır. Yani bu insanlar, dini kendi objektif yapısı içinde yaşayabilmektedirler¹³².

2.5 . MEADOW VE KAHOE'NİN DİNİ GELİŞİM TEORİSİ

Dini çalışmalarla ilgili literatürü inceleyen Meadow ve Kahoe, L.B.Brown'ın düşüncelerini ve insanların kişilik yapılarını esas alan bir dini gelişim modelinden bahsetmektedirler.

Onlara göre insan, dış dünyayı tanıma amacındadır ve devamlı gözlem yapmaktadır. Özellikle sosyal ve fiziki çevreden gelen çeşitli etkilere ve korkulara karşı duyarlı olan insanlar, toplumdan gelebilecek tehlikelere karşı, toplum tarafından yaşatılan dini değerleri bir sığınak olarak kullanmakta, dini bu sayede öğrenmeye ve imkanları ölçüsünde yaşamaya başlamaktadırlar. Burada insanın esas amacı dış dünyayı tanımak ve diğer insanlardan gelebilecek tehlikelere karşı emin olmaktır. Bu nedenle dindarlığın başlangıcı ister istemez dış güdümlü olmaktadır. Bazı insanlar, gözlemleri aracılığı ile kazandıkları dini değerleri yaşamayı ve yaşatmayı yeterli görürlerken (geleneksel dindarlık), bazı insanlar da, değişik hayat tecrübeleri sonucunda dini, bir ilgi alanı olarak seçmekte ve onu objektif yapısı içinde araştırmaya devam etmekte ve zamanla, yaşamlarını dini değerlere göre yönlendirmeye başlamaktadırlar. Bu tür insanlar artık birer iç güdümlü dindar olmuşlardır. Çok az sayıdaki insan, kişiliğini (benliğini) tamamıyla dini değerlerle özdeşleştirerek yaşamaya başlayabilir. Bu, dinin objektif yapısı içinde bireyselleşmiş bir dindarlıktır (autonomy)¹³³.

¹³² - Brown, L.B., "A Study of Religious Belief", *British Journal of Psychology*, 1962, cilt 33, ss.259-272.

¹³³ - Meadow & Kahoe, a.g.e., ss.21-23, ss.280-281 ve ss.320-327.

2.6 . GAZALİ'NİN DİNİ GELİŞİM TEORİSİ

Buraya kadar bahsedilen dini gelişim teorileri, genellikle batı kültürünü yansıtan teorilerden oluşmaktadır. İslam kültürünü yansıtabilecek bir dini gelişim teorisinden bahsetmek amacıyla da, Gazali'nin görüş ve düşünceleri incelenmiştir.

Gazali, dini gelişimden bahsederken, dini gelişime etki eden faktörleri iki farklı gruba ayırmaktadır. Bunlar; insanın mahiyeti (yaratılış doğası) ve sosyal yaşam alanındaki psiko-sosyal veya sosyo-kültürel tecrübelerdir. Gazali'ye göre, insan yaratılışı itibarıyla dini gelişim göstermeye ve dini davranışlarda bulunmaya kabiliyetlidir. İnsanın bu kabiliyetleri, onun kişiliğinde (yaratılış doğasında) yer almaktadır¹³⁴.

İnsanın yaratılış doğasını (ruhunu) bilimsel yöntemlerle araştırmak mümkün olmadığı için¹³⁵, dini gelişimi, psiko-sosyal veya sosyo-kültürel yaşam tecrübeleri açısından ele almak daha doğru bir davranış olmaktadır. Gazali, psiko-sosyo yaşam tecrübeleri açısından dini gelişimi ele alırken, gelişim psikolojisinin verilerine paralel, aynı zamanda sosyo-kültürel çevre koşullarını da dikkate alan bir yaklaşımla dini gelişimden bahsetmektedir.

¹³⁴ - Gazali, *İhyau 'Ulumi'd – Din* (Çev. Ahmet Serdaroğlu), Bedir Yay., İstanbul, 1975, Cilt 3, s.7 ; Gazali, *Mearicü'l-Kuds* (Hakikat Bilgisine Yükseliş, Çev. S. Özburun), İnsan Yay., İst., 1998, s.80

¹³⁵ - Gazali, dini gelişimi ele alırken insanın yaratılış doğasına atıfta bulunmaktadır. Buna göre, insan ruhunda, bedeni beslemesi amacıyla bedenine istek ve arzularına önem veren, nefis adlı bir özellik vardır. İnsanı dini davranıştan uzaklaştıran, hayal ve kuruntularla perdelenmiş olarak dünya zevklerine aşık olan bu nefis, ibadet (dini davranış) hususunda isteksizdir. Bu saydığımız özellikleriyle nefis, hakikatın kötü vasıflarını temsil eden Nefs-i Emmare'dir. Eğer bu nefis, akıl ile terbiye edilirse kötülüklerden kaçmaya, arzularını terk etmeye başlayabilmektedir. Terbiye edilerek dini açıdan iyi özellikler kazanmaya başlayan nefse, Nefs-i Levvame denir. Eğer nefis-i levvame de, tam manasıyla terbiye edilirse, dini emir ve yasaklara eksiksiz uymaya başlar ve Nefs-i Mutmainne adını alır. Nefs-i Mutmainne, kendi halinden memnun olan ve Yaratıcısını da memnun eden nefistir. (Bkz. Gazali, *Minhacü'l Abidin* (Abidler Yolu, Çev.A. Bayram ve M.S. Çöğenli), Çile Yay., İst., 1981, s.77; Gazali, *Mearicü'l-Kuds*, ss.15-16; Gazali, *İhya.*, Cilt 3, s.11. Nefs terbiyesi, İslam dininde çok önemlidir. Derecesine göre bir çok ismi olan nefse, en alt sıradan yukarıya doğru, Nefs-i Emmare, Nefs-i Mülhime, Nefs-i Mutmainne, Nefs-i Raziyye, Nefs-i Marziyye ve Nefs-i Kamile gibi dereceleri olan nefis, terbiye edildikçe bir derece yükselmektedir. Bu nedenle nefsin terbiye edilmiş derecesi, bir bakıma insanın dini gelişim ve dini yaşam seviyesinin göstergesidir. (Bkz. : Yeğin, Hüseyin, *İslam Psikolojisinde Temel Kavramlar*, (Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi), Harran Ü., S.B.E., F. ve Din Bil. Anabilim Dalı, 1996, ss.61-79 ; Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi* (Çev. K.Turhan), İklim Yay., İst., 1992, s.224).

2.6.1 . Gelişim Dönemleri ve Din

Gazali'ye göre insan, akıl, duyum, algı, saldırganlık, haz alma, ...vb kabiliyetlerle birlikte dünyaya gelmektedir. Bebeklik ve çocukluk yılları, insanın bu kabiliyetlerini kullanarak, yaşadığı çevreyi tanımasıyla geçmektedir¹³⁶.

Çocukluk döneminde, insanın akli işlenmemiş, saf bir cevher halindedir. Bu saf, işlenmemiş cevher halindeki akıl, duyabildiği, görebildiği, algılayabildiği her şeyi kolayca, sorgulamadan kavramakta ve öğrenmektedir. Eğer insan çocukluk döneminde, gerekli dini bilgileri öğrenir, dini davranışları yerine getirmeyi alışkanlık haline getirir, yemesinde, içmesinde ve giyiminde, dini inanç ve değerlere (*İslam ahlakına*) uygun davranırsa, dinin objektif yapısına uygun dini davranışları yerine getirebilecek potansiyelde yetişmiş olur. Bu nedenle, çocukların dini inanç ve değerlere uygun olan bütün davranış ve düşünceleri takdir edilmeli ve yerine göre ödüllendirilmelidir. Ayrıca çocuklara, büyüklere itaat duygusu aşılmalı, ancak hiçbir zaman insanı dini davranıştan uzaklaştırabilecek para, mal ve şöhret sevgisi aşılammalıdır¹³⁷. Kısacası çocuklara iyi bir din eğitimi verilmeli, onların dini inanç ve değerleri öğrenmelerine yardımcı olunarak, dini bir terbiye içinde yetişmeleri sağlanmalıdır.

Çocukluk döneminde insanların ilk gelişen kabiliyetleri, haz alma (kalbin şehvet kuvveti) özelliğidir. Daha sonra sırasıyla insanda, öfke, saldırganlık ve diğer kabiliyetler gelişmektedir. Eğer bir insan çocukluk döneminde özellikle haz almaya yönelik alışkanlık ve davranışları kazanacak olursa, bu alışkanlık ve davranışlar zamanla değişmez tutum ve davranışlara dönüşmekte ve bu nedenle de insanın haz almaya yönelik davranış ve alışkanlıklarını daha sonra terk etmesi çok zorlaşabilmektedir¹³⁸.

Yedi yaşından itibaren insan, yaşadığı çevrenin dışında kalan yerleri ve metafizik alemleri hayalinde canlandırmaya ve onlarla ilgili duygu ve

¹³⁶ - Gazali, *El-Munkız Min-Ad Dalal* (Çev., Hilmi Güngör), MEB Yay., İst., 1994., ss.64-66.

¹³⁷ - Gazali, *İhya*, Cilt 3, ss.165-169.

¹³⁸ - Haz almaya yönelik davranış ve alışkanlıklar, nefis terbiyesini zorlaştırmaktadırlar. Bkz. Gazali, *İhya*, Cilt 4, ss.14-20, s.119, s.133 ve s.214.

düşüncelere sahip olmaya başlayabilmektedir. İnsanlar, zihinsel gelişimlerine paralel olarak, metafizik alemle ilgili gerçeklikleri algılamaya ve bu gerçeklikle ilgili duygu ve düşüncelere göre de davranışlarını kontrol etmeye başlamaktadırlar. Bu başlangıç, dini gelişimin gerçek manada başladığı anlamına gelmektedir. Çocukluk döneminde başlayan zihinsel gelişimin ergenlik döneminde hızlanmasıyla insan, metafizik alemde yer aldığı varsayılan bütün varlıkları tam olarak idrak etmeye, doğruları yanlışlardan ayırt etmeye, dinen yapılması uygun olan ve/veya olmayan davranışları da bilinçli olarak, birbirinden ayırt etmeye başlamaktadır¹³⁹.

Ergenlik döneminde zihinsel gelişim hızlanmış durumdadır. Zihinsel gelişimin artmasıyla, doğru ve yanlışların birbirinden ayırt edilmesi de hızlanmıştır. Ancak bu hızlı zihinsel gelişim, çocukluk döneminde gelişimini tamamlayan haz alma, öfke ve saldırganlık gibi alışkanlıkların insanın duygu, düşünce ve davranışlarını kontrol etmesine engel olamamaktadır¹⁴⁰. Bu nedenle, ergenlik dönemindeki insanların dini gelişimlerinde ikilemler oluşabilmektedir. Bu ikilemlerin olmaması ve sağlıklı bir dini gelişimin gerçekleşmesi için, ergenler, yerine getirmeleri istenilen davranışlar konusunda bilgilendirilmeli ve niçin bu davranışları yerine getirmeleri gerektiği de nedenleriyle birlikte anlatılmalıdır¹⁴¹.

Ergenlik döneminde artan zihinsel gelişim sayesinde insanlar, çevrelerinde olup bitenleri sorgulamaya başlamaktadırlar. Çünkü, bu dönemdeki insanlarda, çevrelerinde olup biten her şeye karşı bilinçli bir tepki verme süreci başlamıştır. Bu tepki verme sürecinde veya sürecin sonunda, insanlarda olaylara ve nesnelere karşı belirli tutumlar gelişmekte ve bu tutumlar da, insanın davranışlarını yönlendirmeye başlamaktadırlar¹⁴². Gazali, ergenlik döneminde veya sonrasında, insanların dini inanç ve değerlerle ilgili farklı tutumlara sahip olabileceklerini belirtmektedir.

¹³⁹ - Gazali, İhya., Cilt 3, s.19.

¹⁴⁰ - Gazali, İhya., Cilt 4, s.20, s.120 ve s.214.

¹⁴¹ - Gazali, İhya., Cilt 3, s.169.

¹⁴² - Gazali, İhya., Cilt 4, s.19.

2.6.2. Geliştirilen Dini Tutumlar

Gazali, çeşitli kabiliyetlerin gelişim süreci sonunda, dini inanç ve değerlerle ilgili olarak gelişebilecek üç farklı tutumdan bahsetmektedir ;

I. Tutum ; Zihinsel (akıl kabiliyetinin) gelişimden önce gelişimini tamamlayan saldırganlık, haz alma, ..vb güdülerine ve alışkanlıklarına göre tutum ve davranışlarını düzenlemeyi alışkanlık haline getiren insanlar, dini inanç ve davranışları, gerçekleştirmek istedikleri arzu ve isteklerinin önünde birer engel olarak görebilmekte, kişisel istek ve arzularını davranışların temel motivasyonu olarak kabul etmektedirler. Amaçları her fırsatta arzu ve isteklerini tatmin etmek olan bu insanlar, kişisel gelişimlerinin ve arzularının tatminine engel oldukları varsayımıyla hareket ederek, dini inanç ve değerleri kesinlikle kabul etmemektedirler. Gazali, davranışlarının temel motivasyonu olarak kişisel istek ve arzularını kabul eden ve her hangi bir günah duygusu taşımayan bu insanların dini inanç ve davranışlara yönelik olarak tamamen olumsuz bir tutum geliştirebileceklerini ifade etmekte ve onları "inançsızlar" (*kafir*) olarak adlandırmaktadır¹⁴³.

II. Tutum ; Zihinsel (akıl kabiliyetinin) gelişimden önce gelişimini tamamlayan saldırganlık, haz alma, ..vb güdülerine ve alışkanlıklarına göre tutum ve davranışlarını düzenlemeyi alışkanlık haline getiren ve bu alışkanlıklarını kesinlikle kontrol edemeyen bazı insanlar da, kişisel amaçlarına ulaşmak ve dünya hayatından daha çok zevk almak için, dini inanç ve uygulamaları da kişisel amaçlarına yönelik olarak kullanabilmektedirler. Bu düşüncedeki insanlar, kişisel menfaatleri doğrultusunda, dini inanç ve uygulamaları kabul ettiklerini belirtmekte, hatta bazı ortamlarda dini pratikleri de yerine getirebilmektedirler¹⁴⁴. Amaçları daha fazla kazanç ve menfaat elde ederek, dünya hayatından daha fazla zevk almak olan bu insanlar, zaman

¹⁴³ - Gazali, İhya., Cilt 3, s.29 ve Cilt 4, s.46 ; Gazali, İhya., Cilt 3, s.29 ; Gazali, Mışkat'ül-Envar (Nurlar Feneri, Çev. S. Ateş), Bedir Yay., İstanbul, 1994, ss.60-61 ; Gazali, Feysalu't-Tefrika Beyne'l-İslam Ve'z-Zendeka (İslam'da Müsamaha, Çev. Süleyman Uludağ), Marifet Yay., İst., 1990, ss.22-23.

¹⁴⁴ - Gazali, İhya., Cilt 4, s.48 ve s.451 ; Gazali, Mükāşefetü'l-Kulüb, (Kalplerin Keşfi, Çev. Hüseyin Erdoğan), Hisar Yay., t.y., İst,s.208

zaman dini inanç ve uygulamaları kendi çıkarlarına göre yorumlayarak, değiştirebilmektedirler¹⁴⁵. Dini inanç ve uygulamalar üzerinde yapılan bu çıkar amaçlı kişisel yorumlar, bazı insanların dini inanç ve uygulamalar konusunda yanılmalarına ve yanlış dini davranışlarda bulunmalarına da yol açabilmektedir. Bu nedenle, bu insanlar dine yönelik tamamen olumsuz bir tutum geliştiren insanlardan daha tehlikelidirler. Çünkü bu insanların gerçekten inanıp inanmadıklarını bilmek oldukça zordur¹⁴⁶. Ancak bu insanların bazı özellikleri, onların dine yönelik olumlu mu? yoksa olumsuz bir tutum mu? geliştirdiklerini belirlememize yardımcı olabilmektedir. Bu insanlar, kişisel çıkarlarını korumak amacıyla; genellikle yalan söylemekte, verdikleri sözleri yerine getirememekte, kendilerine bırakılan emanetlere sahip çıkamamakta ve dini davranışları yerine getirmenin ne kadar ağır bir görev olduğundan bahsederek, çoğu zaman dini davranışları yerine getirmekten kaçınmaktadırlar. Gazali, dini inanç ve uygulamaları kişisel amaçları doğrultusunda kullanan bu insanları aldatıcı dindarlar (*münafık*) olarak adlandırmaktadır¹⁴⁷.

III. Tutum ; Gazali, dini inanç ve davranışlara yönelik yukarıda bahsedilen tamamen olumsuz ve dünya menfaatli çıkar amaçlı tutum geliştiren insanların yanında, dine yönelik olarak gerçekten olumlu bir tutum geliştiren insanların çokluğundan bahsetmektedir. Bu insanlar, bütün dini inanç ve davranışlara katılma arzusundadırlar. Ancak, bu insanların bütün dini inanç ve davranışları yerine getirebilmeleri, çocukluk döneminde gelişimini tamamlayan haz alma, öfke ve saldırganlık gibi özelliklerini, zihinsel gelişimlerine paralel olarak kontrol etmeleriyle doğru orantılı görülmektedir. Yani bu insanlar, haz alma, öfke ve saldırganlık gibi özelliklerini akılları sayesinde kontrol edebildikleri oranda, dini inanç ve davranışları yerine getirebilmektedirler. Gazali'ye göre, haz alma, öfke ve saldırganlık gibi özelliklerin akıl ile kontrol edilebilme düzeyi, insanların dini gelişim seviyelerini göstermektedir¹⁴⁸.

¹⁴⁵ - Gazali, İhya., Cilt 3, s.29 ; Gazali, Vasiyetname, s.49; Gazali, Mükāşefetü'l-Kulüb, ss.38-39

¹⁴⁶ - Gazali, İhya., Cilt 1, s.320 ve Cilt 2, s.419; Gazali, Mükāşefetü'l-Kulüb, s.41.

¹⁴⁷ - Gazali, Mükāşefetü'l-Kulüb, s.50, s.74 ve s.511.

¹⁴⁸ - Gazali, İhya., Cilt 3, s.19 ve Cilt 4, s.14, s.119 ve s.214.

Akıl yolu ile haz alma, öfke ve saldırganlık gibi özelliklerini kontrol edebilen insanlar, bütün dini inanç ve davranışları yerine getirmeye çalışmaktadırlar. Ancak, yerine getirdikleri dini davranışlardan dolayı, manevi bir zevk alamamaktadırlar. Sadece dini inancın gereği olarak dini davranışları yerine getirmekte, dini emirlere uymakta ve günah işlemekten kaçınmaktadırlar. Gazali, bu insanları *Müslümanlar* olarak adlandırmaktadır¹⁴⁹.

2.6.3 . Dini Gelişim Seviyeleri Bakımından Dindarlık Tipleri

Dini gelişim konusunda buraya kadar ele alınan görüş ve düşünceler, sadece bireysel gelişim boyutunda ele alınmıştır. Gazali'ye göre, dini gelişim konusunda ele alınması gereken bir diğer faktör de, toplumda yaşatılan -sosyo-kültürel- dini değerlerdir. Dini, fikri ve kültürel açıdan kozmopolit bir dönemde yaşayan Gazali, insanların dini davranışlarının ve dini gelişim seviyelerinin içinde yetiştikleri sosyo-kültürel ortamdan da etkilendiğini gözlemlemiştir. Gazali'ye göre insanlar, içinde yetiştikleri toplumun dini kültüründe onaylanan dini davranışları gerçekleştirmektedirler. İnsanlar toplumun ileri gelenlerinin, atalarının ve ebeveynlerinin yerine getirmiş oldukları dini davranışları benimsemekte ve bu davranışları, onlara olan güvenleri nedeniyle sorgulamadan kabul ve taklit etmektedirler. Özellikle çocuklar, olgunlaşmamış zihinsel kabiliyetleri nedeniyle ebeveynlerinin ve diğer büyüklerinin söylediklerini delilsiz kabul etmekte ve söylenenleri bilinçsizce taklit etmektedirler¹⁵⁰. Birlikte yaşadıkları büyüklerinin yerine getirdikleri dini davranışları da delile gerek duymadan, taklit etmektedirler¹⁵¹.

¹⁴⁹ - Gazali, *Mükâşefetü'l-Kulüb*, s.179 ; Gazali, *İhya.*, Cilt 2, s.245 ve Cilt 4, s.48 ve s.451

¹⁵⁰ - Gazali, *İhya.*, Cilt 3, s.19 ; Gazali, *El-Erbain Fi-Usuliddin* (Dinde Kırk Esas, Çev. H. S.Erdoğan), Hisar Yay., İst., 1990, ss.95-96 ; Orman, Sabri, *Gazali*, İnsan Yay., İstanbul, 1986, ss.63-65 ; Sayar, Kemal, *Sufi Psikolojisi*, İnsan Yay., İst., 2000, s.64

¹⁵¹ - Gazali, *İhya.*, Cilt 3, s.669 ; Gazali, *El-Munkız* .,1994., s.13 ve ss.21-22 ; Gazali, *İlcamü'l Avam An İlmî'l-Kelam (İnançta Hassas Ölçüler*, Çev. Nedim Yılmaz), Hisar Yay., İstanbul, 1987, ss.132-133 ; Gazali, *Mearicü'l-Kuds* ., 1998, s.79

Akıl kabiliyetinin gelişimini tamamlamasıyla birlikte insan, yerine getireceği dini davranışları belirlemede özgür olma konumundadır. Ancak onun bu özgürlüğü, çocukluk ve ergenlik dönemlerindeki dini tecrübeleri ile farkında olmadan sınırlanmaktadır. Çocukluk ve ergenlik dönemlerinde, olumlu dini tecrübeler kazanma durumu ile akıl kabiliyetinin gelişim derecesine göre, dini davranışlar yerine getirilmekte veya getirilmemektedir¹⁵².

Gazali, kişisel gelişim ile toplumunun dini kültürünün etkileşimi sonucunda, insanlarda üç farklı dindarlık tipi görülebileceğini belirtmektedir. Bunlar taklidi, ilmi (tahkiki) ve zevk alınan dindarlık tipleridir¹⁵³.

2.6.3.1 . Taklidi Dindarlık

Gerek çocukluk döneminde ve gerekse daha sonraları taklit yoluyla elde edilen dini inanç ve davranışlar, başlangıç noktası olması itibarıyla dini gelişimin bir başlangıcıdır. Çünkü taklit seviyesindeki inanç ile de herhangi bir delil aranmadan, bütün dini inanç ve değerler kabul edilmektedir. Ancak bu inanç, çok basit ve yüzeysel bir inançtır¹⁵⁴.

Taklidi dindarlıkta, insan inancını, din adına söylenenleri hüsnü zan ile kabul ederek ve söylenenlerin doğruluğuna inanarak elde etmektedir. Akıl kabiliyetini yeterince kullanmayan insanların ve halk tabakasının, inancı da genellikle taklidi bir inançtır. Çünkü halk tabakası, dini inanç ve uygulamaları sadece kendilerine çevrelerinden yapılan telkinlerle bilmekle yetinmekte, dini inançları, dini düşünceleri ve dini davranışları öğrenmek için kişisel çaba harcamaktan ve sorumluluk altına girmekten kaçınılmaktadırlar¹⁵⁵.

¹⁵² - Gazali, El-Erbain ., s.31.

¹⁵³ - Gazali, İhya., C. 3, ss.34-35 ; Gazali, Mükāşefetü'l-.... ., s.175

¹⁵⁴ - Gazali, İhya., Cilt 1, s.45, s.88 ve s.190 ve Cilt 3, s.817 ; Watt, Montgomery, Müslüman Aydın (Çev. Hanifi Özcan), DEÜ Yay., İzmir, 1989, s.124

¹⁵⁵ - Gazali, İhya., Cilt 3, s.35 ve Cilt 4, s.575 ; Gazali, El-Erbain ., s.95 ; Gazali, İlcamü'l Avam .,1987, s.128 ; Gazali, El İktisad Fil İ'tikad (İtikatta Sözü'n Özü, Çev. Ömer Dönmez), Hisar Yay., t.y., İst., s.20; Gazali, El-Munkız., s.85.

Gazali'ye göre taklidi iman, kendisinde hiçbir açılma olmayan bir düğüm gibidir. Bu düğüm özellikle çocukluk döneminde, hiçbir şüpheye yer bırakılmadan atıldığı ve gelenek halinde yaşatıldığı için çok sağlamdır. Bu inançta genellikle, her hangi bir artma veya eksilme olmamaktadır¹⁵⁶. Çünkü, bu inanç insanın başka alternatif inanışları düşünmesini engellemekte, insanın aklını, duygularına bağlayarak bu inancın savunmasını bir onur meselesi haline getirmektedir. Ayrıca bu insanlar, öfke, saldırganlık, ..vb güdülerini dini inanç ve davranışları yerine getirme konusunda kullanmak yerine, sadece erkeklik ve izzeti nefisleri için kullanmakta, öfke ve saldırganlık güdülerini akılları ile kontrol altına alamamaktadırlar. Örneğin oruç tutarlarken sadece yeme-içmeden kesilmekte, ancak diğer günahlardan yeterince korunamamaktadırlar¹⁵⁷.

Taklidi imana sahip olan insanlar, cennet ümidi ve cehennem korkusu ile ibadet etmektedirler. Eğer bu insanlar cehennem azabı ile biraz korkutulurlarsa, taklidi bilgilerinin terk etmeye, "nasıl daha iyi ibadet edebilirim?" diye araştırmaya başlayabilirler¹⁵⁸.

2.6.3.2. Tahkiki (İlmi) Dindarlık

İnsanlar kazandıkları taklidi inanç ve davranışlarını, özellikle ergenlik dönemlerinde sorgulamaya başlayabilmektedirler¹⁵⁹. Bu sorgulama süreci insanlarda bazı ikilemler oluşturmakta, hatta dini inancı zayıflatmaktadır. Bu durumdan rahatsız olan insan, şüphelerini yok etmek amacıyla, dini inanç ve davranışlarını temellendirmek için bilgi arayışına yönelebilmektedir. Eğer insanların bu yönelişleri amacına ulaşırsa, ilim seviyesinde dini davranışlar sergilenmeye başlanmaktadır¹⁶⁰.

¹⁵⁶ - Gazali, İhya., Cilt 4, s.10 ve s.452 ; Gazali, El İktisad ., s.127

¹⁵⁷ - Gazali, İhya., Cilt 1, s.359 ve Cilt 3, s.386 ; Gazali, El-Erbain ., s.71

¹⁵⁸ - Gazali, İhya., Cilt 4, s.289 ve s.673; Gazali, El-Munkız., s.22.

¹⁵⁹ - Gazali, İhya., Cilt 4, s.46.

¹⁶⁰ - Gazali, İhya., Cilt 1, s.237 ve Cilt 3, s.35 ; Gazali, El-Erbain ., ss.95-96.

İnsanın ebeveynlerinden ve çevresinden öğrendiği taklidi bilgilerin gerçeğini araştırmaya başlaması, dini konularda kendisine söylenenleri delile bağlı olarak kabul etmesi, herhangi bir fikri şüpheye kapıldığında dini kaynaklara başvurması ve bütün bunların neticesinde dini inanç ve davranışlarını delillere dayandırması bir çeşit tahkik olmaktadır¹⁶¹.

Dini fikir ve kanaatlerin taklit seviyesinden tahkik seviyesine yükselmesi, ciddi bir düşünce süreci sonucunda gerçekleşmektedir. Gazali, bu düşünce sürecini kendisi de bizzat yaşamıştır. Otuz yaşlarında yaşadığı ruhsal bir kriz, kendisini, taklit seviyesinde olduğunu düşündüğü fikirlerini sorgulamaya yönlendirmiştir¹⁶². Varoluşsal bir moratoryum olarak adlandırılan ruhi kriz sürecinde¹⁶³ Gazali, hem kendi dini düşüncelerini hem de toplumun dini davranışlarını sorgulamaya başlamış ve dini hayatında bir derinlik kazanarak, dini inanç ve davranışlarından zevk almaya başlamıştır¹⁶⁴.

2.6.3.3 . Zevk Alınan Dindarlık

Zevk alınan dindarlık Gazali'ye göre, dini davranışın en ideal seviyesi ve dini gelişimin son noktasıdır. Dini inanç ve davranışlardan zevk almaya başlayan insan, inancının derinliklerine inebilmektedir. Bu insanın dini inanç ve uygulamalardan aldığı zevk, çok yoğun bir şekilde yaşanan dini tecrübeler sonucunda elde edilmekte ve sadece yaşanarak bilinebilmektedir¹⁶⁵.

Bir insanın zevk haline ulaşabilmesi için, kendisini her türlü günaha koruması, arzu ve isteklerini aklının kontrolüne vermesi, dünyevi sıkıntı ve üzüntülerini unutmaması, aklını his ve hayallerinin etkisinden kurtarması gerekmektedir. Sayılan bu hususlara dikkat edebilen insan, kendisini

¹⁶¹ - Gazali, İhya., Cilt 1, s.199 ; Gazali, El-Munkız., s.13 ve s.16 ve s.48 ; Gazali, El-Erbain ., s.95

¹⁶² - Gazali, Mişkat'ül-Envar, s.8 ; Sayar, a.g.e., s.67 ; Taylan, Necip, Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri, MÜ İFAV Yay., İstanbul, 1989, s.175.

¹⁶³ - Hökelekli, a.g.e., s.39 ; Sayar, a.g.e., s.64

¹⁶⁴ - Aydın, Mehmet S., Din Felsefesi, DEÜ İlah. Fak. Yay., İzmir, 1999, s.21.

¹⁶⁵ - Gazali, El-Munkız., s.64 ; Aydın, a.g.e., s.88

Yaratıcısına adanmış durumdadır. Bu insan, duyu organlarının fark edemediği bir çok fizikötesi aleme ait gerçeklikleri hissetmeye ve tecrübe etmeye başlayabilmektedir. Gazali bu durumu, insanın kalp gözünün açılması olarak adlandırmaktadır. Kalp gözü açılan bir insan, zamanla Yaratıcısının sevgi ve hoşgörüsünü kazanarak, O'nun yardımına kavuşmakta ve "Kurbiyet" adı verilen Yaratıcıya yakın olma makamına ulaşabilmektedir¹⁶⁶.

Zevk haline ulaşan bu insan için, artık önemli olan, Allah'ın kendisine yapacağı lütuf ve ihsanlardır. Allah'ın kendisine yapacağı lütuf ve ihsanlara göre zevk halindeki insan, dünyada iken Allah'ı kalben, vasıtasız olarak bilebilecek yoğun dini tecrübeler yaşamaya başlamaktadır¹⁶⁷. İnsanın bu yoğun dini tecrübelerden aldığı zevk, dünyanın hiçbir nimetinde bulunmamaktadır. İnsanın zevk haline ulaştığı âna "vecd (kendinden geçme) ânı" adı verilmektedir. Vecd ânında insanın kalbi (ruhu), Allah'tan gelen bir ışık (nur) sayesinde bir yıldırım gibi aniden sarsılmaktadır. Bu sarsılmadan sonra ruh, Allah'ın nuru karşısında şaşkına dönmekte ve kendini kaybetmektedir. İnsan artık, dış dünyadan ve kendi halinden habersizdir. Birkaç kez vecd halini yaşayan insan, vecd anında kendisinde ortaya çıkan bu değişikliklere zamanla alışmakta, sadece yaşadığı halden zevk almaya başlamaktadır¹⁶⁸.

Vecd ânını yaşayan insanlar, az yiyip-içmekte ve az uyumaktadırlar. Bu insanlar tatlı sözlü, güler yüzlü, alçak gönüllü ve güzel ahlak sahibidirler. Mallarını ve yiyeceklerini biriktirmek yerine, Allah yolunda harcamakta ve Allah'tan gelen her şeye razı olmaktadır¹⁶⁹. Dini inanç ve uygulamaların tamamını severek yerine getirmekte ve diğer insanlara dini inanç ve düşünceleri anlatmak için de mücadele etmektedirler. Gündüz yaptıkları dini ibadetlerin yanında, gece de ibadet etmekte ve kendilerini dini ibadetlerden uzaklaştıran her şeyi terk etmektedirler. Oruçlu iken yeme-içmeden kesilmenin yanında,

¹⁶⁶ - Gazali, İhya., Cilt 4, s.21 ; Gazali, Ravdatü't Talibin (Tasavvufun Esasları, Çev. Ramazan Yıldız), Şamil Yay., t.y., İst., s.17.

¹⁶⁷ - Gazali, İhya., Cilt 2, s.675 ve s.730 ; Gazali, Ravdatü't Talibin, s.37.

¹⁶⁸ - Gazali, İhya., Cilt 3, s.178 ve Cilt 4, s.561 ; Gazali, El-Erbain ., ss.371-374; Gazali, Mearicü'l-Kuds, s.134 ; Gazali, Ravdatü't Talibin, s.82

¹⁶⁹ - Gazali, İhya., Cilt 3, s.113, s.128, s.153 ve ss.591-593 ; Gazali, İhya., Cilt 4, s.438 ; Gazali, El-Erbain ., s.63 ve s.385

kalplerini her türlü kötü his ve vesveselerden korumakta, sadece ve devamlı olarak Allah'ı zikrederek, sık sık tövbe etmektedirler¹⁷⁰. Bir şeye sevinirken Allah adına sevinmekte, Allah'tan başkasını sevmekten ve Allah'ı tecrübe etme zevkinden mahrum kalmaktan korkmaktadırlar. Ölümden korkmak yerine, onu Allah'a kavuşma olayı olarak yorumlamakta ve sevmektedirler. Gizli ve açık her türlü günahtan sakınmakta, tüm hal ve hareketleriyle insana, Allah'ı hatırlatmaktadırlar¹⁷¹.

3 . DİNİ GELİŞİM TEORİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Her biri temel olarak dini davranışı ve buna bağlı olarak da dini gelişimi açıklayan teorileri karşılaştırmak acaba mümkün olabilir mi? Dini gelişim ile ilgili teorileri inceleyen Reich¹⁷², dini gelişimden bahseden bir teoride bulunması gereken özellikleri şöyle ifade etmektedir. Dini gelişim ile ilgili bir teori ;

- a) İnsanın anlam arayışı sürecinde, büyüme ve olgunlaşmasını ifade eden (fiziksel, zihinsel, duygusal, mesleki, ...vb gelişim) süreçleri dikkate almalıdır.
- b) Dini gelişimi, insan ruhunun, sosyo-kültürel yapıya ve metafizik gerçekliklere yavaş yavaş uyum sağlaması olarak tanımlamalı ve gelişim sürecini etkileyen iç ve dış faktörleri ve bu faktörler arasındaki ilişkiyi ortaya koymalıdır.
- c) Dini gelişimin gerçekleştiği sosyo-kültürel yapıyı, insanın dini tutum, dini davranış ve dini gelişimine olan etkileriyle birlikte ifade edebilmelidir.
- d) Dini gelişimin evrensel özellikleri kadar, dini gelişimde ortaya çıkan kişisel farklılıkları da ifade edebilmelidir.

¹⁷⁰ - Gazali, İhya., Cilt 4, s.22, s.549 ve ss.596-599.

¹⁷¹ - Gazali, İhya., Cilt 1, s.191; Gazali, İhya., Cilt 4, ss.602-603 ve s.609 ; Gazali, Ravdatt't Talibin,

¹⁷² - Reich, Helmut K., "Integrating Differing Theories : The Case of Religious Development", *Journ Empirical Theology*, 1993, Sayı 6, ss.39-49.

- e) Dini gelişim sürecindeki değişimlerin nedenlerini ve dini gelişimi teşvik eden veya engelleyen faktörleri de açıklayabilmelidir.

Mevcut dini gelişim teorilerinin incelenmesi sonucunda oluşturulan bu kriterleri, bütün teorilerin karşılaması mümkün görülmemektedir. Yukarıda ifade edilen kriterler açısından teoriler, incelendiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmaktadır.

Bağlanma teorisi, insanın anlam arayışı sürecindeki büyüme ve olgunlaşmayı ifade eden süreçleri çok fazla dikkate almamakta, sadece bebeklik döneminde, bebek ile bakıcısı arasında kurulan ilişkinin niteliğine ve bu ilişkinin yansımalarına atıfta bulunmaktadır. Bakıcının bebeğe olan yaklaşımından hareketle, bebeğin bu yaklaşımı algılayış ve yorumlayış biçimi ile dini gelişimi yorumlamakta ve dini gelişimi, bebeklik dönemi tecrübeleriyle sınırlamaktadır. Bebeğin bakıcısına bağlanma biçimini, dini gelişime etki eden en önemli faktör olarak ifade etmekte, sosyo-kültürel yapının dini gelişim üzerindeki etkisine yeterince değinmemektedir. Dini gelişimdeki bireysel farklılıkları genellikle, bağlanma biçimlerindeki farklılıklarla açıklamaktadır. Bu teori, empirik verilerden bağımsız olarak ileri sürülen ve daha sonra çeşitli araştırmalarla tartışılan bir teoridir. Bununla beraber, bağlanma teorisi, özellikle bebeklik gibi insanın bilinçli davranışlarda bulunmadığı, çeşitli gelişim ödevlerini tamamlanmadığı bir dönemde kurulan psiko-sosyal ilişkilerle dini davranışı açıklaması nedeniyle, dindarlığı bilinçli ve dinamik bir davranış olarak kabul etmediğini göstermektedir.

Fowler'ın inanç gelişim teorisi, insanın biyolojik, psikolojik, zihinsel, ahlaki ve psiko-sosyal, ..vb. büyüme ve olgunlaşmasını ifade eden süreçlerdeki gelişimleri dikkate alarak, farklı gelişim dönemlerinde inancın ne olması gerektiği ile ilgili varsayımlardan hareket etmektedir. Bebeklik dönemindeki bağlanma biçimiyle dini gelişimin başlayacağını, çocukluk ve ergenlik dönemlerinde sosyo-kültürel yapının özelliklerine göre dini gelişimin şekillenmeye başlayacağını, yetişkinlik döneminden itibaren kişisel ve dini amaçlar doğrultusunda dini gelişimin devam edeceğini, yaşlılık döneminde de

evrensel değerlere göre dini değerlerin yaşatılacağını varsaymaktadır. İnsanın büyüme ve olgunlaşma süreçlerinde ortaya çıkan bireysel farklılıkların ve orta yaşlılık dönemine kadar sosyo-kültürel yapının, dini gelişim üzerinde çok etkili olabileceğini ifade etmektedir.

Grapps'ın dini yaşam biçimleri ile ilgili teorisi, insanın büyüme ve olgunlaşmasını ifade eden süreçlere atıfta bulunmak yerine, insanların kişisel özelliklerine göre ortaya çıkabilecek üç farklı dini yaşam biçiminden bahsetmektedir. Dini gelişimin veya dini davranışların başlangıç noktası olarak sosyo-kültürel yapıdaki dini inanç ve düşüncelere, dini motif ve sembollere atıfta bulunmaktadır. Sosyo-kültürel yapıdaki dini inanç ve sembollerin insanlar tarafından algılayış ve yorumlayış farklılıklarını, dini gelişimde ortaya çıkabilecek farklılıklar olarak ifade etmektedir.

Brown, Meadow & Kahoe'nin dini gelişim teorileri, insanın büyüme ve olgunlaşmasını ifade eden süreçlere atıfta bulunmak yerine, dini gelişimi sosyo-kültürel yapıya uyum sağlama süreci olarak tanımlamakta ve dini gelişimdeki bireysel farklılıkları, insanın toplum tarafından yapılan eleştirilere tepki verme tarzı olarak ele almaktadırlar. Her iki teoriye göre insan, sosyo-kültürel yapı tarafından dini davranışta bulunmaya zorlanmaktadır.

Fowler'ın, Brown'ın, Grapps'ın, Meadow ve Kahoe'nin ifade ettikleri dini gelişim teorileri, günümüz gelişim psikolojisinin ve diğer araştırma dallarının bazı empirik verilerine dayalı olarak ifade edilmiş teorilerdir. Bunlardan Fowler'ın teorisi, üzerinde en fazla araştırma yapılan ve din eğitimi alanında da yararlanılan bir teoridir. Brown'ın, Grapps'ın, Meadow ve Kahoe'nin teorileri ise bir bakıma dini gelişim açısından sonuç ifade eden, yani dini davranışın oluşumunu ve çeşitlerini açıklayan teorilerdir. Çeşitli araştırmalardan elde edilen empirik verilere göre ifade edilmiş olmaları nedeniyle, bu teoriler ile ilgili yeterli araştırma yapılmamıştır. Bunun yanında, bu teorilerin temelini oluşturan empirik verilerin genellikle seküler ortamlarda yetişen veya yaşayan insanlar üzerinde yapılan araştırmalardan elde edildiği düşünülecek olursa, bu teorilerle dini gelişimi açıklamak yeterli görülmeyebilir.

Gazali, insanda bulunan bazı kabiliyetlerin gelişim ve olgunlaşmasına paralel olarak, insanın sosyo-kültürel yapı ile etkileşimi sonucunda insanda oluşan psiko-sosyal tecrübelerle, iç gözleme dayalı olarak dini gelişimi açıklamaktadır. Buna göre insan, dini inanç ve davranışları, içinde yaşadığı sosyo-kültürel yapının özelliklerine göre tanımakta, çeşitli gelişim ve olgunlaşma süreçlerinin özelliklerine göre dini gelişim göstermekte ve dini davranışlarda bulunmaktadır.

İnsanda bulunan çeşitli kabiliyetlerin gelişim ve olgunlaşmasına paralel olarak, sosyo-kültürel yapıda ve aile içinde yaşatılan dini inanç ve değerlerin taklid edilmesiyle birlikte, çocukluk döneminde dini gelişim başlamakta ve aile büyüklerinin, çocuğun dini inanç ve davranışlarıyla ilgili gösterdikleri tepkilere göre de şekillenmektedir. Ergenlik dönemiyle birlikte insanların, dini inanç ve dini davranışlarla ilgili tutum ve davranışları netleşmeye başlamakta ve dini gelişim, çocukluk dönemi psiko-sosyal ve sosyo-kültürel tecrübeleri ile insanda gelişen çeşitli kabiliyetler (akıl, haz alma, öfke ve saldırganlık, vb) arasında bir denge kurma çabası olmaktadır. Yaşam tecrübeleri ile insanda gelişen kabiliyetler arasındaki denge, yetişkinliğin ilk yılları ile yaşamın diğer dönemlerindeki dini gelişimi etkilemektedir. İnsanların zihinsel yetenekleri ile haz alma, öfke ve saldırganlık gibi güdülerini kontrol edebilme düzeyleri de dini gelişim seviyelerini belirlemektedir. İnsanda bulunan ve gelişen farklı kabiliyetler arasındaki denge kurma çabası sonucunda insanlarda taklit, ilim ve zevk seviyelerinde dini gelişimler görülmekte ve bu gelişim seviyelerine bağlı dini davranış biçimleri ortaya çıkmaktadır. Acaba Gazali'nin ifade ettiği bu dini yaşam biçimleri, günümüz din psikolojisinde, dini gelişim seviyelerini bir sonuç olarak ifade eden dini davranış tanımlarıyla ne gibi benzerlik ve farklılıklar göstermektedir?

Gazali'nin ifade ettiği inançsızlık, genel olarak din psikolojisinde ifade edilen inançsızlık tanımıyla örtüşmektedir. Bununla beraber, inançsızlık kavramı, tarihin farklı dönemlerinde, farklı toplumlarda, farklı şekillerde tanımlandığı gibi, günümüzde de üzerinde tam olarak anlaşılmiş bir inançsızlık

tanımı bulunmamaktadır¹⁷³. Bu nedenle burada, sadece Gazali'nin bakış açısına göre inançsızlığın ölçüsü verilmiştir. Gazali'ye göre inançsızlık, "Allah'ın varlığını ve birliğini, Hazreti Muhammed (s.a.v)'in Peygamberliğini ve ahiret gününün varlığını reddetmek"¹⁷⁴, demektir.

Allport'un dış güdümlü dindarlık tipi tanımlaması¹⁷⁵ ile Gazali'nin aldatıcı dindarlık (münafıklık) hakkındaki düşünceleri de genel olarak birbirlerine benzemektedirler. Her iki dindarlık tipinde de, din, belirli amaçlara ulaşmak için bir araç olarak kullanılmaktadır. Dış güdümlü dindarlar, dini inanç ve düşüncelerin insana bazı yönlerden faydalı olduğu düşüncesiyle dini inançları benimsemekte veya insana faydalı olan dini davranışlara daha çok yönelmektedirler. Burada, faydacı bir yaklaşımdan söz etmek mümkündür. Yani, dış güdümlü dindarlar, daha çok faydalı olduğuna inandıkları dini inanç ve dini davranışları yerine getirmektedirler. Bu yönüyle dış güdümlü dindarlık, aldatıcı dindarlığa benzetilebilir. Ancak, aralarında şöyle bir farkın bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir. Aldatıcı dindarlar, dini inanç ve dini davranışları amaçlarına ulaşmak için bir araç olarak kullanırlarken, dini inanç ve dini davranışların özünde insana fayda sağladığına inanmazlar, sadece içinde buldukları ortamın gereği olarak dini inanç ve davranışları yerine getirebilirler. Her hangi bir ortamda iyi ve faydalı olarak gördükleri ve yerine getirdikleri bir dini davranışı, bir başka ortamda boş ve gereksiz olarak değerlendirebilirler¹⁷⁶.

Günümüz din psikolojisinde, dini inanç ve davranışların taklit edilmesi sadece çocuklara has bir özellik olarak ifade edilirken, Gazali'ye göre çocuklar

¹⁷³ - İnançsızlık kavramı, ateizm gibi değişik kavramlarla ifade edilmektedir. Detaylı bilgi için bakınız, Aydın, a.g.e., ss.207-234.

¹⁷⁴ - Gazali, İhya., Cilt 4, s.46 ; Gazali, Feysalu't – Tefrika..., ss.22-23.

¹⁷⁵ - Allport'a göre dış güdümlü dindarlar, genellikle dinin faydalı olduğunu ve bir çok yönden kişisel ihtiyaçları karşıladığını düşünen ve bu nedenle de, kişisel amaçları doğrultusunda dini kullanan insanlardır. Bu insanlar, kişisel istek ve arzularının gerçekleşmesi din tarafından karşılandığı sürece inançlara sahip çıkmakta ve dini davranışlarda bulunmaktadırlar (Bkz. Allport, G. & Rose, J.M., "Personel Religious Orientation & Prejudice", *Journal Of Personality & Social Psychology*, 1967, 5(4), ss.447-457 : Bkz. Hökelekli, a.g.e., 1996, s.76).

¹⁷⁶ - Gazali, Mükâşefetü'l Kulüp. ss.38-39.

kadar yetişkinler de dini inanç ve davranışları taklit etmektedirler. Bu nedenle Gazali, geniş halk kitlelerinin inancını, çocukların inancına benzetmektedir¹⁷⁷.

Batson'un sorgulayıcı dindarlık¹⁷⁸ tipi tanımlamasıyla, Gazali'nin ilmi (tahkiki) dindarlık tanımı arasında da benzerlik ve farklılıklar bulunmaktadır. Her iki dindarlık tipinde de, sorgulama ve araştırma belirgin özelliklerdir. Sorgulayıcı dindarlar, bütün dini inanç ve davranışların, insanın anlam arayışına olan katkılarını rasyonel gerekçelerle sorgulamaktadırlar. Buna karşılık ilmi dindarlar, inandıkları ve yerine getirdikleri dini davranışların özünü, başlangıçta akıl yoluyla araştırırlarken, daha sonraları dini inanç ve davranışların arkasında gizlenen hakikatı dini bir mantık içinde araştırmaktadırlar¹⁷⁹. Bu nedenle, ilmi dindarlığın son aşaması, Allport'un iç güdümlü dindarlık tanımına daha yakın olmakta ve Gazali'nin zevk alınan dindarlık olarak tanımladığı dini gelişim başlamaktadır.

Allport'un iç güdümlü dindarlık tipi tanımlaması¹⁸⁰ ile Gazali'nin zevk alınan dindarlık tanımlaması arasında da, dini inanç ve emirler doğrultusunda yaşamı yönlendirme, bütün amaç ve hedefleri dini inanç ve davranışlara göre belirleme, dini inanç ve davranışları yerine getirmenin amaç edinilmesi açısından benzerlikler bulunmaktadır. Bununla beraber, zevk alınan dindarlıkta dini inanç ve emirlerin özüne uygun hareket etmenin yanında asıl amaç, Allah'a yakın olmak, O'nun rızasını kazanmak ve bu sayede de, O'nu dünyada iken kalp gözü ile müşahede etmektir¹⁸¹. Gazali'ye göre, dini yaşamlarından zevk alan insanlar, Allah'a yakın olmak ve O'nu dünyada iken kalp gözü ile müşahade edebilmek için, bütün dini inanç ve dini davranışları birer araç olarak kullanmaktadırlar. Bu yönüyle, zevk alınan dindarlık, sadece dini inanç ve

¹⁷⁷ - Gazali, El-Munkız., s.85.

¹⁷⁸ - Batson, bazı insanların dini ne amaç ne de araç olarak kullanmadıklarını, bunun yerine varoluşla ilgili bütün dini inanç ve davranışları sorgulayarak, hayatın anlamını farklı bir açıdan yakalamaya çalıştıklarını belirtmekte ve bu tip insanları sorgulayıcı dindarlar olarak tanımlamaktadır (Bkz. Batson - Schoenrade & Ventis, a.g.e., s.169).

¹⁷⁹ - Gazali, Minhacü'l Abidin., s.34.

¹⁸⁰ - İç güdümlü dindarlar, dini inanç ve emirler doğrultusunda dini yaşamaya çalışan, bütün beklentilerini, amaç ve hedeflerini dini inanç ve emirlere göre belirleyen insanlardır. Din, bu insanların hayatlarında bir yol göstericidir ve yaşamlarının tüm yönlerini etkilemektedir (Bkz. Allport & Rose, a.g.m., ss.447-457 : Bkz. Hökelekli, a.g.e., 1996, s.77).

¹⁸¹ - Gazali, İhya., Cilt 2, s.730 ve Cilt 4, s.453 ; Gazali, El-Munkız., s.70.

davranışların özüne uygun hareket etmeyi amaç edinen iç güdümlü dindarlardan ayrılmaktadır.

Teorik bir temele dayalı olsalar da, Gazali'nin dini gelişim ile ilgili düşünceleri, günümüz din psikolojisinin verileriyle paralellikler göstermektedir. Bu nedenle, Gazali'nin dini gelişime yaklaşımı, dini inanç ve tutumların oluşumu açısından araştırılmayı beklemektedir. Bu araştırmanın, yapılacak olan diğer araştırmalara öncülük etmesi beklenmektedir.

B . STRES, BAŞAÇIKMA ve DİNİ BAŞAÇIKMA

1 . STRES

1.1 . Stresin Tanımı

İnsanlar hayatları boyunca zamana, durumlara ve kişilere göre değişen maddi (ev, araba, ...vb), fiziki (sağlık, ...vb), sosyal (arkadaşlık, ...vb), psikolojik (anlama, ...vb) ve ruhi (Allah'a yakın olma, ...vb) olmak üzere önemli hedeflere ulaşmak için mücadele etmektedirler¹⁸². Hedeflerine ulaşma çabası içindeki insan, bir çok engel ve problemlerle karşılaşmakta ve kendi içinde çatışmalar yaşamaktadır. İnsanın karşılaştığı engellemeler ve yaşadığı çatışmalar, onu bazen olumlu, bazen de olumsuz olarak etkilemektedir. Engellenme ve çatışmaların insan üzerindeki etkisine, genel anlamda stres denilmektedir¹⁸³.

Sözcük anlamı gerilim, zorlanma ve basınç olan stres kelimesi, Latince "Estrictia" fiilinden türetilmiş bir kelimedir. Günümüzde çok değişik şekillerde tanımlanan stres, genel olarak organizmaya zarar veren etkenler ve bu etkenlere karşı organizmada ortaya çıkan olumsuz değişiklikler veya tepkiler şeklindedir¹⁸⁴. Yapılan bir çok değişik stres tanımlarında, onun değişik yönleri ele alınmaktadır. Yapılan bazı tanımlardaki ortak özelliklere göre stres; bir tepki, normal olmayan bir tepki vermeyi gerektiren bir olay veya durum ve insanın gücünü ve imkanlarını zorlayan insan-çevre ilişkisidir¹⁸⁵. Stres ile ilgili olarak bütün tanımlarda ortak olan iki nokta vardır. Bunlar; stresin insanda az veya çok bir gerginlik oluşturması ve insanın bu yeni duruma uyum sağlamak için mücadele etmesidir¹⁸⁶.

¹⁸² - Pargament, Kennet I., "Religious Methods of Coping: Resources for the Conservation and Transformation of Significance" : In (ed) Shafranske, Edward P., Religion and the Clinical Practice of Psychology, APA, Washington, 1997, s.216.

¹⁸³ - Lazarus, & Folkman, a.g.e., s.144 ; Şahin, Nesrin H., Stresle Başa Çıkma, T.Psikologlar Derneği Yay., Ankara, s.6.

¹⁸⁴ - Şahin, a.g.e., s.1.

¹⁸⁵ - Tennat, T., B. Langeluddecke & K. Byrne, "The Concept of Stres", Journal of Clinical Psychology, 1985, Sayı 37, ss.722-728 ; Atkinson, Rita L., et.al., Introduction to Psychology, Ninth Edition, Harcourt Brace Javanovich Publishers, 1985, ss.459-460.

¹⁸⁶ - Goldberger, L. & S. Breznitz, Handbook of Stress, New York, 1982.

1.2 . Strese Gösterilen Tepkiler

Stresle ilgili önemli çalışmaların öncülüğünü yapan Hans Selye'dir. Selye'nin ileri sürdüğü "Genel Uyum Sendromu (General Adaptation Syndrom)", stres oluşumu sırasında organizmada meydana gelen fizyolojik değişimleri ve/veya strese gösterilen tepkileri ifade etmektedir¹⁸⁷.

Genel uyum sendromuna göre stres ve strese gösterilen tepkiler üç aşamada gerçekleşmektedir;

Stres oluşumu ile ilgili ilk aşama alarm aşamasıdır. Bu aşamada, organizma stresin farkına varmakta ve bazı tepkiler vermektedir. Stresli bir durum karşısında insanda kaygı, üzüntü, öfke, depresyon, ...vb psikolojik durumlar ile bunlara bağlı olarak ağız kuruması, kan dolaşımının hızlanması, ...vb. fizyolojik tepkiler oluşmaktadır. Kişide oluşan psikolojik etkilere genel olarak anksiyete denilmektedir¹⁸⁸. Eğer stresli durum oldukça uzun sürerse, kişide, ülser, yüksek tansiyon, kalp krizi, ruh sağlığının ve vücudun bağışıklık sisteminin bozulması gibi tepkiler de oluşmaktadır. Bu nedenle, insan stresli durumlardan kurtulmak istemekte ve mücadele etmeye başlamaktadır¹⁸⁹.

İkinci aşama direnç aşamasıdır. Bu aşamada organizma, stresin derecesine göre direnç göstermekte ve strese başa çıkmaya çalışmaktadır.

Eğer stresin derecesi çok fazla olacak olursa, organizma şoka girmekte ve strese başa çıkması için gerekli kaynaklarını kullanamamaktadır. Genel uyum sendromunda bu duruma da, tükenme aşaması denilmektedir¹⁹⁰.

1.3 . Stresin Derecesini Belirleyen Faktörler

Son yıllarda stres üzerinde bir çok araştırma yapılmaktadır. Bu araştırmalar genellikle, stresin nedenleri, insan üzerindeki etkileri ve insanın

¹⁸⁷ - Bkz. Şahin, a.g.e., s.19.

¹⁸⁸ - Atkinson et.al., a.g.e., s.584.

¹⁸⁹ - Rowshan, Arthur, Stres Yönetimi (Çev.Şahin Cüceloğlu), Sistem Yay., İst., 1998, ss.12-20.

¹⁹⁰ - Bkz. Şahin, a.g.e., s.19.

stres ile başa çıkma sürecinde gerçekleştirdiği davranışlar üzerinedir¹⁹¹. İnsan üzerinde oluşacak olan stresin derecesini belirleyen bazı faktörler vardır. Bunlar¹⁹² ;

- a) Bir olayın / durumun insan üzerinde stres oluşturup oluşturmaması veya oluşan stresin derecesi, olayın insan için önemine bağlıdır. Eğer olay / durum kişi için çok önemli ise, kişi üzerinde oluşturacağı stres oldukça fazla olmaktadır.
- b) Gerçekleşen olayla ilgili inançlar ve sosyal yargılar da, stresin derecesini etkilemektedir. İnançlara ve sosyal yargılara aykırı olarak gerçekleşen olaylar insan üzerinde daha fazla stres oluşturmaktadır.
- c) Depresyonda olan veya depresyona eğilimli olan kişiler, sağlıklı ve normal kişilerden daha çok strese girmektedirler.
- d) Varoluşla ilgili (Allah'a inanma, ve diğer dini inançlar) inançlar, olayın insan üzerinde oluşturacağı stresi azaltmaktadır. Benzer olaylar karşısında inançlı insanlar, inancı az veya zayıf olanlara göre daha düşük derecede stres hissetmektedirler.
- e) Belirli yaş dönemlerinde herkesin başından geçen olaylar (evlenme, çocuk sahibi olma, ...vb), eğer bu yaş dönemlerinin öncesinde veya sonrasında gerçekleşirse, insan üzerinde oluşacak olan stresin derecesi artmaktadır.
- f) Olayın gerçekleştiği sosyal, fiziki, ekonomik, politik, ..vb. ortamlar da, insan üzerinde oluşacak olan stresin derecesini belirlemektedir.
- g) İnsanın kendisi hakkındaki olumlu düşünceleri, sağlık durumunun iyi olup olmaması, olumlu sosyal ilişkiler kurabilmesi, problem çözme becerilerini geliştirmesi, sosyal destek alıp almaması ve maddi durumu da stresin derecesini doğrudan etkilemektedir.

¹⁹¹ - Lazarus & Folkman, a.g.e., s.1.

¹⁹² - Lazarus & Folkman, a.g.e., ss-56-77, ss.108-114 ve ss.157-172 ; Şahin, a.g.e., ss.46-59.

- h) İnsanların olaylarla / durumlarla ilgili geliştirdikleri önyargıları ve geçmiş tecrübeleri de stresin derecesini etkilemektedir.
- i) Bazı meslek gruplarında çalışanlar, örneğin avukatlar, stresli olaylar altında çalışmaya önceden alışkın oldukları için, stresi daha az derecede algılamakta ve stresle daha kolay başa çıkabilmektedirler.
- j) Stresli olayları, bir tehdit olarak değil de, yeteneklerin sınındığı bir fırsat olarak algılayanlar ve olayların kendi kontrolleri altında olduğunu düşünenler daha az strese girmektedirler ve stresle başa çıkma konusunda daha başarılı olmaktadır.
- k) Stresle başa çıkma konusunda, farklı stresli olaylarda devamlı aynı tarz başa çıkma yöntemini kullanmak yerine, başa çıkma tarzları konusunda esnek olanlar, stresle başa çıkma konusunda daha başarılı olmaktadır.

2 . STRESLE BAŞA ÇIKMA

2.1 . Stresle Başa Çıkmanın Tanımı

Stresle başa çıkma çalışmaları ile ilgili literatür incelendiğinde, stresle başa çıkma çalışmaları önceleri Freud'un savunma mekanizmaları, Erikson'un "Özgüven", "özyeterlilik" veya "içsel kontrol" gibi bireysel kaynakları, Evrim kuramındaki "Problem Çözme Çabaları", Cannon ve Selye gibi araştırmacıların ileri sürdüğü "Genetik Bir Tepki" ve organizmanın yeni bir duruma uyum sağlamak için gösterdiği "Bilişsel ve Davranışsal Çabalar" şeklinde değerlendirilmiştir¹⁹³.

¹⁹³ - Lazarus & Folkman, a.g.e., ss.117-120 ; Şahin, Nesrin H. ve Ayşegül Durak, "Stresle Başa Çıkma Tarzları Ölçeği: Üniversite Öğrencileri İçin Uyarlanması", *Türk Psikoloji Dergisi*, 1995, Cilt 10, Sayı 34, ss.56-73.

İnsanın stresli bir durumdan veya olaydan kurtulmak için gösterdiği çabalara, İngilizce’de “coping” denilmektedir. “Coping” kavramının dilimizdeki karşılıkları; “altından kalkmak”, “..... ile uğraşmak”, “çekmek”, “göğüs germek” ve “başaçıkma” gibi kavramlardır¹⁹⁴. Bu kavramlar arasından, “bir şeye gücü yetmek” ve “üstesinden gelmek” anlamındaki “başaçıkma” kavramı, coping kelimesinin dilimizdeki en uygun karşılığıdır, denilebilir¹⁹⁵.

Bundan sonraki bölümlerde, insanın stresli bir durum veya olaydan kurtulmak için göstereceği tüm çabalar “stresle başa çıkma” olarak adlandırılmıştır. Başa çıkma, insan tarafından kaynaklarını zorlayıcı bir faktör olarak algılanan belirli içsel ve/veya dışsal istekleri karşılamak amacıyla gösterilen sürekli değişen, bilişsel ve davranışsal çabalar olarak tanımlanmaktadır¹⁹⁶. Tanımdan da anlaşılacağı gibi başa çıkma, durumdan duruma, olaydan olaya, kişiden kişiye değişen, sürekli olarak uygulanan bilinçli bir çabadır. Peki insan, stresli bir durum veya olayla nasıl başa çıkabilir? Stresli bir durum veya olayla başa çıkmada, kişiden kişiye değişen farklı metotlar kullanılmaktadır. Bazı insanlar manevi kaynaklarını, bazı insanlar zihinsel güçlerini, bazı insanlar da duygusal becerilerini kullanarak stresli olay veya durumla başa çıkmaktadırlar¹⁹⁷.

2.2 . Stresle Başa Çıkma Aşamaları

Yapılan araştırmaların bulgularına göre, insan kendisinde stres oluşturan bir olay veya durum ile karşılaştığı zaman, iki aşamada durumu değerlendirmektedir. Bu olay veya durum bana ne ifade ediyor? Beni tehdit eden yönü var mıdır? Bu soruların sorulup cevaplandırıldığı aşamaya, ön değerlendirme (primary appraisal) aşaması denilmektedir. Eğer, stres oluşturan olay veya durum, kişi tarafından bir tehdit olarak algılanırsa, kişi bu defa da: Bu

¹⁹⁴ - Essential Dictionary : İngilizce-İngilizce-Türkçe Sözlük (Çev. Önder Renkliydırım), Metro Collins Cobuild, İstanbul, 1988, s.218.

¹⁹⁵ - Türk Dil Kurumu Okul Sözlüğü, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1994, s.101.

¹⁹⁶ - Lazarus & Folkman, a.g.e., ss.134-143.

¹⁹⁷ - Rowshan, a.g.e., ss.46-96.

durumda ben ne yapabilirim? Bu durum veya olayla nasıl mücadele edebilirim? diye kendisine sormaktadır. Bu tür soruların sorulup cevaplandırıldığı aşamaya da, ikincil değerlendirme (secondary appraisal) aşaması denilmektedir¹⁹⁸. Ön ve ikincil değerlendirme aşamaları stres algısını ve strese verilecek olan tepki/tepkileri belirlemektedir¹⁹⁹.

Rowshan'a göre de, stresle başa çıkma bazı belirli aşamalarla gerçekleşmektedir. Bu aşamalardan ilki, stres oluşturan olayın gerçekleşmesi (Happening), ikincisi olayın oluşturduğu stresin derecesinin değerlendirilmesi (Evaluation), üçüncüsü strese karşı gösterilecek tepkilerin belirlenmesi (Response) ve son olarak ta strese gösterilen tepkiler sonucunda elde edilen başarıdır (Outcome). Rowshan, bu aşamaları "HERO" prensibiyle açıklamaktadır²⁰⁰.

Stresli bir durum veya olayla başa çıkma çabaları, aşama halinde kullanılmaktadır²⁰¹. İnsan öncelikle kendisinde stres oluşturan olay veya durumu değiştirmeye çalışmaktadır. Buna, "probleme dayalı başa çıkma" denilmektedir. Eğer kişi, stresli olay veya durumu değiştiremez ise, stresli olay veya durumla ilgili duygularını ve kendini değiştirmeye çalışmaktadır. Buna da, "duygusal başa çıkma" denilmektedir²⁰².

Probleme dayalı başa çıkma yönteminde, kişi öncelikle problemi tanımlamakta, probleme alternatif çözümler üretmekte, alternatif çözümleri değerlendirerek en uygun çözümü veya çözümleri uygulamaya başlamaktadır. Duygusal başa çıkma yönteminde ise insan, bastırma, mantığa bürünme, karşıt tepki gösterme, yer değiştirme, yalanlama, yansıtma, ...vb savunma mekanizmalarını kullanarak, gerçeği olduğundan farklı algılamaya çalışmaktadır²⁰³.

Bu her iki yöntem, stresle başa çıkmada ayrı ayrı kullanıldığı gibi, birlikte de kullanılabilir. Belki de, stresle başa çıkmada en etkin yol her iki yöntemin de

¹⁹⁸ - Lazarus & Folkman, a.g.e., ss.32-37 ; Atkinson et.al., a.g.e., s.460.

¹⁹⁹ - Lazarus & Folkman, a.g.e., ss.22-23 ve s.45.

²⁰⁰ - Rowshan, a.g.e., ss.21-24.

²⁰¹ - Endler, N.S. & Parker, J.D.A., "Multidimensional Assessment Of Coping : A Critical Evaluation", *Journal of Personality & Social Psychology*, 1990, Sayı 58, ss.844-854.

²⁰² - Lazarus & Folkman, a.g.e., ss.148-150 ; Atkinson et.al., a.g.e.,s.463.

²⁰³ - Atkinson et.al., a.g.e., 1985, ss.476-477.

aynı anda kullanılmasıdır²⁰⁴. Ancak, bu yöntemlerin başarıya ulaşması, kişinin geçmiş tecrübelerini kullanabilmesine, problem çözme kabiliyetine, bütün imkanlarını iyi değerlendirebilme, ...vb. kişilik özellikleri ile çevreden alınacak sosyal desteğe de bağlıdır²⁰⁵. Bu nedenle, stresli durum veya olayla başa çıkma başarısı, kişiden kişiye değiştiği gibi, aynı kişide olaydan olaya da değişmektedir²⁰⁶.

2.3 . Stresle Başa Çıkmayı Etkileyen Faktörler

İnsanların belirli veya benzer durumlarda tekrarlayarak kullandıkları başa çıkma yöntemlerine “başa çıkma tutumları” denilmektedir.²⁰⁷. Yapılan araştırmalarda, değişim ve mücadeleye hazırlıklı olanların, iş ve sosyal yaşamlarına kendilerini adayanların daha az strese girdikleri tespit edilmiştir. Yani, strese hazırlıklı olma ve stresle başa çıkabileceğine inanma, stresle başa çıkmayı olumlu etkileyen faktörlerdir²⁰⁸.

Baş çıkma tutumlarını etkileyen faktörlerden bir diğeri de yaştır. Guttman ve Pfeiffer'e gibi araştırmacılara göre, yaşın ilerlemesi sonucunda insanlardaki bilişsel esnekliğin kaybolması nedeniyle daha çok içe çekilme, inkar ve yansıtma gibi yöntemler kullanılmaktadır. Bu görüşe katılmayan Vaillant'a göre ise, yaşları ilerledikçe insanlar, artan deneyimlerine bağlı olarak daha etkili başa çıkma yöntemlerini kullanmaktadırlar²⁰⁹. Lazarus ve Folkman'a göre ise, yaş ilerledikçe başa çıkma yöntemlerinde fazla bir değişiklik olmamakta, sadece yalnızlık hissi gibi nedenlerden dolayı duygusal odaklı başa çıkma yöntemlerinde artış olmaktadır²¹⁰.

²⁰⁴ - Folkman, S. - Lazarus, R.S. – Gruen, R.J. & DeLongis, A., “Appraisal, Coping, Health Status & Psychological Symptoms”, Journal of Personality & Social Psychology, 1986, Sayı 50, ss.571-579.

²⁰⁵ - Cohen, S. & R.S.Lazarus, “Active Coping Processes, Coping Dispositions and Recovery Frontal Surgery”, Psychosomatic Medicine, 1973, Sayı 35, ss.345-355 ; Atkinson et.al., a.g.e., s.461.

²⁰⁶ - Folkman, Susan & Lazarus, R.S., “Coping As A Mediator Of Emotion”, Journal Of Personality & Social Psychology, 1988, v.54 (3), ss.466-475.

²⁰⁷ - Billigs, A.G. & R.H. Moos, “The Role of Responses and Social Resources In Attenuating The Stress of Life Events”, Journal of Behavioral Medicine, 1981, Sayı 4, ss.139-157.

²⁰⁸ - Hood et.al., a.g.e., s.382; Atkinson et.al., a.g.e., s.472.

²⁰⁹ - Vaillant, G.E., Adaptation of Life, Boston, Little Brown, 1977 ;Bkz. Gök, 1995, s.34.

²¹⁰ - Folkman, S. & Lazarus, R. S., “If It Changes It Must Be A Process: A study of Emotion & Coping During Three Stages of College Examination”, Journal of Personality & Social Psychology, 1985, Cilt 48, ss.150-170.

Başaçıkmayı etkileyen bir diğer faktör de cinsiyettir. Erkekler nazaran kadınlar, olayları daha az kontrol edilebilir olarak yorumladıkları için daha çok duygusal odaklı başaçıkma yöntemlerini kullanmaktadırlar. Erkekler ise daha çok, mantığa dayanan başaçıkma yöntemleri kullanmaktadırlar²¹¹.

Başaçıkmayı etkileyen bir diğer faktör de sosyo-ekonomik seviyedir. Ülkemizde yapılan bir araştırmada, büyük bir felaket yaşayan insanlardan düşük sosyo-ekonomik seviyede olanların, üst sosyo-ekonomik seviyedeki insanlara oranla daha yüksek oranda ruhsal bozukluk yaşadıkları ve depresif belirtiler gösterdikleri tespit edilmiştir²¹².

Bazı meslek gruplarında çalışanlar, örneğin avukatlar, stresli olaylar altında çalışmaya önceden alışkın oldukları için, stresi daha az derecede algılamakta ve stresle daha kolay başaçıkabilmektedirler. Stresli olayları, bir tehdit olarak değil de, yeteneklerin sınındığı bir fırsat olarak algılayanlar ve olayların kendi kontrolleri altında olduğunu düşünenler daha az strese girmekte ve stresle başaçıkma daha başarılı olmaktadır²¹³.

3 . DİNİ BAŞAÇIKMA

3.1 . Giriş

Yukarıda ifade edilen stres ve başaçıkma yöntemleri, genel psikoloji alanında yapılan çalışmalardan elde edilen bulgulara dayanmaktadır. Günümüzde, din psikolojisi alanında da, stres ve başaçıkma araştırmaları yürütülmektedir. Yürütülen bu araştırmalarda, dinin, insanın karşılaştığı problemin çözümüne yardımcı olup olmadığı, eğer yardımcı oluyor ise, bunun nasıl ve hangi dini inanç ve davranışlara göre gerçekleştiği araştırılmaktadır.

²¹¹ - Gök, a.g.t., s.35.

²¹² - Enderer, Mine, Felakete Bağlı Gelişen Psikiyatrik Morbidite (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İ.Ü.İ. Tıp Fak., İstanbul, 1995, s.54.

²¹³ - Şahin, a.g.e., ss.43-46.

Stresle başaçıkma, dinin yeri ve önemini ilk araştırma konusu yapan, Kenneth I. Pargament'tir. Pargament, stresle dini açıdan başaıkmayı, "religious coping-dini başaçıkma" olarak adlandırmaktadır. Ona göre; bir insanın karşılaştığı problemin czmnde, din ne ifade ediyor? nasıl yardımcı oluyor? ... türü sorulara verilecek cevaplar, dini başaçıkma konusunun esaslarını oluřturmaktadır²¹⁴.

3.2 . Dini Başaçıkma

İnsanlar, stres oluşturan bir olay veya durumla karşılaştıklarında, bu stresli durum veya olaydan kurtulmak için inançlarından, dini pratiklerden ve insanlar arası ilişkilerden oluşan bir sistemden yararlanmaktadırlar. Bu sistem, stresli olay veya duruma bir tür, zihinsel ve davranışsal alışma sistemidir. Din de bu sistemin bir parçasıdır. Bir problemle karşılaşan kişi, problemin czmne yönelik olarak, dini inancının genelinden belirli bir yol bulmaktadır²¹⁵. Yapılan araştırmalarda; İnsanların %45'inin stresli anlarda dini davranışlara, hastalık, ölüm, ..vb olumsuz bir durum karşısında ise %78'inin de dini değerlere yöneldikleri tespit edilmiřtir²¹⁶. Ayrıca, stresli durumlarla başaçıkma dinin kaçıncı sırada yer aldığı da araştırılmıştır. Bu araştırmaların bulgularına göre; ölüm olayları ile başaçıkma dinin ilk sırada, tehlike oluşturan durumlarla başaçıkma dinin üçüncü sırada, mücadele gerektiren durumlarla başaçıkma dinin on beşinci sırada yer aldığı tespit edilmiştir. Kırsal kesimlerde ve yaşlılar üzerinde yapılan tüm araştırmalarda da, başaçıkma yöntemi olarak din devamlı olarak ilk sırada yer almıřtır²¹⁷. Burada bahsedilen

²¹⁴ - Pargament, a.g.e, ss.1-2.

²¹⁵ - Pargament, Kenneth I. Et.al., "God Help Me : Toward A Theoretical Framework Of Coping For The Psychology of Religion", Research In The Social Scientific Study Of Religion, 1990, Cilt 2, s.198.

²¹⁶ - Araştırmalar için Bkz. Thompson, & Vardaman, a.g.m., s.45.

²¹⁷ - Araştırmalar için bakınız Hood et.al., a.g.e., s.391. Yapılan bir başka araştırmada, dini başaıkmayı, özellikle de olumlu dini başaıkmayı en fazla din adamlarının, daha sonra yaşlıların, daha sonra da kiliseye devam edenlerin kullandıkları tespit edilmiştir. Bkz. Pargament, Kenneth I. Et.al, "Religious Coping Among Religious: The Relationships Between religious Coping & Well-Being In A National Sample Of Presbyterian Clergy, Elders & Members", JSSR 40: 3, 2001, ss.497-513.

az sayıdaki araştırmalar, insanların stresli ve problemlı anlarında dine müracaat ettiklerini, dini inanç ve davranışlara yönelerek, onlardan problemin çözümlüne yönelik tutumlar edindiklerini göstermektedir²¹⁸. İnsanların problemlı ve stresli anlarda dine yönelmeleri, genellikle bilinçli bir yönelmedir²¹⁹. Çünkü, insanlar, mutlak gücün temsilcisi olan Allah'ın affedici, bağışlayıcı, merhamet edici ve insanı sevdiğine olan inançları nedeniyle Allah'a dua ve ibadet etmeye yönelmektedir²²⁰.

Başaıkma süreci, dinamik ve bilinçli stratejileri içerdğine²²¹ göre, stresli bir olay veya durum karşısında insanlar, niçin dine yönelmektedirler? Dinin hangi özellikleri veya fonksiyonları, başaıkma sürecinde insanlara yardımcı olmaktadır?

3.3 . Başaıkma Sürecinde Din ve Fonksiyonları

Bir stres anında, insanların anlama, davranışlarını kontrol etme ve kendilerine olan güven duygusu tehlike içine girmektedir²²². İnsanlar, bu tehlikeli durumdan kurtulmak istemektedirler. Din, insanların bu isteğini karşılamaktadır. Bu nedenle, insanlar sıkıntılı anlarında dini inanç ve davranışlara yönelmektedirler²²³.

İnsanlar, Allah'ın her zaman kendileri ile birlikte olduğunu düşünerek, O'ndan devamlı duygusal destek almaktadırlar. Allah'ın devamlı kendisi ile birlikte olduğunu düşünen insan, daha az kaygı ve stres hissetmekte, beden ve

²¹⁸ - Pargament et.al., a.g.m., 1998, s.710; Fox, a.g.m., s.673.

²¹⁹ - Schaefer & Gorsuch, a.g.m., s.136,

²²⁰ - Hood et.al., a.g.e., s.393.

²²¹ - Pargament, Kenneth I et.al., "God Help Me (II) : Religious Coping Efforts As Predictors Of The Outcomes To Significant Negative Life Events", American Journal Of Community Psychology, 1990, Cilt 18, No 6, s.795.

²²² - Spilka, Bernard v.d., "A General Attribution Theory For The Psychology Of Religion", JSSR, 1985, 24 (1), s.3.

²²³ - Rodgeron & Piedgement, a.g.m., s.519.

ruh sağlığı konusunda daha az Şikayetçi olmaktadır. Yapılan araştırmalar da, bu gürüŐü desteklemektedir²²⁴.

İnsan hayatına yeni bir anlam kazandıran din, karşılaşılan sıkıntıların insanı olgunlaŐtıracadıđı düşüncesini, insanlara aŐılamaktadır. Çünkü, Allah, sıkıntılarla insanı denemekte ve insanlara bir Şeyler öğretilmektedir. Yani, sıkıntı Allah'ın bilgisi dahilindedir ve gerektiğinde Allah, insana yardımcı olacaktır²²⁵.

Din insana, başına gelen sıkıntıların kendi hatasından olduğunu, sıkıntılarla Allah'ın kendisini cezalandırdığını düŐündürerek, insanın kendisini deđiŐtirmesini sađlamaktadır²²⁶.

Hayatın doğum, ölüm, ..vb anlarında gerçekteŐirilen dini törenler; hayatı düzene sokmakta, hayatın belirsizliklerini ve stresini yok etmekte, insanların his ve duygularını Őekillendirerek, onları Allah'a bağlamakta ve benzer durumlara karşı insanları hazırlamaktadırlar²²⁷. Yapılan bir araştırmada, ölüm, günah çıkarma ve tövbe etme törenlerine katılan insanların, geceleri daha az kabus gördükleri, daha az intihar giriŐiminde buldukları, iş yerlerinde daha az problem çıkardıkları ve daha az hastalık Şikayetlerinde buldukları tespit edilmiŐtir²²⁸.

Din insanı, başkaları ile iyi ilişkiler kurmaya teşvik etmektedir. Bu nedenle, inanan insanlar, dini kurum ve kuruluşlar aracılığı ile birbirlerine sosyal destek sağlamaktadırlar. Böyle bir sosyal destek, insanların paylaşım, yardımlaşma, ..gibi duygularını da geliştirmektedir. Bu duygu içindeki insanın çevresine ve olaylara aliŐması hızlanmaktadır²²⁹. Ayrıca, dini kişilerden, dini kurum ve kuruluşlardan alınan sosyal desteğin, stresli olaylarla baŐaŐıkmayı kolaylaştırdığı da tespit edilmiŐtir²³⁰.

²²⁴ - Pargament, a.g.e., s.220.

²²⁵ - Hood et.al., a.g.e., s.388; Pargament, a.g.e, ss.222-223.

²²⁶ - Armaner, Neda, *İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi*, M.E.Bas., İst.,1967, s.47

²²⁷ - Pargament, a.g.e., ss.218-219 ve ss.239-246.; Hood et.al., a.g.e., s.394.

²²⁸ - Pargament, a.g.m., s.227.

²²⁹ - Hood et.al., a.g.e., ss.357-358.

²³⁰ - Nooney, Jennifer & Eric Woodrum, "Religious Coping & Church-Based Social Support As Predictors Of Mental Health Outcomes: Testing A Conceptual Model", *JSSR* 41:1, 2002,ss.359-368: Krause, Neal, Christopher G. Ellison vd., "Church-Based Social Support & Religious Coping", *JSSR* 40:4, 2001, ss.637-656.

Din insana, yapılması ve yapılmaması gereken davranışları öğreterek, insanları yönlendirmekte ve onlara koruyuculuk görevi yapmaktadır. İnançlı insan, yapması ve yapmaması gerekenlerin bilgisiyle, kendisine doğru hedefler belirlemekte, bireysel ve toplumsal değeri olmayan hedef ve davranışlardan kaçınmaktadır. Yapılan araştırmalar, inançlı kişilerin alkol ve uyuşturucu kullanmak gibi davranışlardan kaçındıklarını, alkol veya uyuşturucu kullananların dini kurumlara (kiliseye) devam etmeye başladıklarıktan sonra, alkol veya uyuşturucu kullanımını azalttıklarını göstermektedir²³¹.

Din insana, hayatı ve geleceği ile ilgili bilgiler de vermektedir. Hayatın belirsizliklerini de kapsayan bu bilgiler, insanın kendisine güvenmesini sağlamakta, karşılaşılan problemlerle mücadele azmini arttırmaktadır²³².

Din insana, dini öğretilere uygun olarak yaşarken karşılaşılabilecek sıkıntıların karşılığını, bir gün mükafat olarak alacağını vaat etmektedir. Böyle bir vaat, insanların çektikleri acıları hafifletmektedir. Yapılan bir araştırmada, çocuklarını kaybeden genç annelerin, kendilerine yapılan dini vaatler ve sağlanan sosyal destek nedeniyle, çocuklarının ölümünü daha kolay kabullendiklerini göstermektedir²³³.

Din insana, inandığı dinin kutsal değerlerini bildirmektedir. İnandığı dinin kutsal değerleri ile kendini özdeşleştiren (conversion) bir insan, kendini Allah'a ve O'nun temsilcilerine adanarak, duygusal bir rahatlama yaşamaktadır²³⁴.

Doğrudan görülmeyen yaratıcıyla kurulan sembolik bir ilişki olan dua ve ibadetler, insanın en derin yönlerinin, kaynaklarının ve sınırlarının farkına varmasına ve benlik bilincini geliştirmesine yardımcı olmaktadır. İnsandaki şiddetli sıkıntı, kaygı ve öfke duygularını azaltarak, insanın psiko-sosyal uyumunu arttırmaktadır²³⁵.

²³¹ - Pargament, a.g.e., s.216-219 ; Carlson, Jerry W. - Richard, Alan & Bell, David C., "Individual Religiosity, Moral Community And Drug User Treatment", *JSSR*, 1995, ss.240-247.

²³² - Hood et.al., a.g.e., s.382.

²³³ - Bkz. Hood et.al., a.g.e., s.389.

²³⁴ - Pargament, a.g.e., ss.228-230.

²³⁵ - Hayta, Akif, "U.Ü. Öğrencilerinin İbadet ve Ruh Sağlığı (Psiko-sosyal Uyum) İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *U.Ü.İ.F.Dergisi*, Sayı 9, Bursa, 2000, ss.487-502.

İbadet ve dini törenler, özellikle ölüm korkusuna karşı bireyin moralini yeniden kazanması için birer araç olmaktadır²³⁶.

Buraya kadar bahsedilenlerin yanında din, sistemli bir bütünlük içinde hayattaki bir çok amaca daha hizmet etmektedir. İnsan, dini sistemin bütünlüğü içinde, kontrol edemediği veya üstesinden gelemediği durumlarla başa çıkma, dini duygusunu, dini düşüncesini, dini davranışlarını ve dini ilişkilerini kullanarak bir çeşit rahatlama ve huzura kavuşmaktadır²³⁷. Bu nedenle, dindar insanlar, geleceğe daha bir umutla bakmaktadır²³⁸.

3.4 . Dini Başa Çıkma Aşamaları

Dini olmayan başa çıkma olduğu gibi, dini başa çıkma da insan önce problemin ne olduğunu anlamaya, kendisi için bir tehlike veya tehdit durumunun olup olmadığına bakmaktadır (ön değerlendirme). Eğer, kendisi için bir tehdit veya tehlike söz konusu (ikincil değerlendirme) ise, hemen dua etmeye başlamaktadır.

3.5 . Dini Başa Çıkma Tutumları

Dua, dini başa çıkmanın başladığı andır. İnsanın, hemen duaya başlamasının nedeni, ilahi bir güçten yardım alma isteğidir. Yaş, cinsiyet, gelir durumu, eğitim durumu, ...gibi kişisel faktörlere bağlı olmadan, her türlü problemin çözümünde kullanılan dua, canlı ve anlamlı bir başa çıkma stratejisidir. Yapılan araştırmalar, bilimsel bilgilerin yetersiz olduğu durumlarda, insanların dua aracılığı ile durumu Allah'a bildirdikleri, tıbbi bilginin yetersiz olduğu durumlarda dua eden insanların daha rahat ve sakin oldukları, en fazla

²³⁶ - Malinowski, Bronislaw, Büyük Bilim ve Din (Çev.S.Özkal), Kabala Yay., ist.,1990, ss.30-42.

²³⁷ - Pargament, a.g.e., s.233 ; Pargament et.al., a.g.m., 1998, s.711 ve s.720.

²³⁸ - Hood et.al., a.g.e., s.392.

kızgınlık anlarında dua edildiğini göstermektedirler. Başaşikma yöntemi olarak, duayı en yoğun kullananların yaşlılar olduğu da bilinmektedir²³⁹.

Duadan sonra, diğer dini inanç ve pratikler dini başaşikmada kullanılmaya başlanmaktadır. Dinin, insanlara duygularını kontrol etmesini öğretmesi, duygusal dini başaşikmayı arttırmaktadır. Bazen de, dini bilgiler, problemin çözümüne yardımcı olarak, probleme dayalı dini başaşikmayı arttırmaktadır. Ancak, başarılı bir dini başaşikmada, her iki yöntemde aynı anda kullanılmaktadır²⁴⁰.

Dini başaşikma tutumları, dini olmayan başaşikma tutumlarına göre, daha başarılı sonuçlar vermektedir. Çünkü, din, dini olmayan başaşikma tutumlarının harekete geçmesine de yardımcı olmaktadır. Aslında insanlar, dini ve dini olmayan başaşikma tutumlarını bir arada kullanmaktadırlar. Dini başaşikma tutumlarını, dini olmayan başaşikma tutumlarından ayıran özellik, olayların insanın kontrolünden çıkmış olmasıdır. Eğer insan olayları, insani çabalarıyla kendi lehine değiştiremeyecek veya olay ile ilgili kontrolü eline alamayacak olursa dini başaşikma tutumlarını kullanmaya başlamaktadır²⁴¹.

3.6 . Dini Başaşikmayı Etkileyen Faktörler

Acaba bütün dini başaşikma tarzları olumlu sonuçlar verir mi? Genel olarak bu soruya verilecek cevap evet olacaktır. Ancak yine de, dini başaşikma tutumlarıyla bazen başarıya ulaşılamamaktadır. Bunun nedenleri arasında²⁴² ;

- a) Duruma uygun dini başaşikma metodu kullanılmamış veya olumsuz dini başaşikma metodu kullanılmış ise dini başaşikma başarıya ulaşmamaktadır.
- b) İnsanı ön yargılı olmaya yönlendiren aşırı dini tutuculuk ve gelenekçilik, yani toplumda yaşatılan dini değerlerin bilinçsizce

²³⁹ - Hood et.al., a.g.e., ss.389-397.

²⁴⁰ - Hood et.al., a.g.e., ss.377-378.

²⁴¹ - Pargament, a.g.e., s.286 ve ss.308-311.

²⁴² - Pargament, Kenneth I., "Methods of Religious Coping with the Gulf War : Cross-sectional and Longitudinal Analysis", *Journal for the Scientific St. of Religion*, V 33, No 4, Dec. 1994, s.357 ; Pargament, a.g.e., ss.322-327, ss. 328-338 ve ss. 350-358.

taklit edilmesi neticesinde kazanılacak dini gelişime bağlı olarak kullanılacak dini başaşikma metotları başarılı olmamaktadır.

- c) Olayın dini açıdan yanlış yorumlanması, yanlış dini başaşikma metodunun kullanılmasına yol açacağından, dini başaşikma başarıya ulaşmamaktadır.
- d) Allah'ın sadece cezalandırıcı olarak algılanması da, dini başaşikmayı olumsuz etkilemektedir²⁴³.
- e) Eğer gerçekleşen olay, insan için aşırı derece önemliyse, insanın dünyası yıkılır ve kendisine zarar verici davranışlara (Alkol, ilaç, ...vb.) yönelebilir. Bu durumda insan zaten dini başaşikma metodu kullanmayacaktır²⁴⁴.
- f) Olayla ilgili tüm kontrolün sadece Allah'ta olduğunun düşünülmesi ve hiçbir insani çabanın gösterilmemesi de, dini başaşikmayı olumsuz etkilemektedir.
- g) İçinde yaşadığımız sosyal değerler ile kişisel dini değerlerin farklı olması da, dini başaşikmayı olumsuz etkilemektedir.
- h) Kişisel dini değerler ile seküler kişisel amaçlar arasındaki tutarsızlıklar da, dini başaşikmayı olumsuz etkilemektedir.
- i) Kendisi hakkında olumsuz tutumlara sahip, yani kendisine güvenmeyen kişilerin kullanacakları dini başaşikma metodları da başarıya ulaşmamaktadır²⁴⁵.
- j) Kişisel dini değerler ile kişisel dini davranışlar arasındaki tutarsızlıklar da, dini başaşikmayı olumsuz etkilemektedir.

²⁴³ - Yaşları 18 ile 32 arasında değişen 129 öğrenci üzerinde yapılan bir araştırmada, tanrı tasavvurlarının ve arkadaşların dini inançlarının dini başaşikmada etkili oldukları görülmüştür. Bkz. Maynard, Elizabeth A. – Gorsuch, Richard L. & Bjorck, Jeffrey P., “Religious Coping Style, Concept of God & Personal Religious Variables In Treath, Loss & Challenge Situations”, *JSSR*, March 2001, ss.65-75.

²⁴⁴ - Yapılan bir araştırmada, Musevi ırkının çoğalmasına aşırı önem verilmesi nedeniyle, küçük çocukları ölen annelerin, depresyona girdikleri, kendilerini yalnızlığa terk ettikleri ve kendilerine olan güvenlerini kayb ettikleri görülmüştür. Bakınız : Pargament, a.g.e., ss.317-318.

²⁴⁵ - Ganzevoort dini başaşikmada, krizlerle başaşikma yeteneği, dini inanç, benlik algısı ve ortam gibi faktörlerin de dini inanç ve pratikler kadar önemli olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Ganzevoort, R.Ruard, “Religious Coping Reconsidered: An Integrated Approach”, *Journal of Psychology & Theology*, 26(3), 1998, ss.260-275.

- k) Dini konularda aşırı tutucu olma neticesinde, diğer insanlarla kurulacak olan ilişkilerdeki zayıflıklar da, dini başa çıkmayı olumsuz etkilemektedir.
- l) Bağlanma teorisi açısından olaya bakıldığında, Allah'a güvensiz olarak bağlanma veya kaygılı bağlanma da dini başa çıkmayı olumsuz etkilemektedir.

3.7 . Dini Başa Çıkma İle İlgili Çalışmalar

Dini başa çıkma konusunda ilk yapılan araştırmalar, dini başa çıkma tutumlarını belirlemek ve dini başa çıkma ölçeklerini geliştirmek amacıyla yapılmıştır.

Bir dini başa çıkma ölçeği geliştirmek amacıyla, Pargament ve arkadaşları ilk olarak hangi dini başa çıkma tutumlarının olumlu, hangi dini başa çıkma tutumlarının da olumsuz olduğunu araştırmışlardır²⁴⁶. Olumlu ve olumsuz dini başa çıkma tutumlarının incelendiği bu araştırma sonucunda, insanların 11 tane olumlu, 5 tane de olumsuz dini başa çıkma tutumlarını kullandıkları tespit edilmiş, tespit edilen dini başa çıkma tutumlarının affedilme, itiraf ve tövbe, dini değerlendirme ve dini görüşlerde değişiklik yapma, ..vb davranışlarını da kapsadığı görülmüş ve bir problemle karşılaşan insanın, karşılaştığı problemin çözümünde, genellikle tek bir dini başa çıkma tutumu yerine, aynı anda birkaç dini başa çıkma tutumunu kullandığı ifade edilmiştir²⁴⁷.

Bu veriler ışığında Pargament ve arkadaşları, çok sık olarak kullanılan dini başa çıkma tutumlarından yola çıkarak, dini başa çıkma sürecinde insanların ne gibi ortak davranışlarda bulduklarını araştırmışlardır. Araştırma sonucunda, dini başa çıkma sürecinde insanların üç değişik eğilim içinde oldukları görülmüştür. Bu eğilimler²⁴⁸,

²⁴⁶ - Pargament et.al., a.g.m., 1998,ss.711-712. Rodgeron ve Piedment,a.g.m., s.519.

²⁴⁷ - Pargament, a.g.e., ss.180-183 ve s.300.

²⁴⁸ - Fox, a.g.m., s.677 ; Schaefer & Gorsuch, a.g.m., s.137

- a) *Erteleme (deferring) Eğilimi (Olumsuz tevekkül)* : Fromm'un "Otoriteren Din" tanımına benzeyen²⁴⁹ bu eğilimde *insan hiçbir şey yapmadan, Allah'ın duruma müdahale etmesini ve olayı çözmesini beklemektedir.*
- b) *İşbirlikçi (collaborative) Eğilim* : Bu eğilimde *insan olayı çözmek için kişisel çaba harcarken, aynı zamanda Allah'tan da yardım beklemektedir.*
- c) *Kişisel Yönlendirme (self-directing) Eğilimi* : Fromm'un "Hümanistik Din" tanımına benzeyen²⁵⁰ bu eğilimde *insan, Allah'tan hiçbir yardım beklemeden, problemi kendi kişisel çabalarıyla çözme eğilimindedir.*

Pargament ve arkadaşları tarafından tespit edilen bu dini başa çıkma eğilimleri ile dini yönelimler arasındaki ilişkiler yapılan bir başka araştırma ile, daha sonra tekrar incelenmiştir²⁵¹. Araştırma sonucunda, dini başa çıkma eğilimleri ile dindarlık tipolojileri arasında güçlü bir ilişkinin bulunmadığı, stresin çeşidine, olayın özelliklerine ve olayın gerçekleştiği ortamın özelliklerine göre gösterilen dini başa çıkma eğilimlerinin farklı olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, sadece, aşırı dindar kişilerde, dini başa çıkma eğiliminin süreklilik gösterdiği saptanmıştır.

Duruma ve kişilik özelliklerine bağlı olarak, dini başa çıkma tutumlarındaki değişimleri incelemek amacıyla yapılan araştırmalarda da : stresin güçlü olduğu durumlarda Allah ile işbirliği yapma eğiliminin arttığı, bununla beraber, kişisel yönlendirme eğiliminin azaldığı; duruma bağlı olarak erteleme (olumsuz tevekkül) ve Allah ile işbirliği yapma eğilimleri azalırken, kişisel yönlendirme eğiliminin arttığı, uzun süreli stres durumlarında, dini tecrübenin en iyi başa çıkma metodu olduğu tespit edilmiştir²⁵².

Pargament ve arkadaşları yaptıkları bir başka araştırmada, günlük hayatın problemlerinin çözümünde insanların dini nasıl kullandıklarını araştırmışlardır. Araştırma sonucunda, insanların günlük hayatın problemlerinin

²⁴⁹ - Fromm, E., *Psychoanalysis & Religion*, Yale University Press, 1950, s.35.

²⁵⁰ - Fromm, a.g.e., s.37.

²⁵¹ - Schaefer, & Gorsuch, a.g.m., s.146.

²⁵² - Schaefer, & Gorsuch, a.g.m., ss.145-146.

çözümünde altı değişik şekilde dini inançları kullandıkları tespit edilmiştir²⁵³.

Bunlar;

- a) Ruhsal dini başa çıkma (Spiritually based coping) ; Allah ve dinin bilgi ve dayanıklılığın kaynakları olarak ifade edilmesi,
- b) İyi amellerde bulunmak (Doing good things) ; Sosyal ve dini açıdan daha olumlu davranışlarda bulunmak,
- c) Dini memnuniyetsizlik (Religious discontent) ; Allah ve dini kurumlar hakkında şüphe duymak,
- d) Dini destek (Religious support) ; Dini kurumlardan (kilise) ve din görevlilerinden yardım istemek,
- e) Dini rica (Religious pleading) ; Bilgi ve yardım için Allah'a yalvarmak,
- f) Dini kaçış (Religious avoidance) ; Problemin çözümünü Allah'a havale ederek, dini faaliyetlere yönelmedir.

Bu çalışmadan sonra, Pargament ve arkadaşları dini başa çıkma ölçeği geliştirme çalışmalarına başlamışlardır. İlk olarak Oklahama'daki federal binanın bombalanması olayında insanların hangi dini başa çıkma tutumlarını kullandıklarını araştırmışlardır²⁵⁴. Yaş ortalaması 59 olan, Babtist ve hıristiyan kilise üyesi, 216 denek üzerinde yapılan bu araştırmada, insanların 12 değişik olumlu dini başa çıkma tarzını ve 9 değişik olumsuz dini başa çıkma tarzını kullandıkları tespit edilmiştir. Aynı zamanda, olumlu dini başa çıkma tutumlarını kullananların; stres neticesinde kendilerini geliştirdikleri, olumlu dini gelişmeler yaşadıkları ve daha az sağlık şikayetlerinde buldukları, bununla beraber başkalarının acılarına duyarsız kaldıkları görülmüştür. Olumsuz dini başa çıkma tutumlarını kullananların; hiçbir dini gelişim göstermedikleri, daha çok sağlık şikayetlerinde buldukları ve başkalarının acılarına duyarsız kaldıkları da tespit edilmiştir..

Pargament ve arkadaşları, Oklahama olayı ile ilgili çalışmadan elde ettikleri verilerden yola çıkarak., son üç yıl içinde önemli ve stresli bir olay yaşamış, yaş ortalaması 19 olan, katolik veya protestan, 540 üniversite

²⁵³ - Pargament, a.g.e., ss.183-186.

²⁵⁴ - Pargament et.al., a.g.m., 1998, ss.713-715.

öğrencisi üzerinde olumlu ve olumsuz dini başaçıkma tutumlarını karřılařtırmıřlardır²⁵⁵. Araştırma sonucunda: Olumlu dini başaçıkma tutumu kullananların; stres neticesinde kendilerini geliştirdikleri, olumlu dini gelişmeler yaşadıkları ve daha az sağlık Şikayetlerinde buldukları, bununla beraber, olumlu dini başaçıkma tutumlarının olay sonrasında yaşanan duygusal üzüntüyü hafifletmediği görülmüştür. Olumsuz dini başaçıkma tutumlarını kullananların; kullandıkları olumsuz dini başaçıkma tutumlarının acılarını hafifletmediği ve hiçbir dini gelişim göstermedikleri görülmüştür.

Ölçek geliştirme ile ilgili bu iki araştırmadan sonra, Pargament ve arkadaşları, olumlu ve olumsuz dini başaçıkma tutumları ile ilgili bulgularını, yaş ortalaması 68.4 olan, orta ve ileri derecede rahatsızlığı olan toplam 551 kişi üzerinde bir kez daha test etmişlerdir. Pargament ve arkadaşları, yapmış oldukları bu araştırmadan elde ettikleri verilerden yola çıkarak, Kısa Dini Başaçıkma Ölçeği (Brief Religious Coping - Brief Rcope) adıyla, Likert tipi bir ölçek geliştirmişlerdir. Önceleri 36 maddeden oluşan bu ölçek, kullanıldığı araştırmanın metodolojisine uygun olarak madde sayısı azaltılarak kullanılmaya başlanmıřtır²⁵⁶.

Ölçek geliştirme ile ilgili çalışmalara, Pargament ve arkadaşlarının yanısıra, Boudreaux ve arkadaşları da katılmışlardır. Yaptıkları alışmalar sonucunda, Boudreaux ve arkadaşları, Dini Başaçıkma Yolları (Ways of Religious Coping) adlı bir ölçek geliřtirmiřlerdir²⁵⁷.

Dini başaçıkma tutumlarını ölçmek amacıyla geliştirilen bu iki ölçek ile ilgili yapılan istatistiki çalışmalar, bu testlerin başaçıkma ile ilgili genel testlerden farklı olduklarını ve farklı değişkenleri ölçtüklerini göstermiřtir²⁵⁸. Ancak, bu testlerle ilgili bazı problemler de mevcuttur²⁵⁹. Bunlar;

- a) Dini başaıkmayı ölçen testler, aynı zamanda dindarlığı da ölçmemekte, bununla birlikte kişilerin dindar olduğu varsayılmaktadır.

²⁵⁵ - Pargament et.al., a.g.m., 1998, ss.713-719.

²⁵⁶ - Fox, a.g.m., s.673.

²⁵⁷ - Boudreaux, E. et.al., "The Ways Of Religious Coping Scale : Reliability, Validity And Scale Development", *Assesment*, 2, 1995, ss.233-243.

²⁵⁸ - Rodgerson & Piedment, a.g.m., s.517.

²⁵⁹ - Pargament et.al., a.g.m., s.721; Hood et.al., a.g.e., 1996, s.386.

- b) Testlerden elde edilen bilgiler tamamen kişisel ifadelere dayanmaktadır.
- c) Testlerle yüzeysel ölçüm yapılmakta, konu derinliğine ölçülememektedir.
- d) Dini şüphe ile ilgili davranışlar ölçülmemektedir. Bu nedenle, dini olan ile dini olmayan başaçıkma tutumları arasındaki fark tam olarak bilinmemektedir.

Bu problemler nedeniyle, testlerin güvenilirlik ve geçerlilik çalışmaları, uzun süreli araştırmalar ve karşılaştırmalı grup çalışmaları ile yapılmaya devam edilmektedir. Ayrıca, bu çalışmalar sırasında, dini başaçıkma tutumları ile kaygı/üzüntü arasındaki ilişkiyi etkileyen kişisel ve sosyal faktörler kontrol altında tutulmadığı için, henüz demografik faktörlere dayalı karşılaştırmalı araştırmalar yapılmamaktadır²⁶⁰. Dini başaçıkma ölçekleri ile ilgili sayılan bu problemlerle birlikte, dini başaçıkma konusundaki çalışmalara devam edilmektedir.

Pargament ve arkadaşları, körfez savaşının etkisini 215 üniversite öğrencisi üzerinde araştırmışlardır²⁶¹. Araştırma neticesinde, dini başaçıkma tutumlarının bir bütün olarak, olay öncesinde ve sonrasında kaygı ve üzüntüyü, tahmin edebildiği tespit edilmiştir. Ayrıca, dini desteğin olumlu (benlik) algısını; iyi amellerde bulunma, dini memnuniyetsizlik ve dini yalvarma başaçıkma tutumlarının olumsuz (benlik) algısını daha iyi tahmin ettiği görülmüştür. Aktif davranışsal başaçıkma tutumlarının, bütün dini başaçıkma tutumları ile olumlu ilişkide olduğu; aktif bilişsel başaçıkmanın da, dini memnuniyetsizlik hariç, diğer bütün dini başaçıkma tutumları ile olumlu ilişkide olduğu görülmüştür. Dini kaçınma metodunu kullananların daha fazla sağlık şikayetlerinde buldukları görülmüştür.

Olumlu ve olumsuz dini başaçıkma tutumlarının karşılaştırıldığı bir araştırmada, her bir dini başaçıkma tutumlarının farklı etkisinin yanında, Ruhsal dini başaçıkma, işbirlikçi eğilim, dini kişi, kurum ve kuruluşlardan yardım alma,

²⁶⁰ - Fox., a.g.m., s.674.

²⁶¹ - Pargament, a.g.m., 1994, ss.353-357.

olayı dini açıdan yeniden yorumlama gibi olumlu dini başaşikma tutumlarının, genelde beden ve ruh sağlığını geliştirdiği, bununla birlikte, dini memnuniyetsizlik ve Allah'ı sadece cezalandırıcı olarak düşünme gibi olumsuz dini başaşikma tutumlarının da, beden ve ruh sağlığını olumsuz etkilediği belirlenmiřtir²⁶².

Dindarlık ile dini başaşikma tutumları arasındaki ilişkilerin incelendiği bir diğer araştırmada ise, iç güdümlü dindarların daha çok "ruhsal dini başaşikma" metodunu, dış güdümlü dindarların "iyi amellerde bulunma" ve "dini rica" tutumlarını, sorgulayıcı dindarların da "ruhsal dini başaşikma " tutumunu kullanmakla birlikte olayı kişisel gelişimleri için bir şans olarak değerlendirdikleri görülmüřtür²⁶³.

Buna benzer bir başka araştırmada da, dindarlık algısı ile dini başaşikma tutumu arasında olumlu bir ilişkinin var olduğu, dış güdümlü dindarların olumsuz hayat olayları karşısında daha fazla acı çektikleri ve depresyona girdikleri belirlenmiřtir²⁶⁴. 211 üniversite öğrencisi üzerinde yapılan bir başka araştırmada da, igüdümlü veya araştırmacı dindar olanların daha az stres ve depresyon yaşadıkları belirlenmiřtir²⁶⁵.

183 üniversite öğrencisi üzerinde yapılan bir araştırmada, kullanılacak olan başaşikma tutumunu etkileyen olayın yorumlanışı ile dindarlık yönelimi arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırma sonucunda ; olaylarla ilgili yorumları daha çok seküler kişilik yapılarının ve ortam özelliklerinin belirlediği, bununla birlikte, tutucu dindarların olumlu hayat olaylarını değerlendirirken daha çok yaratıcıya, olumsuz hayat olaylarını değerlendirirken de daha çok şeytana atıfta buldukları tespit edilmiřtir²⁶⁶.

Yapılan bir diğer araştırmada, ölüm olaylarında, tehlikeli ve mücadele gerektiren durumlarda dini başaşikma tutumlarının kullanıldıđı²⁶⁷ ve kullanılan

²⁶² - Pargament, a.g.e., ss.288-290.

²⁶³ - Pargament, a.g.e., ss.195-196.

²⁶⁴ - Pargament, a.g.e., ss.280-284.

²⁶⁵ - Genia, Vicky, "I,E,Quest And Fundamentalism As Predictors Of Psychological And Spiritual Well-Being", *JSSR*, 1996, 35 (1), ss.56-64.

²⁶⁶ - Lupfer, Michael B. – Brock, Karla F. & DePAOLA, Stephen J., "The Use Of Sekuler & Religious Attributions To Explain Everday Behavior", *JSSR*, 1992, 31 (4), ss.486-503.

²⁶⁷ - Aydın, Mehmet Zeki ve Adem Esen, "Türkiye'de Deprem Zararlarının Çok Olması İle Kader İnancı Arasındaki İlişki", *Diyanet İlmî Dergi*, Diy. İşl. Başk. Yay., Ankara, 1997, Cilt 33, sayı 3, s.67 ve s.70.

dini başa çıkma tutumlarının, kişinin genel ruh ve beden sağlığı ile olumlu ilgisinin olduğu tespit edilmiştir²⁶⁸.

Yapılan bir başka araştırmada da, iç güdümlü dindarların, yaratıcı ile daha olumlu ilişkiler kurarak olayı çözümledikleri, dış güdümlü dindarların ise sağlıksız tevekkül yaptıkları belirlenmiştir²⁶⁹.

Bu araştırmaların yanında, daha bir çok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaların bulgularına göre ; daha dindar olanlar, siyahlar, sosyo-ekonomik seviyesi düşük olanlar, yaşlılar, kadınlar ve sıkıntısı büyük olanlar daha çok dini başa çıkma yöntemlerini kullanmaktadırlar²⁷⁰.

Ülkemizde yapılan çalışmalara baktığımızda, her ne kadar stres ve stresle başa çıkma konularında çeşitli araştırmalar yapılmış olsa da, dini başa çıkma konusunda yapılan araştırma sayısı yok denecek kadar azdır.

Stresle ilgili, ilk olarak Folkman ve Lazarus tarafından geliştirilen Stresle Başa çıkma Yolları Ölçeği'nin²⁷¹ (SBYÖ) ülkemizdeki ilk standardizasyon çalışmaları Siva tarafından yapılmıştır²⁷². 18-24 yaş grubundaki gençlere uygulanan ölçek, 74 maddeden oluşmaktadır. Beşli Likert tipi olarak hazırlanan ölçek, 7 değişik faktörü ölçmektedir. Bunlar ; "Problemin Çözümüne Yönelme", "Alinyazısına Sığınma", "Sosyal Desteğe Başvurma", "Çaresizliğe Sığınma", "İyimser Yaklaşım", "Güçlü Rolüne Sığınma" ve "Doğa Üstü Güçlere Sığınma" alt ölçekleridir. Alt ölçeklere ait Cronbach Alfa değerleri 0.63 ile 0.88 arasında değişmektedir. Geliştirilen bu ölçek, ilk olarak Şahin v.d., tarafından, bir ölçek geliştirme çalışmasında²⁷³, daha sonra da Tuğrul tarafından, alkolik ailelerin çocuklarının bu durumla başa çıkmalarının incelendiği bir araştırmada kullanılmıştır²⁷⁴.

²⁶⁸ - Schaefer & Gorsuch, a.g.m., s.137.

²⁶⁹ - Hood et.al., a.g.e., s.35.

²⁷⁰ - Ellison, & Taylor , a.g.m., s.123 ; Thompson & Vardamen, a.g.m., s.45

²⁷¹ - Folkman, S. & Lazarus, R.S., "An Analysis of Coping In Middle-aged Community Sample", Journal of Health & Social Behavior, 1980, Sayı 21, ss.219-239,

²⁷² - Siva, N.A., Infertilede Stresle Başetme, Öğrenilmiş Güçlülük ve Depresyonun İncelenmesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), H.Ü., Nörolojik ve Psikiyatrik Bilimler Enstitüsü, 1991

²⁷³ - Şahin, Nesrin H., Ayşegül Durak ve Yeşim Yasak, "Yaşamı Sürdürme Nedenleri Envanterinin Güvenirliliği ve Geçerliliği", Türk Psikoloji Dergisi, 1993, Sayı 30, Cilt 8, ss.7-19.

²⁷⁴ - Tuğrul, Ceylan, "Alkoliklerin Çocuklarının Aile Ortamlarındaki Stres Kaynakları, Etkileri ve Stresle Başa çıkma Yolları", Türk Psikoloji Dergisi, 1994, Cilt 9, ss.57-73.

Stres ve stresle başaçıkma çalışması olarak yapılan bir diğer çalışma da, ilk olarak Carver ve arkadaşları tarafından geliştirilen²⁷⁵ “Stresle Başaçıkma Ölçeği’nin (SBÖ)” lkemizdeki ilk standardizasyon çalışmasıdır. Gök tarafından yapılan bu çalışmada, anksiyete ve depresyonda stresle başaçıkma yöntemleri araştırılmıştır. Araştırma sonucunda, anksiyete bozukluğu olan hastaların planlama, aktif başaçıkma ve olumlu tarzda yeniden yorumlama gibi etkin başaçıkma tutumlarını az kullandıkları, vazgeçme, dine yönelme ve mizahi bakış gibi etkin olmayan yöntemleri daha çok kullandıkları tespit edilmiştir. Depressif bozukluğu olan hastaların da, dine yönelme ve duyguları ortaya koyma başaçıkma tutumlarını kullandıkları görlmüřtür²⁷⁶.

Din psikolojisi alanında, son yıllarda dini başaçıkma konusu içinde yer alan, engellenme ve dini davranış, tabiat olayları karşısında çaresizlik ve ilahi yardım talebi, sosyal mahrumiyet ve bir başka dünyaya iman, ölüm korkusu ve ölümsüzlük arzusu, suçluluk duygusu ve dini uygulama, suçluluk duygusu ve Allah korkusu, sıkıntı ve dini güvenlik, sosyal uyum ve ahlaki motivasyon, ızdırıp tecrübesi, dua ve psikolojik etkileri, sosyalleşme ve sosyal dayanışma, ..vb. konular, ülkemizde de araştırma konusu yapılmaktadırlar²⁷⁷. Bu konular arasından araştırma konusu yapılanlarla ilgili bazı çalışmalar şunlardır :

Yaparel tarafından, yirmi-kırk yaşları arası kişilerde dini hayat ile psiko-sosyal uyum arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu araştırmada, dini hayat boyutları ile depresyon, durumluluk kaygı, sürekli kaygı ve yalnızlık gibi psiko-sosyal uyum göstergeleri arasındaki ilişki, 17-22, 23-28, 29-33 ve 34-40 yaş grupları olmak üzere dört yaş grubundaki, 120 kişi üzerinde incelenmiştir. Araştırma sonucunda, dua etmenin durumluluk kaygısını azalttığı ifade edilmiştir²⁷⁸.

Hayta tarafından, 18-28 yaşları arasındaki ilahiyat faköltesi öğrencileri üzerinde , dini ibadet ile psiko-sosyal uyum arasındaki ilişki incelenmiş ve dini ibadet ile psiko-sosyal uyum arasında olumlu ilişkiler bulunmuş, ayrıca, dini bir eğitim alan ilahiyat faköltesi öğrencilerinin, geleceğe yönelik olarak plan

²⁷⁵ - Carver, et.al., a.g.m., ss.267-283.

²⁷⁶ - Gök, a.g.t., ss.54-59.

²⁷⁷ - Hökeleki, a.g.e., ss.80-110.

²⁷⁸ - Yaparel, a.g.t., 1987, s.111.

yapmada, amaçlarını gerçekleştirmede ve çevreleriyle olumlu ilişkiler kurmada dini inanç ve ibadetlerinden yararlandıkları, öğrencilerin şiddetli sıkıntı, kaygı ve öfke duygularını yaşamadıkları ve büyük düşünce değişimlerini tecrübe etmedikleri tespit edilmiştir²⁷⁹.

Ünal tarafından üniversite öğrencileri üzerinde dindarlık ile umut arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Araştırma sonucunda, dindarlık ile umut arasında olumlu bir ilişkinin var olduğu tespit edilmiştir. Dini inançlara sahip, dini ibadetlerini yerine getiren ve dua eden gençler, geleceğe dair iyimser bir bakış açısına sahip olmakta ve kendilerini yaşama bağlı hissetmektedirler²⁸⁰.

Bahadır tarafından 22 – 45 yaşları arasındaki bireyler üzerinde, hayatın anlam kazanmasında psiko-sosyal faktörler ile dini inanç ve davranışların yeri araştırılmıştır. Araştırma sonucunda, insanın dini gelişimi (dindarlık düzeyi) ile hayatın anlamlılık düzeyi arasında tutarlı ve anlamlı bir ilişkinin olduğu ve dini gelişim ile karşılaşılan sorunlara olumlu çözümler üretme arasında da anlamlı ve olumlu bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir²⁸¹.

Ekşi tarafından üniversite öğrencileri üzerinde yapılan bir çalışmada, öğrenciler arasında, kabullenme ve olumlu tarzda yeniden yorumlama gibi başa çıkma tutumlarının daha çok kullanıldığı, alkol/ilaç kullanımı ile yadsıma başa çıkma tutumlarının daha az kullanıldığı görülmüştür²⁸².

Köse ve Küçükcan tarafından, 17 Ağustos depreminin ardından mülakat yöntemiyle yapılan bir çalışmada, adil, şefkatli, rahman ve rahim olan Allah'a iman düşüncesinin, olayların iyimser bir tarzda değerlendirilmesine yardımcı olduğu²⁸³, bu ve benzeri inançların deprem stresinin az hissedilmesini sağladığı, yaralanma, ölüm ve kayıpları kabullenmeyi kolaylaştırdığı tespit edilmiştir²⁸⁴.

²⁷⁹ - Hayta, a.g.t., s.137.

²⁸⁰ - Ünal, Nurten, Dini İnanç, İbadet ve Dua'nın Umutsuzlukla İlişkisi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), U.Ü.S.B.E., Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Bursa, 1998, ss.160-161.

²⁸¹ - Bahadır, Abdülkerim, Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-sosyal Faktörler ve Din (Yayınlanmamış Doktora Tezi), U.Ü.Sosyal Bilimler Enst., Bursa, 1999, ss.174-182 ve s.229.

²⁸² - Ekşi, a.g.t., ss.197-223.

²⁸³ - Köse, Ali ve Küçükcan, Talip, Doğal Felaketler ve Din, T.D.V. ISAM Yay., İstanbul, 2000, s.59.

²⁸⁴ - Köse ve Küçükcan, a.g.e., ss.108-109.

4 . İSLAMİ DEĞERLER AÇISINDAN DİNİ BAŞAÇIKMA

Buraya kadar ele aldığımız dini başaçıkma ile ilgili çalışmaların büyük çoğunluğu, islami değerlerin dışındaki diğer dini değerlere göre yapılmıştır. Batı kültüründe elde edilen verilerle İslam kültüründeki başaçıkma davranışını açıklamak mümkün olabilir mi? Bu soruya her ne kadar ortak insan psikolojisi açısından evet demek mümkün olsa bile, İslam kültürünün diğer kültürlerden farkını da dikkate almak yararlı olabilecektir.

İslam dininin, diğer dinlere göre benzer ve farklı değerleri vardır. Başaçıkma sürecinde, bu benzer ve farklı değerlerin kullanılmasında farklılıkların olması kaçınılmaz görünmektedir.

Batı kültürünün aksine, İslam kültüründe din, insan hayatının tüm yönlerini (tutum ve davranışlarını) ayrıntılı olarak etkilemekte ve insanda farklı ve karmaşık özellikte dini eğilim ve davranışlara yol açmaktadır. Bunun sonucu olarak İslam kültüründe, diğer kültürden farklı bir dini bağlanma ortaya çıkmaktadır²⁸⁵. Bu farklı bağlanma neticesinde, dini inanç, dini düşünce ve dini davranışların başaçıkma sürecindeki kullanımlarında da farklılıklar olabilecektir.

İslam tefekküründe, kazanılacak olan mutluluk; manevi, akli ve ruhsal gelişmişlik ile ulaşılan ve ölüm ötesinde, en yüksek derecede hissedilecek olan bir mutluluktur. İnsan, hayattan beklentilerini ve dünyevi işlerini taşıdığı ahlakın gayesine göre düzenlemektedir²⁸⁶. Bu nedenle, farklı ahlaki gayelere sahip insanların da, farklı dini başaçıkma tutumlarını kullanmaları beklenmektedir.

Ayrıca, insanların olayları ve gerçekleri algılamasında ve anlamasında, içinde yaşadığı toplum kültürünün, özellikle de dilin çok önemli bir yeri vardır. Toplum kültürünün ve dilin, dini değerlerden bağımsız olduğunu söylemek ise imkansızdır. Çünkü din, kültürün içinde yaşatılan dili ve diğer değerleri yeniden anlamlandırarak, ayrı ve farklı bir değerler sisteminin oluşmasını sağlamaktadır²⁸⁷. Bu nedenle, farklı dini değerlere sahip toplumlarda yaşayan

²⁸⁵ - Hökelekli, a.g.e., 1996, s.67 ; Köktaş,a.g.e., 1993.

²⁸⁶ - Kindi, *El-Hile li-def'i'l-ahzan (Üzüntüden Kurtulma Yolları : Çeviri, inceleme ve metin tahkiki Mustafa Çağrıç), Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., No 148, İstanbul, 1998, ss.9-13.*

²⁸⁷ - Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Pınar Yay., İstanbul, 1997, ss.28-29.

insanların olayları anlamlandırmalarının ve yorumlamalarının farklı olması da beklenmektedir.

Ülkemizdeki yaygın dini düşünce ve değerleri sorgulayan Güler, Allah tasavvurlarının, günlük hayata ve önemli hayat olaylarına yansımalarını tartıştığı eserinin giriş bölümünde, dini inanç ve düşüncelerin hem bir özdeyiş, hem de bir atasözü haline gelişinden bahsetmekte, halkımızın ve diğer Müslümanların “kader” inancını sorgulamaktadır²⁸⁸. Ona göre, her olayı kadere bağlamak, özellikle sosyal ve toplumsal olayların çözümüne yönelik çabaları engelleyen bir inanıştır²⁸⁹. Yanlış kader inancının sadece müslüman toplumlarda görüldüğünün ifade edilmesi de, dini değerlerdeki farklılıkları yansıtan bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dini başaçıkma tutumlarının oluşmasında en etkili faktörlerden biri olan Allah tasavvurları da, toplumdan topluma değişmektedir. Örneğin batı toplumunda Allah, bir baba olarak tasvir edildiği gibi, oğul İsa olarak dünyaya gelmiştir, yorumu yapılmaktadır. İslam kültüründe ise tasavvur edilen Allah, batı kültüründen tamamen bağımsızdır²⁹⁰.

Dinler arasındaki farklılıkları incelemek, bir başka disiplinin görevidir. Burada ifade edilmek istenen, İslami değerler açısından insanların farklı bir duygu ve düşünce içinde olaylara bakışlarını ve olayların yorumlanış biçimlerini ortaya koymak ve karşılaştıkları problemlerin çözümünde doğru veya yanlış olarak, dini inanç ve düşüncelerin kullanılış biçimlerini incelemektir.

4.1 . Teorik Dini Başaçıkma Çalışmaları

İslam dünyasında, birçok din alimi, dinin objektif yapısı içinde, ahlak konusunu tartışırken, teorik olarak başaçıkma tutumlarından da bahsetmektedirler. Bu konuda bir çalışma yapan Çağrı'ya göre, dini

²⁸⁸ - Güler, İhrami, Allah'ın Ahlakiliği Sorunu, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1998, ss.17-25.

²⁸⁹ - Güler, a.g.e., s.24 ve s.136..

²⁹⁰ - Topaloğlu, Aydın, Ateizm ve Eleştirisi, Diyanet İşleri Başk. Yay., Ankara, 2000, s.5.

başaçıkma konusunda teorik bilgiler sunan klasik İslam alimleri ve eserleri şunlardır ²⁹¹;

Kindi (Ö.866), ahlak ilmini mutsuzluktan kurtulma sanatı olarak tanımladığı eserinde, üzüntüden kurtulma yollarından bahseden ilk İslam alimidir. Kindi, “Üzüntüden Kurtulmanın Yolları” adlı eserinde, üzüntüyü tanımlamış, nedenlerini ve kurtulma yollarını felsefi olarak İslami anlayışa uygun bir şekilde tartışmıştır. Kindi’nin eserinde bahsettiği üzüntünün tanımı, nedenleri ve kurtulma yolları ile ilgili düşünceleri, günümüz genel psikolojisinin verilerine paraleldir. Ancak, fani gerçeklere bağlanmama, elde olanlara sevinme ve her şeyin Allah’ın olduğunu ve istediği zaman istediğini geri alabileceğine olan inancı, onu genel psikoloji verilerinden farklı kılmaktadır.

Daha sonra, Razi (Ö. 925), “et-Tıbbür Ruhani” adlı eserinin; XI. bölümünde “zararlı düşünce ve kuruntulardan”, XII. bölümünde “kederden kurtulma yollarından” ve XX. bölümünde de “ölüm korkusundan” bahsetmiştir. Razi’nin Kindi’den farkı; kederden kurtulmak için bedeni ve ruhi ihtiyaçların uygun bir biçimde tatmin edilmesi gerektiğini savunmasıdır.

Sehl el-Belhi (Ö. 934), “Mesalihu’l-abdn vel-Enfüs” adlı eserinin; 6. babında “korku ve kaygının teskininden”, 7. babında “üzüntü ve ıstıraptan kurtulma yollarından” ve 8. babında “insanın içinde doğan kuruntu ve vesveselerin ortadan kaldırılmasından” bahsetmiştir. Kindi’nin görüşünü, bedeni ve psikolojik uygulamalarla, sosyal hayata katılım ve iyi işler yapmakla üzüntünün hafifleyeceğini ileri sürerek geliştirmiştir.

İbn Miskeveyn (Ö. 1030), “Fi ilaci’l-huzn” adlı eserinde, Kindi’nin görüşlerini özetlemiştir.

İbn Sina (Ö. 1037), “Risale fi Mahiyeti’l-huzn” adlı eserinde, Razinin görüşlerini özetlemiştir.

İbn Hazm (Ö. 1064), “el-Ahlak ve’s-Siyer fi Müdaveti’n-nüfus” adlı eserinde; üzüntüyü yenmede Kindi’yi, lezzete negatif yaklaşımında Razi’yi taklit etmiş ve ilk kez başaçıkma yolu olarak Allah için amel etmeyi öğütlemiştir.

²⁹¹ - Kindi, a.g.e., ss.23-55

Ragıp el-İsfahani (Ö. 1108), “ez-Zeri’a ila Mekarimi’ş-Şeria” adlı eserinde; Ölüm korkusu, kederin tedavisi ve korkunun yenilmesine değinmiş, Kindi ile paylaştığı görüşlerini ayet ve hadislerle desteklemiştir.

Gazali’nin (Ö. 1111) eserleri Kur’an, sünnet ve tasavvufa dayalıdır. “Mizanü’l-amel” adlı eserinde Kindi, Razi ve Miskeveyn’in görüşlerini takip etmiştir. Ayrıca, “İhya-u Ulumi’d-din” ve “et-Tıbru’l-mesbuk fi Nasihati’l-müluk” adlı eserlerinde de dini başaçıkmadan bahsetmiştir.

Hace Nasruddin Ebu Ca’fer Muhammed et-Tusi (Ö. 1274), “Ahlak-ı Nasırı” adlı eserinde, kendisinden önceki islam alimlerinin görüşlerini değerlendirmiştir.

Görüldüğü gibi, çeşitli sıkıntı ve musibetlerle başaçıkmada dini inanç ve düşüncelerin, dinin objektif yapısı içinde nasıl kullanılması gerektiği ortaya konmuştur. Ancak bunları sıkıntılı olaylar karşısında uygulamanın ve gerçekleştirmenin çok farklı değişkenlere bağlı olduğu da açık bir gerçektir.

4.2 . İslami Değerler ve Başaçıkmadaki Rollerini

Başaçıkma çabalarını yürütecek olan insanın kendisi olduğuna göre, öncelikle insanın dini açıdan kim ve ne olduğuna bakmak yararlı olabilir.

İslam dinine göre insan, Allah’ı tanınması, ona kulluk²⁹² ve şükür etmesi²⁹³ için yaratılmış ve kendisine verilen akıl, fikir ve güç²⁹⁴ sayesinde yer yüzünün halifesi kılınmıştır²⁹⁵.

Yer yüzünün halifesi olarak yaratılan ve her şeyi emri altına alabilen insanın başına niçin felaketler, kazalar, belalar, musibetler, depremler, hastalıklar ve ölümler gelmektedir? Niçin insan, kendisini üzen ve sıkıntıya sokan durumlarla karşılaşmaktadır?

²⁹² - Zariyat 51/56.

²⁹³ - Maide 5/6, Enfâl 8/ 26, Hac, 22/36.

²⁹⁴ - Bakara 2/44 ve 219, A’raf 7/179, Kahf 18/29, Rum 30/54, İnsan 76/2.

²⁹⁵ - Bakara 2/30 ; En’am 6/165.

İnsanın kendisini üzen ve sıkıntıya girmesine yol açan durumlarla karşılaşmasının, dini açıdan tek bir nedeni vardır : İnsan, yaratılış gayesine uygun olarak davranıp davranmadığı konusunda devamlı imtihana tabi tutulmaktadır²⁹⁶. Bu imtihan mal-mülk ve çoluk-çocuk ile olduğu gibi²⁹⁷, bazen hayırlı ve insanın hoşuna giden bir olay veya durumla, bazen de istenmeyen bir olay veya durumla olabilmektedir²⁹⁸.

İnsandan istenen, hoşlandığı veya kendisi için iyi olan olaylar/durumlar karşısında şükretmesidir²⁹⁹. Eğer İnsan, hoşlandığı veya kendisi için iyi olan olaylar/durumlar karşısında şükretmek yerine, dini değerlere uygun olmayan davranışlar sergilerse, Allah'ın bilgisi dahilindeki³⁰⁰ çeşitli musibetlere maruz kalmaktadır³⁰¹. Burada musibetlerin insana verilmiş nedeni, musibet anında insanın nefsinin bir kenara bırakarak, yaratıcısını hatırlaması ve yapmış olduğu hatalara karşı tövbe etmesi³⁰² ve başına gelen musibetlere de sabretmesidir³⁰³.

Afet, kıtlık, anarşi, ..vb. musibetleri, yeryüzüne ve insana isabet eden musibetler şeklinde iki gruba ayıran Karagöz'e göre, insana sıkıntı veren her şey bir musibettir ve insan için birer imtihandırlar. İnsan, bu musibetler karşısında dua ederek ve sadaka vererek sabretmelidir³⁰⁴. Dua edenlerin çabaları hiçbir zaman boşa gitmemektedir³⁰⁵. Allah, dua edenin duasını hakkıyla işitendir³⁰⁶. Ancak insan sadece zor ve sıkıntılı anlarında dua etmek yerine³⁰⁷, her zaman ve her yerde, hangi durumda olursa olsun dua etmeli, zor zamanlarında olduğu gibi iyi ve hoş zamanlarında da³⁰⁸, Allah'ın güzel isimlerini kullanarak, dindar ve ihlaslı bir şekilde dua etmelidir³⁰⁹.

²⁹⁶ - Hud 11/7, Ankebut 29/2 ve3 ; Mülk 67/2.

²⁹⁷ - Enfal 8/28 ; Tegabün 64/15.

²⁹⁸ - Enbiya 21/35,

²⁹⁹ - Al-i İmran 3/145 ; Yunus 10/22.

³⁰⁰ - Tegabün 64/11 ; Hadid 57/22.

³⁰¹ - Şura 42/30 ; Ankebut 29/2 ve 3.

³⁰² - Al-i İmran 3/140 ve 141

³⁰³ - Bakara 2/ 45, 53 ve 177 ; Nahl 16/42 ; Hud 11/11 ; Al-i İmran 3/186.

³⁰⁴ - Karagöz, İsmail, Kur'an'a Göre Musibetler Açısından İnsan ve Toplum, Çelik Yay., Ankara, 1996, ss.165-166.

³⁰⁵ - Bakara 2/186.

³⁰⁶ - Al-i İmran 3/38.

³⁰⁷ - En'am 6/63.

³⁰⁸ - Yunus 10/12.

³⁰⁹ - Araf 7/180 ; Mü'min 40/14 ve 65.

Bunların yanında, insanın yapması gereken bazı davranışlar daha vardır. Bunlardan en önemlisi, Allah'a, sıfat ve vasıflarıyla inanmak ve iman etmektir. Yani, İslam dininin merkezinde, eşi ve benzeri olmayan, mutlak güç sahibi ve her şeyi görüp gözetten bir Allah inancı yer almaktadır³¹⁰. Diğer dini değerleri, Allah kavramından bağımsız olarak ele almak, varlık merkezinde Allah'ın bulunması nedeniyle mümkündür değildir³¹¹. Bütün İslami değerlerin kaynağı bir olan Allah'tır³¹². Bu nedenle, Allah hakkındaki inanışlar, düşünceler ve tasavvurlar başaşaıkımda insanların öncelikle kullandıkları dini unsur olmakta ve diğer dini başaşaıkıma tutumlarının şekillenmesine yardımcı olmaktadır³¹³.

Ülkemizde, Allah ile ilgili tasavvurların oluşmasında, Eş'ari Kelam ekolünün etkisi çok büyüktür. Bu ekolün temsilcilerinden olan Gazali'nin İhyau Ulumi'd-Din, Kimya-i Saadet ve Eyyühelveled adlı eserleri toplumumuzda çok yaygın olarak okunmaktadır. Bu ekole göre Allah, Kadir-i Mutlaktır, mutlak irade sahibidir ve yaptıklarından sorumlu tutulamaz. İnsan, Allah'ın kendisi hakkındaki kaderine razı olmak, verilen nimetlere şükretmek ve başına gelenlere de sabretmekle yükümlüdür. Bu bağlamda: a) Allah'ı adil, şefkatli, esirgeyen, bağışlayan, affedici ve merhametli olarak tasavvur edenler, Allah'ın kimseye zulmetmeyeceğini bilirler³¹⁴. Bununla birlikte, başlarına gelen bir musibet karşısında, bu musibeti verenin Allah olduğunu bildikleri gibi, kendilerini bu musibetten kurtaracak olanın da yine Allah olduğunu bilirler³¹⁵, her hangi bir şikayette bulunmak yerine, başlarına gelene sabrederler; b) Allah'ı sadece cezalandırıcı olarak tasavvur edenler, başlarına bir musibet geldiğinde, bunun sadece kendi hatalarından olduğunu düşünmeye başlarlar ve niçin böyle yaptım da başıma bunlar geldi şeklinde şikayette bulunmaya başlarlar³¹⁶.

³¹⁰ - En'am 6/57 ve 62; Yusuf 12/40.

³¹¹ - İzutsu, a.g.e., 1988, s.38.

³¹² - Kasapoğlu, Abdurrahman, Kur'an'da Kişilik Psikolojisi, İzci Yay., İstanbul, 1997, ss.51-54.

³¹³ - Köse ve Küçükcan tarafından, 17 Ağustos depreminin ardından mülakat yöntemiyle yapılan bir araştırmada, adil, şefkatli, rahman ve rahim olan Allah'a iman düşüncesinin, olayların iyimser bir tarzda değerlendirilmesine yardımcı olduğu, bu ve benzeri inançların deprem stresinin az hissedilmesini sağladığı, yaralanma, ölüm ve kayıpları kabullenmeyi kolaylaştırdığı tespit edilmiştir. Bakınız, Köse ve Küçükcan, a.g.e., s.59 ve ss.108-109.

³¹⁴ - Kaf 28/29.

³¹⁵ - En'am 6/ 63-64 ; Ahzab 17; Rum 30/33.

³¹⁶ - Bkz, Güler, a.g.e., 1998, s.27 ve s.75.

Allah ile ilgili tasavvurlardan sonra, dini başaçıkmanda en etkili ikinci unsur, kader inancıdır. Genel olarak insanlar kendilerini sıkıntıya sokan ve üzen bir olay veya felaketle karşılaştıklarında, “alın yazısı”, “kadere karşı gelinmez”, “Allah’ın işine karışılmaz”, “Allah’ın takdiri” ve “Takdir-i İlahi” gibi ifadeler kullanarak, olay veya duruma sabretmeye, olay veya durumun etkisini, sorumluluğu Allah’a, kadere, talihe, şansa ve feleğe bırakarak azaltmaya ve psikolojik olarak başaçıkmaya çalışmaktadırlar³¹⁷.

İnsanların hem Allah ile, hem de diğer insanlarla ilişkilerini düzenleyen, adalet ve doğruluk temeline dayalı ahlaki bir sistem olan İslam dininde³¹⁸, Allah her zaman merhametli, adil ve ahlaklıdır. Adil ve ahlaklı olan bir Allah, acaba nasıl olur da, insanların bir kısmını zengin ve sağlıklı, bir kısmını da fakir veya sakat olarak yaşatabilir ? Ya da, bir kısım insanlar bolluk ve bereket içinde yaşarlarken, acaba diğer insanlar niçin çeşitli sıkıntılara maruz kalarak yaşamaya çalışmaktadırlar ? Bu sorulara cevap arayan Güler’e göre, bunların nedenlerini sadece Allah tasavvuru, kader inancı veya insanın devamlı imtihan edilmesiyle açıklamak mümkün değildir.

Güler’e göre, Kadir-i Mutlak olan Allah’ın insanla olan ilişkisi ahlaki bir temele dayanmaktadır. İnsan, Allah’ın yaptıklarını büyük ölçüde bilebilecek durumdadır. İnsan, mutlak bir kader içinde yaratılmıştır. Ancak, insanın Allah ile ilişkisinde, insanın özgür iradesine bağlı “belirlenmemiş bir kader” daha vardır. Bu kaderin nasıl tecelli edeceği, insanın özgür iradesine, yani yapacağı tercihlere bırakılmıştır. İnsanlar, mutlak kader içinde bir zaman öleceklerdir. Ancak, insanların ölüm biçimleri Allah tarafından belirli kurallara göre gerçekleşmektedir. Sonu ölüme giden bir yolu seçen insanın ölmesi kaçınılmaz olmaktadır. Örneğin, fay hattının üzerine yapılan sağlıksız binaların göçmesi sonucu yaşanan ölümleri sadece kadere ve Allah’ın takdirine bağlamak, sorumluluktan kaçmaktan başka bir şey değildir. Bunun gibi, ülkemizde ilkel teknolojilerle işletilen maden ocaklarındaki göçük altında kalma sonucu yaşanan

³¹⁷ - Bkz. Güler, a.g.e., 1998, ss.21-25.

³¹⁸ - Izutsu, a.g.e., 1988, ss.37-38.

ölümleri de kadere ve Allah'ın takdirine bağlamak, yapılan ihmalleri gizlemekten başka bir şey değildir³¹⁹.

Başarılı dini başaşikma tutumlarının gelişmesi, insanların Allah tasavvurları ve kader inançlarıyla doğrudan bağlantılı olduğuna göre, öncelikle insanların doğru Allah tasavvurları geliştirmelerine yardım edilmelidir. İnsanların geliştirecekleri Allah tasavvurlarının şekillenmesinde, küçük yaşlarda ailede ve okulda verilen din eğitiminin çok büyük bir önemi vardır. Olumlu dini başaşikmada, olumlu Allah tasavvurunun önemi yadsınamayacağına göre, küçük yaşlarda sevgi ve anlayışa dayalı bir din eğitimi ile Allah'a iman konusunun çocuklara öğretilmesi³²⁰, onların olumlu dini başaşikma tutumları geliştirmelerine yardımcı olabilecektir.

Allah ve kader inancından sonra, insanlar arasında yardımlaşma, yakınlaşma ve dayanışma ile ilgili ahlaki tavsiyeler (dini değerler) de, dini başaşikmada etkili olmaktadır. İnsanda, içinde yaşadığı topluma karşı bir takım görev ve sorumluluklarının olduğu bilincini oluşturan kul hakkı, komşuları görüp gözetme, yakınlarının hal ve hatırlarını sorma, ihtiyaç sahiplerine ve muhtaç olanlara yardım etme ile ilgili ahlaki tavsiyeler³²¹, dini başaşikmada kullanılmaktadırlar. Ancak, bahsettiğimiz ahlaki değerlerin başaşikmada nasıl kullanıldığı ile ilgili empirik veriler henüz mevcut değildir. Bu nedenle, İslami değerler açısından başaşikma ile ilgili olarak yapılacak olan çalışmalara, bu çalışmanın önemli katkılar sağlaması beklenmektedir.

³¹⁹ - Bkz. Güler, a.g.e., ss.76-99 ve ss.117-124.

³²⁰ - Ay, Mehmet Emin, Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım, Timaş Yay.,istanbul, 1988, s.185 ; Çamdibi, a.g.e., s.30.

³²¹ - Şeker, Mehmet, İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri, Diyanet İşl.Bşk. Yay., Ank.,1997, s.53

BÖLÜM II

A . BULGULAR

1 . ÖRNEKLEM GRUBU İLE İLGİLİ BULGULAR

Bu araştırmanın örneklemini, tesadüfi örneklem yolu ile seçilen 568 kişi oluşturmaktadır. Örneklem grubunda yer alan kişilerle ilgili demografik bilgiler tablo 1.1' de verilmiştir. Tablo 1.1'deki verilere göre ;

Örneklemin; %31,3'ü (178'i) kadın ve %68,7'u (390'ı) erkektir. Kadınların büyük çoğunluğunu, 41-45 yaş grubundaki (%40,5), ilkokul mezunu (%44), orta sosyo-ekonomik seviyedeki (%52,8) ev hanımları (%71,9) oluşturmaktadır. Erkeklerin büyük çoğunluğunu da, 41-45 yaş grubundaki (%42,1), ilkokul mezunu (%55,9), orta sosyo-ekonomik seviyedeki (%45,2) serbest meslek sahipleri (%27,9) oluşturmaktadır.

Yaş gruplarına göre örneklemin ; %22,9'u 35-40 yaş grubunda, %40,8'i 41-45 yaş grubunda, %11,3'ü 46-50 yaş grubunda, %9,5'i 51-55 yaş grubunda, %8,1'i 56-60 yaş grubunda ve %7,4'ü 61 yaşından büyüktür. En genç birey 36, en yaşlı birey ise 78 yaşındadır (Ranj: 36;78).

35-40 yaş grubundakilerin büyük çoğunluğunu, lise düzeyinde eğitim almış (%31,7), orta düzeyde gelir sahibi (%52,4), ev hanımları (%66,7) oluşturmaktadır.

41-45 yaş grubundakilerin büyük çoğunluğunu, ilkokul mezunu (%50,4), orta düzeyde gelir sahibi (%47,1), esnaf (%26,9) erkekler (%68,9) oluşturmaktadır.

46-50 yaş grubundakilerin büyük çoğunluğunu, ilkokul mezunu (%60), ortanın altı ve orta düzeyde gelir sahibi (%34,3), çiftçi ve serbest meslek sahiplerinden oluşan (%20) erkekler (%80) oluşturmaktadır.

51-55 yaş grubundakilerin büyük çoğunluğunu, ilkokul mezunu (%65,4), orta düzeyde gelir sahibi (%53,8), emekli (%30,8) erkekler (%84,6) oluşturmaktadır.

Tablo 1.1 : Örneklemin, Demografik Özelliklere Göre Dağılımı

DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER		N	%
CİNSİYET	Kadın	390	%68.7
	Erkek	178	%31.3
	TOPLAM	568	%100
YAŞ GRUBU	35-40 Yaş Grubu	130	%22.9
	41-45 Yaş Grubu	232	%40.8
	46-50 Yaş Grubu	64	%11.3
	51-55 Yaş Grubu	54	%9.50
	56-60 Yaş Grubu	46	%8.10
	61 Yaş ve üzeri	42	%7.40
	TOPLAM	568	%100
SOSYO-EKONOMİK DÜZEY	Ortanın Altı	250	%44
	Orta	268	%47.2
	Ortanın üstü	50	%8.8
	TOPLAM	568	%100
EĞİTİM DÜZEYİ	İlkokul	304	%53.5
	Ortaokul	118	%20.8
	Lise	98	%17.3
	Yüksekokul	22	%3.90
	Üniversite	26	%4.60
	TOPLAM	568	%100
MESLEK	Devlet Memuru	64	%11.3
	Din Görevlisi	10	%1.80
	Ev Hanımı	134	%23.6
	İşçi	68	%12.0
	Serbest, Esnaf	118	%20.8
	Emekli	54	%9.50
	Çiftçi	102	%18.0
	İşsiz	18	%3.20
	TOPLAM	568	%100

56-60 yaş grubundakilerin büyük çoğunluğunu, ilkokul mezunu (%66,7), orta düzeyde gelir sahibi (%50), emekli (%41,7) erkekler (%83,3) oluşturmaktadır.

61 ve daha yukarı yaştakilerin büyük çoğunluğunu da ilkokul mezunu (%94,7), orta düzeyde gelir sahibi (%47,4), emekli, çiftçi (%36,8) ve erkekler (%68,4) oluşturmaktadır.

Sosyo-ekonomik seviyelerine göre örneklemin; %8.8'i ortanın üstü veya yüksek, %47,2'si orta, %44'ü ortanın altında veya düşük sosyo-ekonomik sevededirler.

Ortanın altı veya düşük sosyo-ekonomik seviyedekilerin büyük çoğunluğunu 41-45 yaş grubundaki (%41.6), ilkokul mezunu (%69.6), çiftçi (%33.6) , erkekler (%71.2) oluşturmaktadır.

Orta sosyo-ekonomik seviyedekilerin büyük çoğunluğunu 41-45 yaş grubundaki (%40.3), ilkokul mezunu (%44), erkekler (%66,4) oluşturmaktadır.

Ortanın üstünde veya yüksek sosyo-ekonomik seviyedekilerin büyük çoğunluğunu 41-45 yaş grubundaki (%40), ortaokul mezunu (%32), esnaf, serbest meslek sahipleri ve işçiler (%25.4) oluşturmaktadır.

Eğitim düzeyleri açısından örneklemin; %53,5'i ilkokul, %20,8'i ilköğretim, %17,3'ü lise, %3,9'u yüksek okul ve %4,6'sı üniversite eğitimi almışlardır.

İlkokul mezunlarının büyük çoğunluğunu 41-45 yaş grubundaki (%40), ortanın altı sosyo-ekonomik seviyedeki (%40) çiftçi (%30,7) ve erkekler (%72,7) oluşturmaktadır.

İlköğretim düzeyinde eğitim alanların büyük çoğunluğunu 41-45 yaş grubundaki (%44,1), orta sosyo-ekonomik seviyedeki (%52,5), esnaf (32,2) ve erkekler (%67,8) oluşturmaktadır.

Lise mezunlarının büyük çoğunluğunu 41-45 yaş grubundaki (%45,4), orta seviyede gelir sahibi (%56,6) işçi (%22,6) ve erkekler (%58,5) oluşturmaktadır.

Yüksekokul mezunlarının büyük çoğunluğunu 35-40 yaş grubundaki (%37,5), orta seviyede gelir sahibi (%87,5) devlet memurları (%62,5) ve erkekler (%87,5) oluşturmaktadır.

Üniversite mezunlarının büyük çoğunluğunu 41-45 yaş grubundaki (%56,3), orta seviyede gelir sahibi (%75) devlet memurları (%81,3) ve erkekler (%62,5) oluşturmaktadır.

Meslekleri açısından örneklemin; %11,3'ü devlet memuru, %1,8'i din görevlisi, %23,6'ü ev hanımı, %12'si işçi, %20,8'i esnaf veya serbest meslek sahibi, %9,5'i emekli, %18'i çiftçi ve %3,2'si işsizdir.

Öğretmen, polis, ...gibi devlet memurlarının büyük çoğunluğunu, 35-45 yaşları arasındaki (%43.3), orta düzeyde gelir sahibi (%78.1), üniversite mezunu (%34.4), erkekler (%71.9) oluşturmaktadır.

İmam, müftü, ...gibi din görevlilerinin büyük çoğunluğunu, 41-45 yaş grubundaki (%80), orta düzeyde gelir sahibi (%60), lise mezunu (%60), erkekler (%80) oluşturmaktadır.

Ev hanımlarının büyük çoğunluğunu, 41-45 yaş grubundaki (%43.3), orta düzeyde gelir sahibi (%50.7), ilkokul mezunu (%58.2), kadınlar (%100) oluşturmaktadır.

İşçilerin büyük çoğunluğunu, 46-50 yaş grubundaki (%41.2), orta düzeyde gelir sahibi (%44.1), ilkokul mezunu (%41.2), erkekler (%91.2) oluşturmaktadır.

Esnaf ve serbest meslek sahiplerinin büyük çoğunluğunu, 41-45 yaş grubundaki (%57.6), orta düzeyde gelir sahibi (%55.9), ilkokul mezunu (%47.5), erkekler (%94.9) oluşturmaktadır.

Emeklilerin büyük çoğunluğunu, 56-60 yaş grubundaki (%37), orta düzeyde gelir sahibi (%63), ilkokul mezunu (%74.1), erkekler (%88.9) oluşturmaktadır.

Çiftçilerin büyük çoğunluğunu, 41-45 yaş grubundaki (%41.2), ortanın altında gelir sahibi (%51), ilkokul mezunu (%88.2), erkekler (%94.1) oluşturmaktadır.

İşsizlerin büyük çoğunluğunu, 35-50 yaşları arasındaki (%44.4), ortanın altında gelir sahibi (%51), ilkokul mezunu (%55.6), erkekler (%100) oluşturmaktadır.

2 . STRES KAYNAĞI İLE İLGİLİ BULGULAR

2.1. Stresli Olayın Çeşidi İle İlgili Bulgular

Tablo 2.1'de görüldüğü gibi, örnekleme oluşturan kişilerin %52.8'ine göre deprem, %25.7'sine göre ekonomik sıkıntılar, %7'sine göre aile içi sorunlar, %6'sına göre aile fertlerinden birinin ölümü, %3.2'ine göre yaralanma/hastalık/sakatlık, %2.8'ine göre işyerinde yaşanan problemler ve %2.5'ine göre de psikolojik/duygusal problemler stresli birer olaydırlar. Örneklem tarafından depremin en fazla stresli olay olarak belirtilmesinin nedeni, Afyon ve ilçelerinde 3 Şubat Pazar günü yaşanan depremin ardından anketlerin uygulanmış olmasıdır.

Tablo 2.1 : Örneklemin, Stres ve Olumsuz Etki Doğuran Çeşitli Olaylara Göre Dağılım

ÖRNEKLEMİN YAŞADIĞI STRESLİ OLAYIN ÇEŞİDİ	N	%
Aile Fertlerinden Birinin Ölümü	34	%6.00
Ekonomik Sıkıntılar	146	%25.7
Psikolojik/Duygusal Sıkıntılar	14	%2.50
Sakatlık/Yaralanma/Hastalık	18	%3.20
Aile İçi Sorunlar	40	%7.00
İşyeri Problemleri	16	%2.8
Deprem	300	%52.8
TOPLAM	568	%100

Bununla birlikte, kadınların %27.4'üne, 46-50 yaş grubundakilerin %37.1'ine, alt sosyo-ekonomik seviyedekilerin %38.2'sine, yüksekokul mezunlarının %75'ine, din görevlilerinin %40'ına, emeklilerin %32.1'ine, çiftçilerin %34'üne ve işsizlerin %36.6'sına göre en stresli olay yaşamış oldukları ekonomik sıkıntılardır. Bu sonuçlar bize, ülkemizde yaşanan ekonomik krizin boyutu hakkında da bilgi vermektedir.

2.2. Stresli Olayın Zamanı İle İlgili Bulgular

Tablo 2.2'de görüldüğü gibi örneklemin %54.6'sı son 6 ay içerisinde, %22.2'si birkaç yıl önce, %13.4'ü son iki yıl içerisinde ve %9.9'u son bir yıl içerisinde stresli bir olayı yaşadıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 2.2: Örneklemin, Stresli Olayın Zamanına Göre Dağılımı

STRESLİ OLAYIN GERÇEKLEŞME ZAMANI	N	%
Son Altı Ay İçerisinde	310	%54.6
Son Bir Yıl İçerisinde	56	%9.90
İki yıl Önce	76	%13.4
Birkaç Yıl Önce	126	%22.2
TOPLAM	568	%100

2.3. Stresli Olayın Etkisi İle İlgili Bulgular

Tablo 2.3'teki verilere göre, örneklemin %53.5'i yaşadıkları stresli olaydan *oldukça olumsuz* derecede, %34.5'i *orta derecede olumsuz* olarak etkilendiğini belirtirken; %12'si de *biraz olumsuz derecede* etkilendiğini beyan etmektedir. Bu beyanlarına göre araştırmaya katılanların yarıdan fazlasının (%53.5'i) yaşadıkları olayın stres ve olumsuz etkisini diğerlerinden daha fazla hissettiği anlaşılmaktadır.

Stresli olay ile olayın gerçekleşme zamanına baktığımızda;

Aile fertlerinden birinin ölümü ile ilgili olay, birkaç yıl öncesinde (%81.3) daha çok 46-50 yaş grubundaki (%28.6) erkekleri (%24.9), oldukça olumsuz bir şekilde (%64.3) etkilemiştir.

Tablo 2.3: Örneklemin, Stresli Olayın Etkisine Göre Dağılımı

STRESLİ OLAYIN ÖRNEKLEM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	N	%
Oldukça Olumsuz	304	%53.5
Orta Derecede Olumsuz	196	%34.5
Biraz Olumsuz	68	%12.0
TOPLAM	568	%100

Ekonomik sıkıntılarla ilgili olaylar, son iki yıl içerisinde (%37.8), daha çok 35-40 yaş grubu (%15.9) ile 60 yaş üstündeki (%15.8) kadınları (%15.7), oldukça olumsuz bir şekilde (%59.3) etkilemiştir.

Psikolojik/duygusal sorunlar birkaç yıl öncesinde (%75), daha çok 46-50 yaş grubundaki (%28.6) erkekleri (%24.9), orta derecede olumsuz bir şekilde (%42.9) etkilemiştir.

Sakatlık/hastalık/yaralanma gibi olaylar, birkaç yıl öncesinde (%45.5), daha çok 46-50 yaş grubundaki (%28.6) erkekleri (%24.9), oldukça olumsuz bir şekilde (%60) etkilemiştir.

Aile içi sorunlar, birkaç yıl öncesinde (%45.5), daha çok 46-50 yaş grubundaki (%28.6) erkekleri (%24.9), oldukça olumsuz bir şekilde (%83.3) etkilemiştir.

İşyeri problemleri, son bir yıl içinde (%50), daha çok 46-50 yaş grubundaki (%17.1) kadınları (%13.5), oldukça olumsuz bir şekilde (%66.7) etkilemiştir.

Deprem olayı, son altı ay içerisinde (95.9), daha çok 35-40 yaş grubu (%58.7) ile 60 yaş üstündeki (%57.9) kadınları (%57.3), oldukça olumsuz bir şekilde (%61.8) etkilemiştir.

3 . DİNİ GELİŞİM SEVİYELERİ İLE İLGİLİ BULGULAR

Bu alt başlık altında dini gelişim seviyeleri veya değişik dindarlık durumları ile “cinsiyet, yaş, gelir, tahsil ve meslek” gibi sosyo-kültürel ve kişisel özellikler arasındaki ilişkiyi yansıtan bulgulara yer verilmiştir.

3.1 . Cinsiyet ve Dini Gelişim

Örneklemede yer alan bireylerin cinsiyet açısından, iki grubun yani kadın ve erkeklerin dini gelişim seviyelerinde herhangi bir farklılık olup olmadığını anlamak için “bağımsız grup t-testi” uygulanmıştır. t-Testi ile ilgili sonuçlar tablo 3.1’de verilmiştir. Tablo 3.1’deki veriler incelendiğinde;

İnançsızlık boyutuna giren dini tutumlar bakımından, kadın ve erkeklerin puan ortalamaları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark görülmemektedir. Yani cinsiyet faktörünün, inançsızlık tutumlarının gelişim düzeyi üzerinde bir farklılık oluşturmadığı anlaşılmaktadır.

Aldatıcı Dindarlık alt boyutunda, erkeklerin aldıkları puanların ortalaması ($x=24.79$) ile kadınların aldıkları puanların ortalaması ($x=22.7$) arasında, erkeklerin lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre erkeklerin bu dini gelişim düzeyi bakımından kadınlara nazaran daha önde oldukları söylenebilir. Başka bir ifadeyle “aldatıcı dindarlık” tipinde dini gelişim özellikleri sergileme eğiliminin erkeklerde daha fazla olduğu söylenebilir.

Taklidi Dindarlık alt boyutunda, kadınların aldıkları puanların ortalaması ($x=40.46$) ile erkeklerin aldıkları puanların ortalaması ($x=37.30$) arasında, kadınların lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre kadınların dini inanç ve davranışlarının, erkeklere oranla daha fazla taklide dayalı olduğu söylenebilir.

Tahkiki Dindarlık alt boyutunda, kadınların aldıkları puanların ortalaması ($x=40.49$) ile erkeklerin aldıkları puanların ortalaması ($x=37.80$) arasında,

kadınların lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Yani kadınlar, dini inanç ve davranışları öğrenme, araştırma ve dinin objektif yapısına uygun olarak yaşama eğilimini erkeklere oranla daha fazla göstermektedirler.

Zevk Alınan Dindarlık alt boyutunda da, kadınların aldıkları puanların ortalaması ($x=45.13$) ile erkeklerin aldıkları puanların ortalaması ($x=42.88$) arasında, kadınların lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, kadınların, yaşadıkları dini hayattan erkeklere oranla daha fazla memnun oldukları söylenebilir.

Tablo 3.1:Cinsiyet Değişkenine Göre Dini Gelişim Seviyeleri Puanları
(Bağımsız Grup t-Testi)*

Dini Gelişim Boyutu	CİNSİYET	N	X	Ss	t-T esti		P
					sd	t	
İnançsız	Erkek	390	21,08	7,60	566	1.53	
	Kadın	178	20,01	7,87			
Aldatıcı Dindarlık	Erkek	390	24.79 ^a	6.97	566	3.35	0.01
	Kadın	178	22.70 ^b	6.66			
Taklidi Dindarlık	Erkek	390	37.30 ^b	8.01	566	-4.54	0.00
	Kadın	178	40.46 ^a	6.91			
Tahkiki Dindarlık	Erkek	390	37.80 ^b	8.44	566	-3.69	0.00
	Kadın	178	40.49 ^a	7.06			
Zevk Alınan Dindarlık	Erkek	390	42.88 ^b	7.64	566	-3.36	0.00
	Kadın	178	45.13 ^a	6.75			

* - t-testi, F-testi ve Scheffe testleri sonucunda, aralarında anlamlı farklılıklar bulunan gruplar “^a” ve “^b” sembolleriyle ifade edilmişlerdir. “^a” sembolü ortalamanın üstündeki, lehine farklılığın olduğu puan grubunu, “^b” sembolü de ortalamanın altındaki, aleyhine farklılığın olduğu puan grubunu ifade etmektedir. Bütün analizlerde bu sembolik ifadeler kullanılmıştır.

3.2 . Yaş Grupları ve Dini Gelişim

Yaş grupları ile dini gelişim seviyeleri puanları arasındaki ilişkiler, tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile incelenmiştir. Aralarında, istatistiki açıdan anlamlı farklılıklar bulunan gruplar arasında, farklılığın nereden geldiğini belirlemek amacıyla da Scheffe testi uygulanmıştır. Sonuçlar Tablo 3.2'de verilmiştir. Tablo 3.2'deki verilere göre;

İnançsızlık boyutunda, farklı yaş gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, 35-40 ($x=21.32$), 41-45 ($x=21.50$), 46-50 ($x=22.38$), 51-55 ($x=21.77$) ve 56-60 ($x=21.13$) yaş gruplarındaki insanların lehine istatistiki açıdan anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu veriler ışığında, inançsızlık olayının 61 yaş ve üzerindeki bireylerde ($x=16.14$) daha az görüldüğü, özellikle 46-50 yaşlarından sonra ilerleyen yaş ile birlikte dini inanç ve davranışlarda bir artışın olduğu ve buna bağlı olarak ta inançsızlık olayının azaldığı söylenebilir.

Aldatıcı Dindarlık alt boyutunda, farklı yaş gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, 46-50 yaş grubunun ($x=26.43$) lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu veriler ışığında, aldatıcı dindarlığın en fazla 46-50 yaş grubunda görüldüğü, ilerleyen yaş ile birlikte azaldığı ve en az da 61 yaş ve üzeridekilerde ($x=21.61$) görüldüğü söylenebilir.

Taklidi Dindarlık alt boyutunda, farklı yaş gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında istatistiki açıdan anlamlı her hangi bir fark görülmemektedir. Buna göre, yaş grubu faktörünün dini inanç ve davranışları taklit eme tutumu üzerinde bir farklılık oluşturmadığı anlaşılmaktadır. Yani, bütün yaş gruplarında taklidi dindarlığa eşit oranlarda rastlanabilmektedir.

Tahkiki (ilmi) Dindarlık alt boyutunda, farklı yaş gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, 41-45 yaş grubunun ($x=38.89$) lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, 41-45 yaş grubunun tahkiki dindarlığının, özellikle 46-50 ($x=36.90$) ve 51-55 ($x=35.61$) yaş grupları başta olmak üzere, diğer yaş gruplarındaki tahkiki dindarlık düzeyinden daha yüksek olduğu söylenebilir.

Zevk Alınan Dindarlık alt boyutunda, farklı yaş gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, 61 yaş ve üzerindeki (x=45.85) lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, zevk alınan dindarlık boyutunda 61 yaş ve üzerindeki ilk sırada yer aldıkları ve bu yaş grubundaki insanların dini yaşamlarından, 41-45 (x=44.35) ve 51-55 (x=42.11) yaş grupları başta olmak üzere, diğer yaş gruplarından daha fazla zevk aldıkları ifade edilebilir.

Tablo 3.2 : Yaş Gruplarına Göre Dini Gelişim Seviyeleri Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Tüm Gruplar İçin f, x ve ss değerleri					ANOVA					
BOYUTLAR	Yaş Grupları	N	X	ss	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p
İnançsızlık	35-40 yaş grubu	130	21.32 ^a	8.02						
	41-45 yaş grubu	232	21.50 ^a	7.47						
	46-50 yaş grubu	62	22.38 ^a	6.48	G.Arası	1178.53	5	235.70		
	51-55 yaş grubu	54	21.77 ^a	8.27	Grup İçi	32332.83	560	57.73	4.08	0.00
	56-60 yaş grubu	46	21.13 ^a	7.87	Toplam	33511.36	565			
	61 ve üzeri yaş gr.	42	16.14 ^b	7.20						
	Toplam	566	20.74	7.70						
Aldatıcı Dindarlık	35-40 yaş grubu	130	24.33	6.83						
	41-45 yaş grubu	232	23.89 ^b	7.06						
	46-50 yaş grubu	62	26.43 ^a	6.57	G.Arası	632.32	5	126.46		
	51-55 yaş grubu	54	24.29 ^b	7.06	Grup İçi	26704.40	562	47.51	2.66	0.05
	56-60 yaş grubu	46	23.73 ^b	6.72	Toplam	27336.76	567			
	61 ve üzeri yaş gr.	42	21.61 ^b	6.48						
	Toplam	566	24.14	6.94						
Taklidi Dindarlık	35-40 yaş grubu	130	37.73	7.37						
	41-45 yaş grubu	232	38.93	7.28						
	46-50 yaş grubu	62	38.06	9.36	G.Arası	410.03	5	82.00		
	51-55 yaş grubu	54	36.33	9.08	Grup İçi	34227.44	562	60.90	1.34	
	56-60 yaş grubu	46	38.13	7.77	Toplam	34637.48	567			
	61 ve üzeri yaş gr.	42	39.52	7.61						
	Toplam	566	38.29	7.81						
Tahkiki Dindarlık	35-40 yaş grubu	130	38.66	8.55						
	41-45 yaş grubu	232	38.89 ^a	6.98						
	46-50 yaş grubu	62	36.90 ^b	8.94	G.Arası	1015.23	5	203.04		
	51-55 yaş grubu	54	35.61 ^b	9.25	Grup İçi	36442.33	562	84.64	3.13	0.00
	56-60 yaş grubu	46	37.91	8.86	Toplam	37457.57	567			
	61 ve üzeri yaş gr.	42	38.80	7.87						
	Toplam	566	38.64	8.12						
Zevk Alınan Dindarlık	35-40 yaş grubu	130	42.95	8.32						
	41-45 yaş grubu	232	44.35 ^b	6.56						
	46-50 yaş grubu	62	41.81	7.69	G.Arası	724.53	5	144.90		
	51-55 yaş grubu	54	42.11 ^b	8.58	Grup İçi	30724.70	562	54.67	2.61	0.05
	56-60 yaş grubu	46	43.69	6.72	Toplam	31449.23	567			
	61 ve üzeri yaş gr.	42	45.85 ^a	7.27						
	Toplam	566								

3.3. Sosyo-ekonomik Düzey ve Dini Gelişim

Sosyo-ekonomik düzey ile dini gelişim arasındaki ilişkiyi incelemek için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmıştır. Gruplar arası karşılaştırmalar yapabilmek ve hangi gruplar arasında istatistiki açıdan anlamlı farklılıkların bulunduğunu belirlemek amacıyla da Scheffe testi uygulanmıştır. Sonuçlar Tablo 3.2.2'de verilmiştir. Buna göre;

İnançsızlık alt boyutunda, farklı gelir gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, ortanın üstü/yüksek gelir düzeyine sahip kişiler ($x=23.84$) lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, gelir seviyesi arttıkça inançsızlık olayının arttığı ve yüksek gelir düzeyine sahip kişiler arasında inançsızlık olayının daha fazla görüldüğü söylenebilir.

Aldatıcı Dindarlık alt boyutunda, farklı gelir gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, ortanın üstü/yüksek gelir düzeyine sahip kişiler ($x=27.20$) lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, gelir seviyesi yükseldikçe, aldatıcı dindarlığın da arttığı ve yüksek sosyo-ekonomik seviyedeki kişilerde aldatıcı dindarlığın daha çok görüldüğü söylenebilir.

Taklidi Dindarlık alt boyutunda, farklı gelir gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, istatistiki açıdan anlamlı hiçbir fark bulunmamıştır. Buna göre, gelir düzeyinin, dini inanç ve davranışları taklit etme tutumu üzerinde bir farklılık oluşturmadığı, bu nedenle de, bütün gelir düzeylerindeki insanlar tarafından dini inanç ve davranışların taklit edilebildiği söylenebilir.

Tahkiki (ilmi) Dindarlık alt boyutunda, farklı gelir gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, istatistiki açıdan anlamlı hiçbir fark bulunmamıştır. Buna göre, gelir düzeyi, dini inanç ve davranışları öğrenme ve araştırma tutumu üzerinde bir farklılık oluşturmamaktadır.

Zevk Alınan Dindarlık alt boyutunda da, farklı gelir gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, istatistiki açıdan anlamlı

hiçbir fark bulunmamıştır. Yani, gelir düzeyi, dini inanç ve davranışları yerine getirmekten kaynaklanan zevk alma durumunu etkilememektedir.

Tablo3.3:Sosyo-ekonomik Düzeye Göre Dini Gelişim Seviyeleri Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Tüm Gruplar İçin f, x ve ss değerleri					ANOVA					
BOYUTLAR	Sosyo-ekonomik Düzey	N	X	Ss	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortal.	F	p
İnançsızlık	Ortanın Altı	250	20.44 ^b	6.90	G.Arası	525.16	2	262.58	4.48	0.05
	Orta	268	20.44 ^b	8.05	Grup İçi	32986.19	563	58.59		
	Ortanın Üstü/ Yüksek	50	23.84 ^a	8.86	Toplam	33511.36	565			
	Toplam	566	20.74	7.70						
Aldatıcı Dindarlık	Ortanın Altı	250	23.02 ^b	6.61	G.Arası	839.23	2	419.61	8.94	0.00
	Orta	268	24.61 ^b	6.69	Grup İçi	26497.49	565	46.89		
	Ortanın Üstü/ Yüksek	50	27.20 ^a	8.63	Toplam	27336.73	567			
	Toplam	566	24.14	6.94						
Taklidi Dindarlık	Ortanın Altı	250	39.02	7.62	G.Arası	263.63	2	131.81	2.16	
	Orta	268	37.59	8.12	Grup İçi	34373.85	565	60.83		
	Ortanın Üstü/ Yüksek	50	38.36	6.82	Toplam	34637.48	567			
	Toplam	566	38.29	7.81						
Tahkiki Dindarlık	Ortanın Altı	250	38.86	7.22	G.Arası	85.27	2	42.63	0.64	
	Orta	268	38.28	9.15	Grup İçi	37372.30	565	66.14		
	Ortanın Üstü/ Yüksek	50	39.52	6.33	Toplam	37457.57	567			
	Toplam	566	38.64	8.12						
Zevk Alınan Dindarlık	Ortanın Altı	250	43.50	6.89	G.Arası	55.80	2	27.90	0.50	
	Orta	268	43.48	7.97	Grup İçi	31393.43	565	55.56		
	Ortanın Üstü/ Yüksek	50	44.60	7.22	Toplam	31449.23	567			
	Toplam	566	43.59	7.44						

3.4 . Eğitim Seviyeleri ve Dini Gelişim Seviyesi

Eğitim seviyeleri ile dini gelişim seviyeleri arasındaki ilişkiler de, tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile incelenmiş, gruplar arasında farklılıkların kaynağını belirlemek amacıyla da Scheffe testi uygulanarak, sonuçlar Tablo 3.4'te verilmiştir. Buna göre;

İnançsızlık alt boyutunda, farklı eğitim seviyelerindeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, üniversite ($x=23.46$), ortaokul ($x=22.37$) ve yüksekokul mezunları ($x=22.18$) lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, inançsızlığın daha çok ortaokul, yüksekokul ve üniversite mezunları arasında görüldüğü, ilkokul ($x=20.11$) ve lise mezunları ($x=19.67$) arasında ise daha az görüldüğü ifade edilebilir.

Aldatıcı Dindarlık alt boyutunda, farklı eğitim seviyelerindeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, ortaokul ($x=25.84$) ve yüksekokul mezunları ($x=26.45$) lehinde istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, aldatıcı dindarlığın da daha çok ortaokul ve yüksekokul mezunlarında görüldüğü ifade edilebilir.

Taklidi Dindarlık alt boyutunda, farklı eğitim seviyelerindeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, ilkokul mezunları ($x=39.03$) lehinde istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, taklidi dindarlığın daha çok ilkokul mezunları arasında görüldüğü söylenebilir.

Tahkiki Dindarlık alt boyutunda, farklı eğitim seviyelerindeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, üniversite mezunları ($x=41.76$) lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, tahkiki dindarlığın daha çok üniversite mezunlarında görüldüğü söylenebilir.

Zevk Alınan Dindarlık boyutunda, farklı eğitim seviyelerindeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, ilkokul ($x=43.75$), lise ($x=44.40$), üniversite mezunları ($x=45.61$) ve yüksekokul ($x=46.54$) lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, ilkokul, lise, yüksekokul ve üniversite mezunları arasında zevk alınan dindarlığın, ortaokul mezunlarından ($x=41.49$) daha yaygın olduğu söylenebilir.

Tablo 3.4: Eğitim Seviyeleri ile Dini Gelişim Seviyeleri Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Tüm Gruplar İçin f, x ve ss değerleri					ANOVA					
BOYUTLAR	Eğitim Seviyesi	N	X	ss	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p
İnançsızlık	İlkokul	302	20.11 ^b	6.96						
	Ortaokul	118	22.37 ^a	7.92	G.Arası	780.77	4	195.19		
	Lise	98	19.67	7.14	Grup İçi	32730.58	561	58.34	3.34	0.01
	Yüksekokul	22	22.18 ^a	10.97	Toplam	33511.36	565			
	Üniversite	26	23.46 ^a	11.14						
	Toplam	566	21.56	6.94						
Aldatıcı Dindarlık	İlkokul	302	23.48 ^b	6.79						
	Ortaokul	118	25.84 ^a	7.68	G.Arası	734.00	4	183.50		
	Lise	98	23.20	5.72	Grup İçi	26602.72	563	47.25	3.88	0.00
	Yüksekokul	22	26.45 ^a	5.57	Toplam	27336.73	567			
	Üniversite	26	25.61	8.65						
	Toplam	566	24.14	6.94						
Taklidi Dindarlık	İlkokul	302	39.03 ^a	7.21						
	Ortaokul	118	37.15 ^b	7.55	G.Arası	655.32	4	163.83		
	Lise	98	37.26 ^b	8.54	Grup İçi	33982.16	563	60.35	2.71	0.05
	Yüksekokul	22	36.09	12.53	Toplam	34637.48	567			
	Üniversite	26	36.06	6.74						
	Toplam	566	37.29	7.81						
Tahkiki Dindarlık	İlkokul	302	38.55 ^b	7.48						
	Ortaokul	118	36.89 ^b	8.06	G.Arası	857.54	4	214.38		
	Lise	98	39.85	8.48	Grup İçi	36600.03	563	65.00	3.29	0.05
	Yüksekokul	22	41.18	12.10	Toplam	37457.57	567			
	Üniversite	26	41.76 ^a	8.85						
	Toplam	568	38.64	8.12						
Zevk Alınan Dindarlık	İlkokul	302	43.75 ^a	6.87						
	Ortaokul	118	41.49 ^b	7.79	G.Arası	892.47	4	223.12		
	Lise	98	44.40 ^a	7.17	Grup İçi	30556.76	563	54.27	4.11	0.00
	Yüksekokul	22	46.54 ^a	11.05	Toplam	31449.23	567			
	Üniversite	26	45.61 ^a	7.91						
	Toplam	568	43.59	7.47						

3.5 . Meslekler Grupları ve Dini Gelişim

Meslekler ile dini gelişim seviyeleri puanları arasındaki ilişkiler de, tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile incelenmiş, farklılıkların kaynağını belirlemek amacıyla da Scheffe testi uygulanmıştır. Tablo 3.5'te verilen sonuçlara göre;

İnançsızlık alt boyutunda, farklı meslek gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, çiftçilerin ($x=22.29$), emeklilerin ($x=22.59$) ve işsizlerin ($x=25.00$) lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, inançsızlığın daha çok emekli, çiftçi ve işsizlerde görüldüğü, ev hanımları ($x=19.38$) ile din görevlilerinde ($x=17.20$) ise daha az görüldüğü söylenebilir.

Aldatıcı Dindarlık alt boyutunda, farklı meslek gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, emeklilerin ($x=25.14$), çiftçilerin ($x=24.98$), işsizlerin ($x=29.00$) ve devlet memurlarınının ($x=24.93$) lehine istatistiki açıdan anlamlı farklılıkların olduğu görülmektedir. Buna göre, aldatıcı dindarlığın daha çok emekli, çiftçi, devlet memurları ile işsizlerde görüldüğü söylenebilir.

Taklidi Dindarlık alt boyutunda, farklı meslek gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, çiftçi ($x=39.76$) ve ev hanımları ($x=41.25$) lehine istatistiki açıdan anlamlı farklılıkların olduğu görülmektedir. Buna göre taklidi dindarlığın çiftçi ve ev hanımlarında daha çok görüldüğü söylenebilir.

Tahkiki Dindarlık alt boyutunda, farklı meslek gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, din görevlileri ($x=43.40$), devlet memurları ($x=40.12$), ev hanımları ($x=41.29$) ve çiftçilerin ($x=38.96$) lehine istatistiki açıdan anlamlı farklılıkların olduğu görülmektedir. Buna göre, tahkiki dindarlığın daha çok devlet memurlarında, din görevlilerinde, ev hanımlarında ve çiftçilerde görüldüğü söylenebilir.

Zevk Alınan Dindarlık alt boyutunda, farklı meslek gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, devlet memurları ($x=44.62$), din görevlileri ($x=45.08$) ve ev hanımları ($x=45.82$) lehine istatistiki açıdan anlamlı farklılıkların olduğu görülmektedir. Buna göre de zevk alınan dindarlığın daha çok, din görevlilerinde, devlet memurlarında ve ev hanımlarında görüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

Tablo 3.5 : Meslek Gruplarına göre Dini Gelişim Seviyeleri Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Tüm Gruplar İçin f, x ve ss Değerleri					ANOVA					
BOYUTLAR	Meslek Grubu	N	X	ss	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p
İnançsızlık	Devlet Memuru	64	21.35	10.15						
	Din Görevlisi	10	17.20 ^b	6.90						
	Ev Hanımı	134	19.38 ^b	7.41	G.Arası	1260.90	7	180.12		
	İşçi	68	19.48	6.44	Grup İçi	32250.46	558	57.79	3.19	0.00
	Esnaf, Serbest	118	20.30	6.84	Toplam	33511.36	565			
	Emekli	54	22.59 ^a	8.66						
	Çiftçi	112	22.29 ^a	6.95						
	İşsiz	16	25.00 ^a	7.65						
	Toplam	568	20.74	7.74						
Aldatıcı Dindarlık	Devlet Memuru	64	24.93 ^a	7.34						
	Din Görevlisi	10	23.60	7.29						
	Ev Hanımı	134	22.19 ^b	6.62	G.Arası	1103.92	7	157.70		
	İşçi	68	24.08	6.16	Grup İçi	26232.80	560	46.84	3.36	0.00
	Esnaf, Serbest	118	24.06	6.68	Toplam	27336.73	567			
	Emekli	54	25.14 ^a	6.86						
	Çiftçi	112	24.98 ^a	6.96						
	İşsiz	16	29.00 ^a	8.86						
	Toplam	568	24.14	6.94						
Takilidi Dindarlık	Devlet Memuru	64	37.78	9.36						
	Din Görevlisi	10	35.20 ^b	8.67						
	Ev Hanımı	134	41.25 ^a	4.99	G.Arası	3506.16	7	500.88		
	İşçi	68	37.85	7.63	Grup İçi	31131.32	560	55.59	9.01	0.00
	Esnaf, Serbest	118	37.50	7.69	Toplam	34637.48	567			
	Emekli	54	33.96	10.16						
	Çiftçi	112	39.76 ^a	6.32						
	İşsiz	16	31.22	8.75						
	Toplam	568	38.29	7.81						
Tahkiki Dindarlık	Devlet Memuru	64	40.12 ^a	10.12						
	Din Görevlisi	10	43.40 ^a	5.52						
	Ev Hanımı	134	41.29 ^a	5.40	G.Arası	3205.77	7	457.96		
	İşçi	68	37.61 ^b	7.85	Grup İçi	34251.80	560	61.16	7.48	0.00
	Esnaf, Serbest	118	37.61 ^b	7.94	Toplam	37457.57	567			
	Emekli	54	34.70 ^b	10.98						
	Çiftçi	112	38.96 ^a	6.52						
	İşsiz	16	31.77 ^b	9.08						
	Toplam	568	38.64	8.12						
Zevk Alınan Dindarlık	Devlet Memuru	64	44.62 ^a	9.12						
	Din Görevlisi	10	45.80 ^a	4.39						
	Ev Hanımı	134	45.82 ^a	5.77	G.Arası	2169.24	7	309.89		
	İşçi	68	43.11 ^b	6.63	Grup İçi	29279.99	560	52.28	5.92	0.00
	Esnaf, Serbest	118	43.22 ^b	7.43	Toplam	31449.23	567			
	Emekli	54	41.00 ^b	9.08						
	Çiftçi	112	43.21	6.30						
	İşsiz	16	36.22 ^b	9.71						
	Toplam	568	43.59	7.44						

4 . DİNİ BAŞAÇIKMA TUTUMLARI İLE İLGİLİ BULGULAR

Bu alt başlık altında “Dini Başa Çıkma” tutumları ile “demografik/kişisel özellikler” (cinsiyet, gelir, tahsil, meslek gibi değişkenler) arasındaki ilişkiyi yansıtan bulgulara yer verilmiştir.

4.1 . Cinsiyet ve Dini Başaçıkma Tutumları

Örnekleme yer alan bireylerin cinsiyet açısından, dini başaçıkma tutumlarında her hangi bir farklılığın olup olmadığını anlamak için “bağımsız grup t-testi” uygulanmıştır. t-Testi ile ilgili sonuçlar tablo 4.1’de verilmiştir.

Tablo 4.1’deki verilere göre; “*Olumlu Dini Başaçıkma*” tutumunda, kadınların aldıkları puanların ortalaması ile erkeklerin aldıkları puanların ortalaması arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık görülmektedir. Buna göre, cinsiyetin olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda etkili bir faktör olduğu ve kadınların “olumlu dini başa çıkma” tutumlarını, erkeklere kıyasla daha çok kullanma eğiliminde oldukları söylenebilir. “*Olumsuz Dini Başaçıkma*” tutumunda ise kadınların aldıkları puanların ortalaması ($x=11.60$) ile erkeklerin aldıkları puanların ortalaması ($x=11.18$) arasında, istatistiki bakımdan anlamlı bir farklılık görülmemiştir.

Buna göre, “olumlu dini başaçıkma” tutumunu kullanmada cinsiyet faktörü anlamlı bir farklılık oluştururken, “olumsuz dini başaçıkma” tutumunu kullanma konusunda anlamlı bir fark doğurmadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 4.1 :Örneklemin Cinsiyet Değişkenine Göre Dini Başaçıkma Puanları (Bağımsız Grup t-Testi)

Dini Başaçıkma Tutumu	CİNSİYET	N	x	Ss	t -T Esti		
					N	T	p
Olumlu	Erkek	390	19.41 ^b	5.00	566	-5.18	0.00
	Kadın	178	21.66 ^a	4.32			
Olumsuz	Erkek	390	11.18	3.71	566	-1.22	
	Kadın	178	11.60	3.98			

4.2 . Yaş Grupları ve Dini Başaçıkma Tutumları

Yaş grupları ile dini başaçıkma puanları arasındaki ilişkiler, tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile incelenmiş, aralarında, istatistiki açıdan anlamlı farklılıklar bulunan gruplar arasında da Scheffe testi uygulanmıştır. Tablo 4.2’de verilen sonuçlara göre;

Olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, farklı yaş gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda ise, farklı yaş gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, 35-40 ($x=11.78$), 41-45 ($x=11.60$) ve 46-50 yaş grupları ($x=12.18$) lehinde istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir.

Buna göre, 35-40, 41-45 ve 46-50 yaş gruplarındaki insanların daha çok “olumsuz dini başaçıkma” tutumunu, 61 yaş ve üzerindeki deneklerin ise daha çok “olumlu dini başaçıkma” tutumunu kullandıklarını söylenebilir. Bu bulgulara göre yaşa ilerledikçe “olumlu dini başaçıkma” tutumlarında artış, “olumsuz dini başaçıkma” tutumlarında azalma olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 4.2 : Yaş Grupları ile Dini Başaçıkma Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Tüm Gruplar İçin f, x ve ss değerleri					ANOVA					
BOYUTLAR	Yaş Grupları	N	X	Ss	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p
Olumlu Dini Başaçıkma	35-40 yaş grubu	130	19.72	5.03						
	41-45 yaş grubu	232	20.35	4.69						
	46-50 yaş grubu	64	19.28	5.28	G.Arası	229.18	5	45.83		
	51-55 yaş grubu	54	19.70	6.02	Grup İçi	13468.15	362	23.95	1.91	
	56-60 yaş grubu	46	20.00	4.48	Toplam	13690.33	367			
	61 ve üzeri yaş gr.	42	21.95	3.55						
	Toplam	568	20.11	4.91						
Olumsuz Dini Başaçıkma	35-40 yaş grubu	130	11.78 ^a	4.09						
	41-45 yaş grubu	232	11.60 ^a	3.84						
	46-50 yaş grubu	64	12.18 ^a	4.41	G.Arası	335.18	5	67.03		
	51-55 yaş grubu	54	10.18	2.67	Grup İçi	7867.78	362	14.00	4.78	0.00
	56-60 yaş grubu	46	10.04	2.43	Toplam	8202.95	367			
	61 ve üzeri yaş gr.	42	9.80 ^b	3.16						
	Toplam	568	11.31	3.80						

4.3 . Sosyo-ekonomik Düzey ve Dini Başaçıkma Tutumları

Sosyo-ekonomik düzey ile dini başaçıkma tutumları arasındaki ilişki tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile incelenmiştir. Karşılaştırma yapabilmek ve gruplar arasında istatistiki açıdan anlamlı bulunan farklılıkların kaynağını belirlemek amacıyla da Scheffe testi uygulanmıştır. Tablo 4.3'teki verilere göre;

Olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, farklı sosyo-ekonomik seviyedeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık görülmemektedir. Olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda ise, farklı sosyo-ekonomik seviyedeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, özellikle de "ortanın üstü/yüksek sosyo-ekonomik" seviyedeki insanların aldıkları puanlar ($\bar{x}=13.36$) lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir.

Buna göre, "olumlu dini başaçıkma" tutumunu bütün sosyo-ekonomik seviyelerdeki insanların kullandığı, "olumsuz dini başaçıkma" tutumunu ise daha çok "ortanın-üstü/yüksek" sosyo-ekonomik seviyedeki insanların kullandığı söylenebilir.

Tablo 4.3 : Sosyo-ekonomik Düzey ile Dini Bç. Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Tüm Gruplar İçin f, x ve ss değerleri					ANOVA					
BOYUTLAR	Sosyo-ekonomik Düzey	N	X	Ss	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ort.	F	p
Olumlu Dini Başaçıkma	Ortanın Altı	250	20.39	4.60	G.Arası	40.85	2	20.42	0.84	
	Orta	268	19.83	5.24	Grup İçi	13649.48	565	24.15		
	Ortanın Üstü/ Yüksek	50	20.24	4.58	Toplam	13690.33	567			
	Toplam	566	20.11	4.91						
Olumsuz Dini Başaçıkma	Ortanın Altı	250	11.04 ^b	3.90	G.Arası	231.92	2	115.96	8.22	0.00
	Orta	268	11.19 ^b	3.48	Grup İçi	7971.03	565	14.10		
	Ortanın Üstü/ Yüksek	50	13.36 ^a	4.35	Toplam	8202.95	567			
	Toplam	566	11.31	3.80						

4.4 . Eğitim Seviyeleri ve Dini Başaçıkma Tutumları

Eğitim seviyeleri ile dini başaçıkma tutumları arasındaki ilişkiler de, tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile incelenmiştir. Gruplar arasında istatistiki açıdan anlamlı bulunan farklılıkların kaynağını belirlemek amacıyla da Scheffe testi uygulanmıştır. Tablo 4.4'teki verilere göre;

Olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, farklı eğitim seviyelerindeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Bununla birlikte, olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, farklı eğitim seviyelerindeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, üniversite mezunları ($\bar{x}=13.53$) lehine istatistiki açıdan anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Buna göre, olumlu dini başaçıkma tutumunu bütün eğitim seviyelerindeki insanların kullandığını, olumsuz dini başaçıkma tutumunu ise daha çok üniversite mezunlarının kullandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Tablo 4.4 : Eğitim Seviyeleri ile Dini Başaçıkma İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Tüm Gruplar İçin f, x ve ss Değerleri					ANOVA					
BOYUTLAR	Eğitim Seviyesi	N	X	ss	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p
Olumlu Dini Başaçıkma	İlkokul	304	20.32	4.67						
	Ortaokul	118	19.42	5.37	G.Arası	72.00	4	18.00		
	Lise	98	20.24	5.15	Grup İçi	13618.32	563	24.18	0.74	
	Yüksekokul	22	20.27	5.74	Toplam	13690.33	567			
	Üniversite	26	20.23	3.71						
	Toplam	568	20.11	4.91						
Olumsuz Dini Başaçıkma	İlkokul	304	10.97 ^b	3.64						
	Ortaokul	118	11.72	4.23	G.Arası	185.36	4	46.34		
	Lise	98	11.34	3.24	Grup İçi	8017.59	563	14.24	3.25	0.05
	Yüksekokul	22	11.09	4.12	Toplam	8202.95	567			
	Üniversite	26	13.53 ^a	4.48						
	Toplam	568	11.31	3.80						

4.5 . Meslek Grupları ile Dini Başaşikma Tutumları

Meslek grupları ile dini başaşikma tutumları arasındaki ilişkilerle ilgili olarak yapılan ANOVA ve Scheffe testi sonuçlarının verildiği tablo 4.5'teki verilere göre;

Olumlu dini başaşikma tutumunu kullanma konusunda, farklı meslek gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, İmam, müftü, ...vb din görevlileri ($x=24.00$), ev hanımları ($x=22.13$) ve çiftçiler ($x=20.19$) lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, İmam, müftü, ...vb din görevlileri ile ev hanımları ve çiftçilerin olumlu dini başaşikma tutumunu, öğretmen, polis, ..vb devlet memurlarından ($x=19.03$), işçilerden ($x=19.47$), emeklilerden ($x=18.29$) ve işsizlerden ($x=15.88$) daha çok kullandıkları söylenebilir. Olumsuz dini başaşikma tutumunu kullanma konusunda, farklı meslek gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, öğretmen, polis, ..vb devlet memurları ($x=12.34$) ile çiftçilerin ($x=12.21$) lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, olumsuz dini başaşikma tutumunu, öğretmen, polis, ..vb devlet memurları ile çiftçilerin, emekli ($x=9.85$), işçi ($x=10.52$) ve işsizlerden ($x=10.00$) daha çok kullandıkları söylenebilir.

Tablo 4.5 : Meslek Gruplarına ile Dini Bç. Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Tüm Gruplar İçin f, x ve ss değerleri					ANOVA					
BOYUTLAR	Meslek Grubu	N	X	Ss	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	P
Olumlu Dini Başaşikma	Devlet Memuru	64	19.03 ^b	4.66						
	Din Görevlisi	10	24.00 ^a	2.74						
	Ev Hanımı	134	22.13 ^a	3.98	G.Arası	1308.92	7	186.98		
	İşçi	68	19.47 ^b	5.00	Grup İçi	12381.40	560	22.11	8.45	0.00
	Esnaf, Serbest	118	19.86	5.07	Toplam	13690.33	567			
	Emekli	54	18.29 ^b	5.18						
	Çiftçi	112	20.19 ^a	4.46						
	İşsiz	16	15.88 ^b	6.44						
Toplam	568	20.11	4.91							
Olumsuz Dini Başaşikma	Devlet Memuru	64	12.34 ^a	4.42						
	Din Görevlisi	10	11.40	2.54						
	Ev Hanımı	134	11.55	4.04	G.Arası	356.11	7	50.87		
	İşçi	68	10.52 ^b	3.45	Grup İçi	7846.84	560	14.01	3.63	0.00
	Esnaf, Serbest	118	11.03	3.28	Toplam	8202.95	567			
	Emekli	54	9.85 ^b	2.14						
	Çiftçi	112	12.21 ^a	4.23						
	İşsiz	16	10.00 ^b	3.88						
Toplam	568	11.31	3.80							

4.6 . Stresli Olayın Özellikleri ve Dini Başaçıkma Tutumları

4.6.1 . Stresli Olayın Çeşidi ve Dini Başaçıkma Tutumları

Stresli olay ile dini başaçıkma tutumları arasındaki ilişkiler de, tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile incelenmiş, gruplar arasındaki farklılıkların kaynağını belirlemek amacıyla da Scheffe testi uygulanmıştır. Tablo 4.6.1'deki verilere göre;

Olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, farklı stresli olayları yaşayan insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, "aile fertlerinden birini kaybedenler ($x=21.35$)" ile "deprem ($x=20.30$)" anını yaşayanlar lehine istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, "aile fertlerinden birini kaybedenler" ile "deprem" anını yaşayanların olumlu dini başaçıkma tutumunu, "duygusal/psikolojik problem ($x=17.14$)", "aile fertleri arasında, kavga ve geçimsizlik gibi aile içi sorunlar ($x=18.85$)" ile "iş yerlerinde problem ($x=18.50$)" yaşayanlardan daha çok kullandıkları ifade edilebilir.

Tablo 4.6.1 : Stresli Olay İle Dini Başaçıkma Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Tüm Gruplar İçin f, x ve ss değerleri					ANOVA					
BOYUTLAR	Yaşanan Stresli Olay	N	X	ss	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ort.	F	P
Olumlu Dini Başaçıkma	Aile Fertlerinden Birinin Ölümü	34	21.35 ^a	3.65						
	Ekonomik Sıkıntılar	146	20.36	4.75	G.Arası	320.16	6	53.36		
	Duygusal/Psikolojik Sorunlar	14	17.14 ^b	5.18	Grup İçi	13370.17	561	23.83	2.23	0.05
	Sakatlık/Yaralanma/ Hastalık	18	19.11	5.34	Toplam	13690.33	567			
	Aile İçi Sorunlar	40	18.85 ^b	4.88						
	İş Yerinde Yaşanan Problemler	16	18.50 ^b	5.56						
	Deprem	300	20.30 ^a	4.98						
	Toplam	568	20.11	4.91						
Olumsuz Dini Başaçıkma	Aile Fertlerinden Birinin Ölüm	34	12.11	4.70						
	Ekonomik Sıkıntılar	146	12.04 ^a	4.02	G.Arası	287.14	6	47.85		
	Duygusal/Psikolojik Sorunlar	14	11.28	2.58	Grup İçi	7915.81	561	14.11	3.39	0.00
	Sakatlık/Yaralanma/ Hastalık	18	12.33 ^a	5.06	Toplam	8.202.95	567			
	Aile İçi Sorunlar	40	9.70 ^b	2.64						
	İş Yerinde Yaşanan Probl.	16	12.62 ^b	3.50						
	Deprem	300	10.96 ^b	3.59						
	Toplam	568	11.31	3.80						

Olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, farklı stresli olayları yaşıyan insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, “ekonomik sıkıntı ($x=12.04$)” ve “sakatlık/yaralanma/hastalık ($x=12.33$)” gibi fiziksel rahatsızlık yaşıyanlar lehine istatistiki açıdan anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Buna göre, “ekonomik sıkıntı” ve “sakatlık/yaralanma/hastalık” gibi fiziksel rahatsızlığı olanların olumsuz dini başaçıkma tutumunu daha çok kullandıkları ifade edilebilir.

4.6.2 . Stresli Olayın Zamanı ve Dini Başaçıkma Tutumları

Stresli olayın zamanı ile dini başaçıkma puanları arasında uygulanan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ve Scheffe testi sonuçları Tablo 4.6.2’de verilmiştir. Tablo 4.6.2’deki verilere göre;

Olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, farklı zamanlarda stresli olay yaşadıklarını belirten insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, “son 6 ay içinde ($x=20.34$)” ve “son birkaç yıl içinde ($x=20.73$)” stresli bir olay yaşıyanlar lehine istatistiki açıdan anlamlı farklılıkların olduğu görülmektedir. Buna göre, birkaç yıl öncesinde (iki yıldan daha uzun süre) veya son altı ay gibi bir zaman stresli olay yaşadıklarını belirten insanların daha çok olumlu dini başaçıkma tutumunu kullandıkları ifade edilebilir.

Tablo 4.6.2 : Stresli Olayın Zamanına Göre DB Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Tüm Gruplar İçin f, x ve ss Değerleri				ANOVA						
BOYUTLAR	Yaşanan Stresli Olayın Zamanı	N	X	ss	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ort.	F	P
Olumlu Dini Başaçıkma	Son 6 Ay İçinde	310	20.34 ^a	4.89						
	Son 1 Yıl İçinde	56	18.28 ^b	5.33	G.Arası	280.70	6	93.56		
	Son İki Yıl İçinde	76	19.50	4.93	Grup İçi	13409.62	564	23.77	3.93	0.00
	Son Birkaç Yıl İçinde	126	20.73 ^a	4.58	Toplam	13690.33	567			
	Toplam	568	20.11	4.93						
Olumsuz Dini Başaçıkma	Son 6 Ay İçinde	310	11.01 ^b	3.73						
	Son 1 Yıl İçinde	56	11.35	3.12	G.Arası	188.31	6	62.77		
	Son İki Yıl İçinde	76	10.78 ^b	3.83	Grup İçi	8014.64	564	14.21	4.41	0.00
	Son Birkaç Yıl İçinde	126	12.36 ^a	4.06	Toplam	8202.95	567			
	Toplam	568	11.31	3.80						

Olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, farklı zamanlarda stresli olay yaşadıklarını belirten insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, “son birkaç yıl içinde ($x=12.36$)” stresli bir olay yaşayanlar lehine istatistiki açıdan anlamlı farklılığın olduğu görülmektedir. Buna göre, son birkaç yıl içinde stresli bir olay yaşayanların, olumsuz dini başaçıkma tutumunu daha çok kullandıkları ifade edilebilir.

4.6.3 . Stresli Olayın Etkisi ve Dini Başaçıkma Tutumları

Stresli olayın etkisi ile dini başaçıkma puanları arasında uygulanan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ve Scheffe testi sonuçları Tablo 4.6.3’te verilmiştir. Tablo 4.6.3’teki verilere göre;

Olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, yaşadıkları stresli olaydan farklı derecelerde etkilendiklerini belirten insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, istatistiki açıdan anlamlı hiçbir fark görülmemektedir. Bununla birlikte, olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, yaşadıkları stresli olaydan farklı derecelerde etkilendiklerini belirten insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, yaşadıkları stresli olaydan “biraz olumsuz ($x=13.20$)” olarak etkilenenler lehine istatistiki açıdan anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Buna göre, yaşadıkları stresli olaydan “biraz olumsuz” olarak etkilenenlerin, olumsuz dini başaçıkma tutumunu, yaşadıkları stresli olaydan “oldukça olumsuz ($x=10.50$)” ve “orta derecede olumsuz ($x=11.91$)” olarak etkilenenlerden daha çok kullandıkları ifade edilebilir.

Tablo 4.6.3 : Stresli Olayın Etkisi İle Dini B. Puanları İçin ANOVA ve Scheffe Testi Sonuç.

Tüm Gruplar İçin f, x ve ss Değerleri					ANOVA					
BOYUTLAR	Stresli Olayın Etkisi	N	X	Ss	Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ort.	F	P
Olumlu Dini Başaçıkma	Oldukça Olumsuz	304	19.73	5.19	G.Arası	94.24	2	47.12		
	Orta Der. Olumsuz	196	20.54	4.86	Grup İçi	13596.09	565	24.06	1.95	
	Biraz Olumsuz	68	20.58	3.44	Toplam	13690.33	567			
	Toplam	568	20.11	4.91						
Olumsuz Dini Başaçıkma	Oldukça Olumsuz	304	10.50 ^b	3.60	G.Arası	513.15	2	256.58		
	Orta Der. Olumsuz	196	11.91 ^b	3.77	Grup İçi	7689.79	565	13.61	18.85	0.00
	Biraz Olumsuz	68	13.20 ^a	3.83	Toplam	8202.95	567			
	Toplam	568	11.31	3.80						

5 . DİNİ GELİŞİM SEVİYELERİ, BAŞAÇIKMA ve DİNİ BAŞAÇIKMA ARASINDAKİ İLİŞKİLERE AİT BULGULAR

Başaçıkma tutumları, dini gelişim seviyeleri ve dini başaçıkma tutumları, sürekli değişkenler oldukları için aralarındaki ilişkinin derecesini belirlemek amacıyla Pearson çarpım moment Korelasyon katsayılarından yararlanılmıştır.

5.1.Dini Gelişim Seviyeleri ve Başaçıkma Tutumları

Dini gelişim seviyeleri ile başaçıkma tutumları arasındaki ilişki ile ilgili Pearson korelasyon katsayıları tablo 5.1’de verilmiştir. Tablodaki verilere göre;

İnançsızlık ile “yadsıma ($r=0.46$)”, “alkol/ilaç kullanma ($r=0.36$)” ve “davranışsal olarak ilgiyi kesme ($r=0.31$)” başaçıkma tutumları arasında güçlü, pozitif ve anlamlı, “duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma ($r= -0.31$) ve “kabullenme ($r= -0.28$) başta olmak üzere diğer başaçıkma tutumları arasında ise negatif ilişkilerin olduğu görülmektedir. Buna göre, inançsızlık boyutunda dini tutum geliştirenlerin daha çok “yadsıma”, “alkol/ilaç kullanma” ve “davranışsal olarak ilgiyi kesme” başaçıkma tutumlarını kullandıklarını söylemek mümkündür.

Aldatıcı dindarlık ile “yadsıma ($r=0.40$)”, “alkol/ilaç kullanma ($r=0.47$)” ve “davranışsal olarak ilgiyi kesme ($r=0.26$)” başaçıkma tutumları arasında da güçlü, anlamlı ve pozitif, “kabullenme ($r= -0.29$) ve “duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma ($r= -0.26$)” başta olmak üzere diğer başaçıkma tutumları arasında ise negatif ilişkilerin olduğu görülmektedir. Buna göre, aldatıcı dindarların da daha çok “yadsıma”, “alkol/ilaç kullanma” ve “davranışsal olarak ilgiyi kesme” başaçıkma tutumlarını kullandıklarını söylemek mümkündür.

Taklidi dindarlık ile “diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma ($r=0.48$)”, “sosyal destek arama (duygusal) ($r=0.21$)”, “duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma ($r=0.25$)”, “davranışsal olarak ilgiyi kesme ($r=0.22$)” başaçıkma tutumları arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki, “alkol/ilaç kullanma ($r=-0.30$)” başaçıkma tutumu arasında da negatif bir ilişki olduğu görülmektedir .

Tablo 5.1 : Dini Gelişim Seviyeleri ile Başaçıkma Metodları İçin Pearson Momentler Çarpım Korelasyon Katsayıları

BOYUTLAR	Parametreler	Aktif Başaçıkma	Planlama	Diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odakl.	Sosyal Destek Arama (Enstrümental)	Sosyal Destek Arama (Duygusal)	Duygulara Odakl. ve duygular ortaya koyma	Davranışsal olarak ilgiyi kesme	Olumlu Tarzda yeniden yorumlama	Yadsıma	Kabullenme	Alkol/ilaç Kullanma
		r	p	N	r	p	N	r	p	N	r	p
İnançsızlık	r	-0.15	-0.21	-0.14	-0.13	0.14	-0.30	0.31	-0.18	0.46	-0.28	0.36
	p	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	N	568	568	568	568	568	568	568	568	568	568	568
Aldatıcı Dindarlık	r	-0.16	-0.16	0.01	-0.13	-0.16	-0.26	0.26	-0.18	0.40	-0.29	0.47
	P	0.00	0.00	-	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	N	568	568	568	568	568	568	568	568	568	568	568
Taklidi Dindarlık	r	0.03	-0.01	0.48	0.18	0.21	0.25	0.22	0.09	0.12	-0.02	-0.30
	P	-	-	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.02	0.00	-	0.00
	N	568	568	568	568	568	568	568	568	568	568	568
Tahkiki Dindarlık	r	0.13	0.09	0.36	0.19	0.17	0.23	0.12	0.28	-0.00	0.07	-0.40
	P	0.00	0.05	0.00	0.00	0.00	0.00	0.02	0.00	-	0.05	0.00
	N	568	568	568	568	568	568	568	568	568	568	568
Zevk Alınan Dindarlık	r	0.11	0.08	0.29	0.18	0.18	0.26	0.02	0.28	-0.10	0.16	-0.42
	p	0.00	0.05	-	0.00	0.00	0.00	-	0.00	0.01	0.00	0.00
	N	568	568	568	568	568	568	568	568	568	568	568

Buna göre, taklidi dindarların daha çok “diğer aktiviteleeri bırakarak sorun üzerine odaklanma”, “sosyal destek arama (duygusal)”, “duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma” başaşııkma tutumlarını kullandıkları ifade edilebilir.

Tahkiki dindarlık ile “diğer aktiviteleeri bırakarak sorun üzerine odaklanma ($r=0.36$)”, “duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma ($r=0.23$)” ve “olumlu tarzda yeniden yorumlama ($r=0.28$)” başaşııkma tutumları arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki, “alkol/ilaç kullanma ($r= -0.40$)” başaşııkma tutumu ile arasında ise güçlü, anlamlı ve olumsuz bir ilişki olduğu görülmektedir. Buna göre tahkiki dindarların daha çok “diğer aktiviteleeri bırakarak sorun üzerine odaklanma”, “duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma” ve “olumlu tarzda yeniden yorumlama” başaşııkma tutumlarını kullandıkları söylenebilir.

Zevk alınan dindarlık ile “diğer aktiviteleeri bırakarak sorun üzerine odaklanma ($r=0.29$)”, “sosyal destek arama (enstrümental ve duygusal) ($r=0.18$)”, “kabullenme ($r=0.16$)”, “olumlu tarzda yeniden yorumlama ($r=0.28$)”, “duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma ($r=0.26$)” başaşııkma tutumları arasında olumlu, güçlü ve anlamlı bir ilişki, “alkol/ilaç kullanma ($r= -0.42$)” ve “yadsıma ($r= -0.10$)” başaşııkma tutumları arasında ise güçlü, anlamlı ve olumsuz bir ilişki olduğu görülmektedir. Buna göre, dindarlıklarından zevk alanların daha çok “diğer aktiviteleeri bırakarak sorun üzerine odaklanma”, “sosyal destek arama (enstrümental ve duygusal)”, “kabullenme”, “olumlu tarzda yeniden yorumlama”, “duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma” başaşııkma tutumlarını daha çok kullandıkları söylenebilir.

Yukarıdaki bulgulara göre, dini gelişimin olumlu yönde ilerlediği boyutlar olarak yorumlanabilecek taklid, tahkik ve zevk alınan dindarlık boyutlarında yer alan insanların daha çok sorunu çözmeye yönelik çabalar içine girdikleri, çevrelerinden destek aradıkları, olayı olumlu açıdan değerlendirdikleri ve olayla ilgili duygularını rahatlıkla ifade edebildikleri, dini gelişimin olumsuz yönde ilerlediği boyutlar olarak yorumlanabilecek aldatıcı dindarlık ve inançsızlık boyutlarında yer alan insanların da daha çok olayla ilgili duygularını ifade etmekten kaçındıkları, olayı görmemeziğe geldikleri veya unutmaya çalıştıkları, bunun içinde alkol/ilaç kullandıkları söylenebilir.

5.2.Dini Başaçıkma ve Başaçıkma Tutumları

Dini başaçıkma tutumları ile başaçıkma tutumları arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla da, Pearson çarpım moment korelasyon katsayılarından yararlanılmıştır. Tablo5.2”deki verilere göre;

Olumlu dini başaçıkma tutumun ile “diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma ($r=0.35$)”, “sosyal destek arama (enstrümental ($r=0.25$) ve duygusal ($r=0.26$))”, “olumlu tarzda yeniden yorumlama ($r=0.33$)” başaçıkma tutumları arasında güçlü, anlamlı ve olumlu ilişki, “alkol/ilaç kullanma ($r= -0.48$)” başa çıkma tutumu ile güçlü, anlamlı ancak olumsuz bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, olumlu dini başaçıkma tutumunu kullananların, aynı zamanda “diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma”, “sosyal destek arama (enstrümental ve duygusal)” ve “olumlu tarzda yeniden yorumlama” başaçıkma tutumlarını kullandıkları, “alkol/ilaç kullanma” başaçıkma tutumunu ise kullanmadıkları söylenebilir.

Tablo 5.2: Dini Başaçıkma ile Başaçıkma Metodları İçin Pearson Momentler Çarpım Korelasyon K.

BOYUTLAR	Parametreler	Başaçıkma Metodları										
		Aktif Başaçıkma	Planlama	Diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklı.	Sosyal Destek Arama (Enstrümental)	Sosyal Destek Arama (Duygusal)	Duygulara Odaklı ve duygular ortaya koyma	Davranışsal olarak ilgili kesme	Olumlu Tarzda yeniden yorumlama	Yadsıma	Kabullenme	Alkol/ilaç Kullanma
Olumlu Dini Başaçıkma	r	0.14	0.17	0.35	0.25	0.26	0.20	0.11	0.33	0.02	0.10	-0.48
	p	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	N	568	568	568	568	568	568	568	568	568	568	568
Olumsuz Dini Başaçıkma	r	0.02	0.03	0.32	0.04	0.11	-0.10	0.56	0.17	0.59	-0.23	0.27
	P	0.00	-	0.00	-	0.00	0.00	0.00	0.68	0.00	0.00	0.00
	N	568	568	568	568	568	568	568	568	568	568	568

Olumsuz dini başaçıkma tutumu ile “yadsıma ($r=0.59$)”, “davranışsal olarak ilgiyi kesme ($r=0.56$)”, “diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma ($r=0.32$)” ve “alkol/ilaa kullanma ($r=0.27$)” başaçıkma tutumları arasında gcl, anlamlı ve olumlu bir ilişki, “kabullenme ($r= -0.23$)” başaçıkma tutumu ile arasında ise anlamlı ve olumsuz bir ilişki olduğu görülmektedir. Buna göre, olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullananların daha çok “yadsıma”, “davranışsal olarak ilgiyi kesme”, “diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma” ve “alkol/ilaa kullanma” başaçıkma tutumlarını kullandıkları söylenbilir.

Yukarıdaki bulgulara göre, olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanan insanların daha çok sorunu ozmeye yönelik çabalar içine girdikleri, çevrelerinden destek aradıkları, olayı olumlu açıdan değerlendirdikleri, olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanan insanların da olayı ozme çabası içinde olmakla birlikte, daha çok olayı yadsıdıkları, unutmaya çalıştıkları ve bunun için alkol/ilaa kullandıkları söylenbilir.

5. 3. Dini Gelişim Seviyeleri İle Dini Başaçıkma Arasındaki İlişkiler

Dini gelişim seviyeleri ile dini başaçıkma tutumları, iki sürekli değişken oldukları için aralarındaki ilişkinin derecesini belirlemek amacıyla Pearson Momentler arpım Korelasyon katsayılarından yararlanılmıştır. Dini gelişim seviyeleri ile dini başaçıkma puanları arasındaki ilişkileri ait korelasyon katsayıları tablo 5.3’de verilmiştir. Tablo 5.3’deki verilere göre;

Olumlu dini başaçıkma tutumu ile taklidi dindarlık ($r=0.64$), tahkiki dindarlık ($r=0.72$) ve zevk alınan dindarlık ($r=0.73$) arasında gcl, anlamlı ve olumlu bir ilişkinin olduğu, inançsızlık ($r= -0.38$) ve aldatıcı dindarlık ($r= -0.49$) ile de negatif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

Olumsuz dini başaçıkma tutumu ile inançsızlık ($r=0.33$), aldatıcı dindarlık ($r=0.32$) ve taklidi dindarlık ($r=0.22$) arasında olumlu, gcl ve anlamlı bir ilişki olduğu, tahkiki dindarlık ve zevk alınan dindarlık arasında da anlamlı, ancak zayıf bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

Buna göre, inançsızlık boyutunda dini tutum geliştirenlerin ve aldatıcı dindarların daha çok olumsuz dini başaşikma tutumunu, taklidi dindarların, tahkiki dindarların ve dini yaşamlarından zevk alanların da daha çok olumlu dini başaşikma tutumlarını kullandıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Tablo 5.3 : Dini Başaşikma Tutumları ile Dini Gelişim Seviyeleri İçin Pearson Momentler Çarpım Korelasyon K.

BOYUTLAR	Parametreler	İnançsızlık	Aldatıcı Dindarlık	Taklidi Dindarlık	Tahkiki Dindarlık	Zevk Alınan Dindarlık
Olumlu Dini Başaşikma	r	-0.38	-0.49	0.64	0.72	0.73
	p	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	N	568	568	568	568	568
Olumsuz Dini Başaşikma	r	0.33	0.32	0.22	0.13	0.05
	p	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	N	568	568	568	568	568

B . SONUÇLAR

Bu bölümde, elde edilen bulgular doğrultusunda, hipotezlerin test edilmesiyle, araştırma öncesinde sorulan sorular cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

1 . DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER İLE İLGİLİ SONUÇLAR

Afyon ve Isparta illerinde yaşayan 568 kişi üzerinde, dini gelişim seviyeleri ile dini başaçıkma tutumları arasındaki ilişkilerin incelendiği bu araştırmaya katılan örneklem grubu ile ilgili sonuçlar aşağıda verilmiştir.

Örnekleme oluşturan bireylerin yaklaşık üçte biri kadın (%31,3), üçte ikisi ise erkektir (%68,7) (Tablo 1.1). Örnekleme grubunda kadınların sayısının erkeklere oranla az olmasının nedeni, kadınların özellikle küçük yerleşim birimlerinde, içinde yetiştikleri sosyal ve kültürel değerler nedeniyle yabancı sayılan erkeklerle fazla iletişim kurmamaları ve sosyal ortamlarda daha çok erkeklerin bulunmasıdır.

Yaş gruplarına göre örneklemin %40,8'ini, 41-45 yaş grubundaki bireyler oluşturmakta ve artan yaş ile birlikte örnekleme yer alan bireylerin sayılarında azalma görülmektedir (Tablo 1.1). Bunun nedeni artan yaş ile birlikte insanların, eğitim seviyelerinin düşmesi ve buna bağlı olarak da, anket sorularını anlama ve cevaplamakta sıkıntı çekmeleridir. Ayrıca, son yetişkinlik ve yaşlılık dönemindeki insanlar, araştırmaları kendileri açısından değerli bulmadıklarını belirtmekte ve anket formlarını doldurmayı kabul etmemektedirler.

Sosyo-ekonomik seviyelerine göre örneklemin büyük çoğunluğunu orta sosyo-ekonomik seviyedeki insanlar (%47,2) oluşturmaktadır (Tablo 1.1). Ayrıca, orta ve ortanın-altı sosyo-ekonomik seviyedekilerin toplam oranı da %87,2'dir. Bunun en büyük nedeni son yıllarda ülke genelinde yaşanan ekonomik krizdir.

Eğitim düzeyleri açısından örneklemin büyük çoğunluğunu ilköğretim mezunları (%53,5) oluşturmaktadır (Tablo 1.1). Eğitim düzeyi yükseldikçe, her bir eğitim düzeyinde yer alan kişilerin sayısı da azalmaktadır (%20,8'i ilköğretim, %17,3'ü lise, %3,9'u yüksek okul ve %4,6'sı üniversite). Bunun bir çok farklı sosyolojik nedenleri

olabilir. Ancak buradaki en büyük neden, örnekleme oluşturan bireylerin yaşadıkları yerlerin küçük yerleşim birimleri olması, geçimlerini daha çok tarımla sağlamaları ve eğitime ayıracak yeterli zaman ve kazançlarının olmamasıdır.

Meslekleri açısından örneklemin büyük çoğunluğunu ev hanımları (%23,6), esnaf veya serbest meslek sahipleri (%20,8) ile çiftçiler oluşturmaktadır (%18) (Tablo 1.1).

2 . STRES KAYNAĞI İLE İLGİLİ SONUÇLAR

Yaşadıkları stresli olaya göre örnekleme en fazla etkileyen olaylar deprem (%52.8) ve ekonomik sıkıntılardır (%25.7) (Tablo 2.1). Örneklemin büyük çoğunluğu tarafından depremin stresli olay olarak belirtilmesinin nedeni, Afyon ve ilçelerinde 3 Şubat 2002 Pazar günü yaşanan depremin hemen ardından anketlerin uygulanmış olması ve anketlerin büyük çoğunluğunu depremzedelerin doldurmasıdır. Bununla birlikte kadınların %27.4'üne, 46-50 yaş grubundakilerin %37.1'ine, alt sosyo-ekonomik seviyedekilerin %38.2'sine, yüksekokul mezunlarının %75'ine ve din görevlilerinin %40'ına, emeklilerin %32.1'ine, çiftçilerin %34'üne ve işsizlerin %36.6'sına göre en stresli olay, yaşamış oldukları ekonomik sıkıntılardır. Bu sonuçlar bize, ülkemizde yaşanan ekonomik krizin boyutu hakkında da bilgiler vermektedir.

Örneklemin büyük çoğunluğuna göre yaşadıkları stresli olay, son 6 ay içerisinde (%54.6) gerçekleşmiştir (Tablo 3.1). Bunun nedeni yakın zamanda yaşanan stresli hayat olaylarının daha fazla hatırlanması ve depremden yaklaşık bir hafta sonra anketlerin uygulanmaya başlanmasıdır.

Stresli olay ile stresli olayın etkisine bakıldığında, örneklem tarafından en fazla hatırlanan stresli olay, aile fertlerinden birinin ölümü ile ilgilidir. Yakınlarından birini kaybetmeye dayalı ölüm olayları, birkaç yıl unutulmamakta ve insanlar bu tür olaylardan oldukça olumsuz etkilenmektedir.

3 . HİPOTEZLERLE İLGİLİ SONUÇLAR

Bu bölümde, araştırmanın amaçları doğrultusunda ve literatür çerçevesinde ifade edilen hipotez ve alt hipotezleri test etmek, araştırma öncesinde sorulan soruları cevaplandırmak için yapılan analizlerden elde edilen bulgu ve bilgilerden çıkan sonuçlar rapor edilmiştir.

3.1 . DİNİ GELİŞİM SEVİYELERİ İLE İLGİLİ SONUÇLAR

Bu kısımda, dini gelişim seviyeleri ile ilgili hipotezler, demografik özellikler ve başačkıma tutumları ile dini gelişim seviyeleri arasındaki ilişkileri ortaya koymak amacıyla test edilmiş ve araştırma öncesinde sorulan sorular cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

3.1.1.Dini Gelişim Seviyeleri İle Demografik Özellikler Arasındaki İlişkilerle İlgili Sonuçlar

3.1.1.1 . Cinsiyet ve Dini Gelişim

İnançsızlık boyutunda değerlendirilen tutum ve davranışlar bakımından, kadınların aldıkları puanların ortalamaları ($x=20.01$) ile erkeklerin aldıkları puanların ortalamaları ($x=21.08$) arasında istatistiki açıdan bir farklılık bulunmamıştır. (Tablo 3.1). Bu nedenle, cinsiyetin, inançsızlık boyutuna giren tutum ve davranışlarda bir farklılık oluşturmadığı ve bu tutumların gelişiminde daha başka sosyo-kültürel faktörlerin etkili olduğu söylenebilir.

Aldatıcı Dindarlık alt boyutunda, erkeklerin aldıkları puanların ortalamaları ile kadınların aldıkları puanların ortalamaları arasında, erkeklerin lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$t=3.35$, $p<0.01$] (Ortalamalar; kadınların 22.7, erkeklerin 24.79) (Tablo 3.1). Buna göre,

cinsiyetin aldatıcı dindarlık boyutuna giren tutum ve davranışlar üzerinde etkili olduğu ve erkeklerin, kadınlara göre daha çok aldatıcı dindarlar olduklarını söylemek mümkündür. Bunun nedeni olarak, erkeklerin kadınlara oranla daha fazla ve çeşitli konularda (iş, kazanç, ..vb) dış dünyadaki olaylar ve insanlarla, iletişim kurmaları ve günlük yaşamlarında daha çok çatışma yaşamaları gösterilebilir. Bununla birlikte kadınların, sadece aile bireyleri, hısım ve akrabalarıyla görüşmeleri ve bu görüşmelerinde günlük sıradan konuları paylaşmaları da bunda etkili olmuş olabilir.

Taklidi Dindarlık alt boyutunda, kadınların aldıkları puanların ortalamaları ile erkeklerin aldıkları puanların ortalamaları arasında, kadınların lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [($t = -4.54, p = 0.00$)] (*Ortalamalar; kadınların 40.46, erkeklerin 37.3*) (Tablo 3.1)]. Buna göre, cinsiyetin taklidi dindarlık boyutuna giren tutum ve davranışlarda farklılık oluşturduğu ve kadınların, dini inanç ve davranışları, erkeklere oranla daha fazla taklit ettikleri söylenebilir. Bunda en önemli etkenin, kadınların beğenilme ve başkaları tarafından takdir edilme arzusuyla, başkalarının dini davranışlarını taklit etmeleri olabilir.

Tahkiki Dindarlık alt boyutunda, kadınların aldıkları puanların ortalamaları ile erkeklerin aldıkları puanların ortalamaları arasında, kadınların lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [($t = -3.69, p = 0.00$)] (*Ortalamalar; kadınların 40.49, erkeklerin 37.8*) (Tablo 3.1). Buna göre cinsiyetin, tahkiki dindarlık boyutuna giren tutum ve davranışlar üzerinde etkili olduğu ve kadınların, dini inanç ve davranışları öğrenme, araştırma ve dinin objektif yapısına uygun olarak yaşama eğilimini erkeklere oranla daha fazla gösterdikleri söylenebilir. Kadınların dine daha fazla ilgi duymaları ve dini objektif yapısına göre yaşama eğiliminde olmaları olarak adlandırabileceğimiz bu durumun nedeni, kadınların büyük çoğunluğunun ev hanımı olmaları nedeniyle, kendilerini bu dünyada oyalayacak ve ölüm ötesinde de kendilerine kazandıracak bir uğraş alanı olarak dini seçmeleri gösterilebilir³²².

³²² - Batson - Schoanrade & Ventis ,a.g.e., s.37.

Zevk Alınan Dindarlık alt boyutunda da, kadınların aldıkları puanların ortalamaları ile erkeklerin aldıkları puanların ortalamaları arasında, kadınların lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$t = -3.36$, $p = 0.00$] (Ortalamalar; kadınların 45.13, erkeklerin 42.88) (Tablo 3.1). Buna göre cinsiyetin, zevk alınan dindarlık boyutunda yer alan tutum ve davranışlar üzerinde manidar farklılıklar oluşturduğu ve kadınların, yaşadıkları dini hayattan, erkeklere oranla daha fazla zevk aldıkları ifade edilebilir. “Yaşanılan dini hayattan zevk alma” tanımı her ne kadar Gazali'nin “zevk alınan dindarlık” tanımıyla tam olarak örtüşmese de, kadınların, yerine getirdikleri dini davranışlardan ve sahip oldukları dini duygu ve düşüncelerden memnun olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Bunun en büyük nedeni, kadınların, özellikle ev hanımlarının, dış dünyanın meşguliyetiyle fazla uğraşmamaları ve ibadet esnasında kendilerini rahatsız edecek etkenlerin az olması olabilir. Dış dünyanın meşguliyetinden uzak olarak, tadil ve erkanına uygun olarak yerine getirilecek ibadetler, elbette insana daha fazla huzur verecektir.

Yukarıdaki bulgulara göre, dini gelişim seviyelerinin cinsiyete göre farklılaştığı söylenebilir. Dini gelişimin olumlu yönde ilerlediği boyutlar olarak adlandırılacak taklit, tahkik ve zevk alınan dindarlık boyutlarında kadınların dini gelişim seviyelerinin erkeklerden, aldatıcı dindarlık boyutunda erkeklerin dini gelişim seviyelerinin kadınlardan yüksek olduğu görülmüştür. Dini gelişimin olumsuz yönde ilerlediği boyut olan inançsızlık boyutunda ise cinsiyet, manidar bir farklılık oluşturmamaktadır.

Kadınların dini gelişimlerinin erkeklerden yüksek olması ile ilgili bu sonuç, din psikolojisi literatüründeki “kadınların erkeklerden daha dindar olmaları “ ile ilgili genel bulgularla uyum içinde³²³ olmakta birlikte, ülkemizde yapılan bir

³²³ - Cinsiyet farklılıklarını ifade eden araştırmalara bakıldığında, batı kültüründe özellikle çocukluk ve ergenlik dönemindeki insanlar üzerinde yapılan araştırmalarda, kızların kiliseye gitme ve sosyal içerikli dini faaliyetlere katılma oranının erkeklerden yüksek olduğu, kızların dini tecrübelerinin daha kişisel olduğu, kızların özellikle ölüm olaylarında, yalnız kaldıklarında, korktuklarında, dua ettiklerinde ve dini kurumlarda (kilisede) gerçekleştirilen ibadetlere katıldıklarında kendilerini Tanrıya daha yakın hissettikleri tespit edilmiştir (Bu araştırmalar için bkz. Tamminen, Kalevi, “Gender Differences In Religiosity In Children & Adolescents”: In (Ed)Francis, a.g.e., ss.163-187). Yapılan diğer araştırmalarda da, kadınların erkeklere oranla daha dindar oldukları belirtilmektedir. Benson – Donahue & Erikson, a.g.m., ss.153-181.

araştırma sonucuyla da uyum içinde görülmemektedir. Köktaş tarafından İzmir ilinde yapılan bir araştırmada, inanç esasları ile ilgili olarak cinsiyet açısından her hangi anlamlı bir fark bulunmamıştır³²⁴. Bunun nedeni, örneklem gruplarının farklı sosyo-kültürel ortamlardan seçilmiş olmaları olabilir. Sosyolojik açıdan İzmir gibi büyük bir yerleşim biriminde yaşayan insanlarla, Afyon ve Isparta gibi kısmen küçük yerleşim birimlerinde yaşayan insanlar arasında sosyolojik farklılıkların olması kaçınılmazdır. Ayrıca araştırmacı, araştırmasındaki örneklem grubunda yer alan kadınların, erkeklere oranla daha genç yaşta üniversite öğrencilerinden seçilmesinin, erkeklerin dini inançlarının kadınların dini inançlarından yüksek olmasına yol açtığını belirtmektedir³²⁵.

3.1.1.2 . Yaş Grupları ve Dini Gelişim

İnançsızlık boyutunda, farklı yaş gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, 35-40, 41-45, 46-50, 51-55 ve 56-60 yaş gruplarındaki insanlar lehine istatistiki manada anlamlı farklılıklar olduğu görülmüştür [$F(20.74)=4.08, p=0.00$] (Ortalamalar; 35-40 grubunun 21.32, 41-45 yaş grubunun 21.50, 46-50 yaş grubunun 22.38, 51-55 yaş grubunun 21.77, 56-60 yaş grubunun 21.13, 61 yaş ve üzerindeki 16.14) (Tablo 3.2). Bu bulgular ışığında, değişik yaş gruplarının, inançsızlık boyutunda yer alan tutum ve davranışlar üzerinde manidar farklılıklar doğurduğu ve 46-50 yaşlarından sonra, ilerleyen yaş ile birlikte inançsızlık olayının azaldığı, dolayısıyla dini inanç ve davranışlara bir yönelişin olduğu söylenebilir.

Aldatıcı Dindarlık alt boyutunda, farklı yaş gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, 46-50 yaş grubunun lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(24.14)=2.66, p<0.05$] (Ortalamalar; 35-40 grubunun 24.33, 41-45 yaş grubunun 23.89, 46-50 yaş

³²⁴ - Örnekleme yer alan kadın ve erkeklerin, İslam dininin inanç boyutunda yer alan Allah'a, Hz. Muhammed'in Peygamberliğine, Kur'an-ı Kerim'e, Kadere, Ahiret gününe ve Meleklerle inanma oranları arasında anlamlı her hangi bir fark bulunmamıştır. Bkz. Köktaş, a.g.e., 1993, ss.77-98.

³²⁵ - Bkz. Köktaş, a.g.e., 1993, s.214.

grubunun 26.43, 51-55 yaş grubunun 24.29, 56-60 yaş grubunun 23.73, 61 yaş ve üzerindeki 21.61) (Tablo 3.2). (Tablo 3.2). Bu bulgular ışığında, aldatıcı dindarlık boyutunda ifade edilen tutum ve davranışlar üzerinde yaş gruplarının manidar farklılıklar oluşturduğu ve aldatıcı dindarlığın en fazla 46-50 yaş grubunda görüldüğü, ilerleyen yaş ile birlikte aldatıcı dindarlığın azaldığı ve en az da 61 yaş ve üzerindeki 21.61) (Tablo 3.2). Bu bulgular ışığında, aldatıcı dindarlık boyutunda ifade edilen tutum ve davranışlar üzerinde yaş gruplarının manidar farklılıklar oluşturduğu ve aldatıcı dindarlığın en fazla 46-50 yaş grubunda görüldüğü, ilerleyen yaş ile birlikte aldatıcı dindarlığın azaldığı ve en az da 61 yaş ve üzerindeki 21.61) (Tablo 3.2). Bu bulgular ışığında, aldatıcı dindarlığın daha çok 46-50 yaş grubunda görülmesinin nedeni, bu yaş grubunda tecrübe edilen orta yaş bunalımı olabilir³²⁶.

Taklidi Dindarlık alt boyutunda, yaş gruplarının aldıkları puanların ortalamaları arasında istatistiki manada anlamlı her hangi bir fark bulunmamıştır (Tablo 3.2). Buna göre, yaş gruplarının taklidi dindarlık boyutunda ifade edilen tutum ve davranışlar üzerinde anlamlı farklılıklar oluşturmadığı ve bütün yaş gruplarında taklidi dindarlığa rastlanılabileceği söylenebilir.

Tahkiki (ilmi) Dindarlık alt boyutunda, farklı yaş gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, 41-45 yaş grubunun lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(38.64)=3.13, p=0.00$] (Ortalamalar; 35-40 grubunun 38.66, 41-45 yaş grubunun 38.89, 46-50 yaş grubunun 36.9, 51-55 yaş grubunun 35.61, 56-60 yaş grubunun 37.91, 61 yaş ve üzerindeki 38.8) (Tablo 3.2). Buna göre, yaş gruplarının tahkiki dindarlık boyutunda ifade edilen tutum ve davranışlar üzerinde anlamlı farklılıklar oluşturduğu ve 41-45 yaş grubunun tahkiki dindarlığının, özellikle 46-50 ve 51-55 yaş grupları başta olmak üzere, diğer yaş gruplarındaki tahkiki dindarlık düzeyinden daha yüksek olduğu söylenebilir. Bunun nedeni, bu yaş grubundaki insanların toplumdaki yerlerini belirlemiş olmaları ve hayatlarında yeni bir düzene kavuşmaları neticesinde dini şüphe ve bunalımlardan kurtulmuş olmaları olabilir³²⁷.

Zevk Alınan Dindarlık alt boyutunda, farklı yaş gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, 61 yaş ve üzerindeki lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(45.85)=2.61, p<0.05$] (Ortalamalar; 35-40 grubunun 42.95, 41-45 yaş grubunun 44.35, 46-50

³²⁶ - Karaca, a.g.e., s.217.

³²⁷ - Hökelekli, a.g.m., 1992, ss.87-88 ; Taplamacıoğlu, a.g.m., ss.141-142.

yaş grubunun 41.81, 51-55 yaş grubunun 42.11, 56-60 yaş grubunun 43.69, 61 yaş ve üzerindeki 45.85) (Tablo 3.2). Buna göre, yaş gruplarının zevk alınan dindarlık boyutunda ifade edilen tutum ve davranışlar üzerinde anlamlı farklılıklar oluşturduğu, zevk alınan dindarlık boyutunda 61 yaş ve üzerindeki ilk sırada yer aldıkları ve bu yaş grubundaki insanların dini yaşamlarından, 41-45 ve 51-55 yaş grupları başta olmak üzere diğer yaş gruplarından daha fazla zevk aldıkları ifade edilebilir. Bunun nedeni, yaşlılık dönemindeki 61 yaş ve üzerindeki insanların, kendilerine sosyal bir statü sağlayacak, yalnızlıklarını unutturacak, kendilerine belirli bir kimlik ve aidiyet duygusu kazandıracak ve özellikle de ölüm tehdidine karşı kendilerini rahatlatmak olan dini inanç ve faaliyetlere yönelmeleri olabilir³²⁸.

Yaş ile dini gelişim arasındaki ilişkiye, yukarıdaki veriler ışığında baktığımızda, 46-50 yaş grubundaki insanların aldatıcı dindarlık boyutunda, 41-45 yaş grubundaki insanların tahkiki (ilmi) dindarlık boyutunda, 61 yaş ve üzerindeki insanların da zevk alınan dindarlık boyutunda dini gelişim gösterdikleri görülmektedir. Özellikle, orta yaş bunalımının sona ermesinden sonra, ilerleyen yaş ile birlikte dini gelişim seviyelerinde de yükselme görülmektedir.

Yaşın ilerlemesi ile birlikte, inançsızlığın azalması ve dini gelişimin artması ile ilgili bu sonuç, hem yurt dışında hem de ülkemizde yapılan diğer araştırma sonuçlarıyla da uyum içindedir³²⁹. Taplamacıoğlu, Türkiye genelinde, değişik bölgelerden alınan örneklem grubu üzerinde, anket yöntemiyle çeşitli yaş grupları arasında dini yaşayışı incelemiştir. Araştırma sonucunda, yaş düzeyi yükseldikçe, dini yaşayışın yoğunlaştığı görülmüştür³³⁰. Özbaydar, çeşitli yaş gruplarından 1800 denek üzerinde yaptığı bir araştırmada, gençlerde rasyonel inancın yaygın olduğunu, artan yaş ile birlikte irrasyonel (akla

³²⁸ - Hökelekli, a.g.t., ss.286-288 ; Karaca, a.g.e, s.221.

³²⁹ - Yurt dışı çalışmaları için bakınız: White, Johnson , & Argue, a.g.m., *JSSR*, 1999, 38 (3), ss. 423-435; Argyle, M. & B.- Hallahmi, Benjamin, "Yaş ve Din" (Çev. Abdurrahman Kurt), *U.Ü.İ.F. Dergisi*, Bursa, 1992, C.4, ss.319-331; Grapps, a.g.e., s.182 ; Hood et.al., a.g.e., s.117

³³⁰ - 50 yaş ve üzerindeki insanların inanma oranı %69.5 olarak ifade edilmiştir. Bkz. Taplamacıoğlu, a.g.m., ss.141-151.

dayanmayan) inancın da arttığını belirtmiştir³³¹. Köktaş tarafından İzmir ilinde yapılan araştırmada da, inanç esasları ile ilgili olarak yaş ilerledikçe inanma oranlarının ve dini davranışlardaki ilginin de arttığı ifade edilmiştir³³².

3.1.1.3 . Gelir Düzeyi ve Dini Gelişim

İnançsızlık alt boyutunda, farklı gelir gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, ortanın üstü/yüksek gelir düzeyine sahip kişiler lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(20.74)=4.48, p<0.05$] (Ortalamalar; ortanın altı 20.44, orta 20.44, ortanın üstü/yüksek 23.84) (Tablo 3.3). Buna göre, gelir düzeyinin inançsızlık boyutunda ifade edilen tutum ve davranışlar üzerinde etkili olduğu, artan gelir düzeyi ile birlikte inançsızlık olayının da arttığı ve yüksek gelir düzeyine sahip kişiler arasında inançsızlık olayının daha fazla görüldüğü söylenebilir.

Aldatıcı Dindarlık alt boyutunda, farklı gelir gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, ortanın üstü/yüksek gelir düzeyine sahip kişiler lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(24.14)=8.94, p=0.00$] (Ortalamalar; ortanın altı 23.02, orta 24.61, ortanın üstü/yüksek 27.2) (Tablo 3.3). Buna göre, gelir düzeyinin aldatıcı dindarlık boyutunda ifade edilen tutum ve davranışlar üzerinde manidar farklılıklar oluşturduğu ve artan gelir seviyesi ile birlikte aldatıcı dindarlığın da arttığı ve ortanın üstü/yüksek sosyo-ekonomik seviyedeki kişilerde aldatıcı dindarlığın daha çok görüldüğü söylenebilir.

Taklidi Dindarlık alt boyutunda, farklı gelir gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, istatistiki manada anlamlı hiçbir fark bulunmamıştır (Tablo 3.3). Buna göre, gelir düzeyinin dini inanç ve davranışları taklit etme tutumu üzerinde farklılık oluşturmadığı ve bütün gelir seviyelerindeki insanlar tarafından dini inanç ve davranışların taklit edildiği söylenebilir.

³³¹ - Özbaydar, a.g.e., ss.61-62.

³³² - Bkz. Köktaş, a.g.e., 1993, ss.77-98 ve ss.107-128.

Tahkiki (ilmi) Dindarlık alt boyutunda, farklı gelir gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, istatistiki manada anlamlı bir fark bulunmamıştır (Tablo 3.3). Buna göre, gelir düzeyinin dini inanç ve davranışları öğrenme ve araştırma davranışları üzerinde farklılık oluşturmadığı ve bütün gelir seviyelerindeki insanların, dini inanç ve davranışları öğrenme çabası, en azından yerine getirme arzusu içinde oldukları söylenebilir.

Zevk Alınan Dindarlık alt boyutunda da, farklı gelir gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, istatistiki manada anlamlı bir fark bulunmamıştır (Tablo 3.3). Buna göre, gelir düzeyinin dini inanç ve davranışları yerine getirmiş olmaktan kaynaklanan haz duygusu üzerinde etkili olmadığı ve bütün gelir seviyelerindeki insanların yerine getirdikleri dini inanç ve davranışları yerine getirmekten dolayı mutlu oldukları söylenebilir.

Yukarıdaki veriler ışığında, sosyo-ekonomik seviye ile dini gelişim arasındaki ilişkiye bakıldığında, dini gelişimin sosyo-ekonomik seviyelere göre farklılaştığı görülmektedir. Özellikle ortanın üstü/yüksek sosyo ekonomik seviyedeki insanlar arasında inançsızlık ve aldatıcı dindarlığın yaygın olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bütün sosyo-ekonomik gruplarda, taklidi dindarlığa, tahkiki dindarlığa ve az sayıda da olsa zevk alınan dindarlığa rastlanmaktadır. Bu sonuçlar açısından, sosyo-ekonomik seviye yükseldikçe, insanların dini ilgilerinde bir azalmanın olduğu söylenebilir. Bunun nedeni, insanların sahip oldukları maddi imkanlar nedeniyle kendilerine farklı ilgi alanları bulmaları, dini inanç ve ibadetlere yeterince zaman ayırmamaları ve kendilerini rahatlatacak farklı uğraşlarla ilgilenmeleri olabilir³³³. Alt sosyo-ekonomik seviyedeki insanlar, özellikle yaşadıkları maddi mahrumiyetler nedeniyle, kendilerini teselli eden dini inançlara daha fazla ilgi göstermiş olabilirler³³⁴.

Sosyo-ekonomik seviyenin yükselmesiyle, dini inanç ve davranışlara yönelik ilginin azalması ile ilgili bu sonuç, ülkemizde yapılan diğer araştırma bulgularıyla da uyum içindedir. Özbaydar, yaptığı araştırma sonucunda, yüksek sosyo-ekonomik seviyedeki insanlar arasında rasyonel (akla dayalı) inancın,

³³³ - Allport, a.g.e., s.61.

³³⁴ - Demerath, N.J., Social Class & American Protestantism, Rand McNally, Chicago, 1965, s.203 : In (Ed) Hood, et. at., a.g.e., s.386.

düşük sosyo-ekonomik seviyedeki insanlar arasında da irrasyonel inancın yaygın olduğunu belirtmiştir³³⁵. Köktaş tarafından yapılan araştırmada da, inanç esasları ile ilgili olarak sosyo-ekonomik seviye yükseldikçe inanma oranlarının ve dini davranışlara yönelik ilginin de azaldığı ortaya çıkmıştır³³⁶.

3.1.1.4 . Eğitim Düzeyi ve Dini Gelişim

İnançsızlık alt boyutunda, farklı eğitim seviyelerindeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, ortaokul, yüksekokul ve üniversite mezunları lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(21.56)=3.34$, $p<0.01$] (Ortalamalar; ilkokul 20.11, ortaokul 22.37, lise 19.67, yüksekokul 22.18, üniversite 23.46) (Tablo 3.4). Buna göre, eğitim düzeyinin inançsızlık boyutunda yer alan tutum ve davranışlar üzerinde manidar farklılıklar oluşturduğu ve inançsızlığın daha çok ortaokul, yüksekokul ve üniversite mezunları arasında görüldüğü ifade edilebilir.

Aldatıcı Dindarlık alt boyutunda, farklı eğitim seviyelerindeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, ortaokul ve yüksekokul mezunları lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(24.14)=3.88$, $p=0.00$] (Ortalamalar; ilkokul 23.48, ortaokul 25.84, lise 23.2, yüksekokul 26.45, üniversite 25.61) (Tablo 3.4). Buna göre, eğitim düzeyinin aldatıcı dindarlık boyutunda yer alan tutum ve davranışlar üzerinde manidar farklılıklar oluşturduğu ve aldatıcı dindarlığın da daha çok ortaokul ve yüksekokul mezunlarında görüldüğü ifade edilebilir.

Taklidi Dindarlık alt boyutunda, farklı eğitim seviyelerindeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, ilkokul mezunları lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(37.29)=2.71$, $p<0.05$] (Ortalamalar; ilkokul 39.03, ortaokul 37.15, lise 37.26, yüksekokul 36.09, üniversite 36.06) (Tablo 3.4). Buna göre, eğitim düzeyinin taklidi dindarlık

³³⁵ - Özbaydar, a.g.e., ss.61-62.

³³⁶ - Bkz. Köktaş, a.g.e., 1993, ss.77-98 ve ss.107-128.

boyutunda yer alan tutum ve davranışlar üzerinde manidar farklılıklar oluşturduğu ve ilkokul mezunlarının dini inanç ve davranışları daha çok taklit ettikleri söylenebilir.

Tahkiki (ilmi) Dindarlık alt boyutunda, farklı eğitim seviyelerindeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, üniversite mezunları lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(38.64)=3.29$, $p<0.05$] (Ortalamalar; ilkokul 38.55, ortaokul 36.89, lise 39.85, yüksekokul 41.18, üniversite 41.76) (Tablo 3.4). Buna göre, eğitim düzeyinin tahkiki dindarlık boyutunda yer alan tutum ve davranışlar üzerinde manidar farklılıklar oluşturduğu ve üniversite mezunlarının dini tutum ve davranışları daha çok öğrenme ve araştırma arzusunda oldukları söylenebilir.

Zevk Alınan Dindarlık boyutunda, farklı eğitim seviyelerindeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, ilkokul, lise, yüksekokul ve üniversite mezunları lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(43.59)=4.11$, $p=0.00$] (Ortalamalar; ilkokul 43.75, ortaokul 41.49, lise 44.4, yüksekokul 46.54, üniversite 45.61) (Tablo 3.4). Buna göre, eğitim düzeyinin zevk alınan dindarlık boyutunda yer alan tutum ve davranışlar üzerinde manidar farklılıklar oluşturduğu, ilkokul, lise, yüksekokul ve üniversite mezunlarının yerine getirdikleri dini inanç ve davranışlardan dolayı memnun oldukları söylenebilir.

Yukarıdaki veriler ışığında eğitim seviyesi ile dini gelişim arasındaki ilişkiye bakıldığında, dini gelişimin eğitim seviyelerine göre farklılaştığı görülmektedir. ilkokul mezunu insanların daha çok taklidi dindarlık boyutunda, ortaokul mezunu insanların daha çok inançsızlık ve aldatıcı dindarlık boyutunda, üniversite mezunu insanların da hem tahkiki ve zevk alınan dindarlık, hem de inançsızlık boyutunda dini gelişim gösterdikleri görülmüştür.

Ülkemizde daha önce yapılan araştırmalarda, eğitim seviyesi arttıkça dini inanç ve davranışlardaki ilginin azaldığı ifade edilmiş, eğitim seviyesi düşük olan insanların daha dindar olduğu belirtilmiştir³³⁷.

³³⁷ - Bkz. Köktaş, a.g.e., 1993, ss.77-98 ve ss.107-128 ; Özbaydar, a.g.e., ss.61-62 ; Armaner, a.g.e., ss.136-138.

Bu araştırmanın sonuçlarına bakarak, eğitim seviyesi arttıkça dini gelişimin azalabileceği şeklinde genelleme yapılabilir mi? İlkokul mezunlarının daha çok taklidi dindarlık seviyesinde bir dini gelişim göstermeleri, buna karşılık üniversite mezunları arasında hem tahkiki ve zevk alınan dindarlığın, hem de inançsızlığın yaygın olması, bu genellemenin yapılmasını engellemektedir. Burada, ilkokul mezunlarının okuma ve araştırmaya yönelik çabalarının olmaması nedeniyle, dini inanç ve davranışlarını taklit seviyesinden ileriye götüremedikleri düşünülebilir. Üniversite mezunlarının da, öğrenimleri sırasında edindikleri bilgiler ve geliştirdikleri araştırmacı olma alışkanlıkları sayesinde, bir kısım üniversite mezunlarının dini inanç ve davranışlar hakkında bilinçli bir araştırma yaptıkları, bazı üniversite mezunlarının da dini inanç ve değerler konusunda şüpheli veya inkarcı bir tutum geliştirdikleri düşünülebilir.

3.1.1.5 . Meslek Grupları ve Dini Gelişim

İnançsızlık alt boyutunda, farklı meslek gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, çiftçilerin, emeklilerin ve işsizlerin lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(20.74)=3.19, p=0.00$] (Ortalamalar; devlet memurları 21.35, din görevlileri 17.2, ev hanımları 19.38, işçiler 19.48, esnaf 20.3, emekli 22.59, çiftçi 22.29, işsiz 25.0) (Tablo 3.5). Buna göre, mesleğin inançsızlık boyutunda ifade edilen tutum ve davranışlar üzerinde etkili olduğu ve inançsızlığın daha çok emekli, çiftçi ve işsizlerde görüldüğü, ev hanımları ile din görevlilerinde ise daha az görüldüğü söylenebilir.

Aldatıcı Dindarlık alt boyutunda, farklı meslek gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, çiftçilerin, emeklilerin, işsizlerin ve öğretmen, polis, ...vb devlet memurlarının lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(24.14)=3.36, p=0.00$] (Ortalamalar; devlet memurları 24.93, din görevlileri 7.29, ev hanımları 22.19, işçiler 24.08, esnaf 24.06, emekli 25.14, çiftçi 24.98, işsiz 29.0) (Tablo 3.5). Buna göre, mesleğin

aldatıcı dindarlık boyutunda ifade edilen tutum ve davranışlar üzerinde etkili olduğu ve aldatıcı dindarlığın daha çok emekli, çiftçi, devlet memurları ile işsizlerde görüldüğü söylenebilir.

Taklidi Dindarlık alt boyutunda, farklı meslek gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, çiftçi ve ev hanımları lehine istatistiki manada anlamlı farklılıkların olduğu görülmüştür [$F(38.29)=9.01, p=0.00$] (Ortalamalar; devlet memurları 37.78, din görevlileri 35.2, ev hanımları 41.25, işçiler 37.85, esnaf 37.5, emekli 33.96, çiftçi 39.76, işsiz 31.22) (Tablo 3.5). Buna göre, taklidi dindarlık boyutunda ifade edilen tutum ve davranışlar üzerinde mesleğin manidar farklılıklar oluşturduğu ve taklidi dindarlığın çiftçi ve ev hanımlarında daha çok görüldüğü söylenebilir.

Tahkiki Dindarlık alt boyutunda, farklı meslek gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, devlet memurları, din görevlileri, çiftçi ve ev hanımları lehine istatistiki manada anlamlı farklılıkların olduğu görülmüştür [$F(38.64)=7.48, p=0.00$] (Ortalamalar; devlet memurları 40.12, din görevlileri 43.4, ev hanımları 41.29, işçiler 37.61, esnaf 37.6, emekli 34.7, çiftçi 38.96, işsiz 31.77) (Tablo 3.5). Buna göre, tahkiki dindarlık boyutunda ifade edilen tutum ve davranışlar üzerinde mesleğin manidar farklılıklar oluşturduğu ve tahkiki dindarlığın daha çok devlet memurlarında, din görevlilerinde, ev hanımlarında ve çiftçilerde görüldüğü söylenebilir.

Zevk Alınan Dindarlık alt boyutunda, farklı meslek gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, devlet memurları, din görevlileri ve ev hanımları lehine istatistiki manada anlamlı farklılıkların olduğu görülmüştür [$F(43.59)=5.92, p=0.00$] (Ortalamalar; devlet memurları 44.62, din görevlileri 45.8, ev hanımları 45.82, işçiler 43.11, esnaf 43.22, emekli 41, çiftçi 43.21, işsiz 36.22) (Tablo 3.5). Buna göre, zevk alınan dindarlık boyutunda ifade edilen tutum ve davranışlar üzerinde mesleğin manidar farklılıklar oluşturduğu ve zevk alınan dindarlığın daha çok, din görevlilerinde, devlet memurlarında ve ev hanımlarında görüldüğü söylenebilir.

Yukarıdaki veriler topluca değerlendirildiğinde; Devlet memuru olan insanların daha çok aldatıcı dindarlık, tahkiki dindarlık ve zevk alınan dindarlık

boyutlarında; Din görevlilerinin daha çok tahkiki dindarlık ile zevk alınan dindarlık boyutlarında; Ev hanımlarının daha çok taklidi, tahkiki ve zevk alınan dindarlık boyutlarında; Emekli ve işsizlerin daha çok inançsızlık boyutunda; Çiftçilerin daha çok inançsızlık, aldatıcı dindarlık ve taklidi dindarlık boyutlarında dini gelişim gösterdikleri görülmektedir.

Bu veriler, meslek ile dini gelişim arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı konusunda yeterli bilgi vermemektedir. Her meslek grubunda, değişik dini gelişim seviyelerindeki insanlara rastlamak mümkün görülmektedir. Bununla beraber, mesleğe yönelik olarak alınan eğitimin dini özellikler taşıyıp taşıyamaması yanında, diğer sosyo-kültürel özellikler, dini gelişimde etkili faktörler olarak dikkat çekmektedir. Din görevlilerinin meslekleri gereği dini konularda eğitim almaları, onların dini bilgilerini arttırmakta ve sosyolojik olarak da, dini davranışları yerine getirmeleri beklenmektedir. Bu nedenle, din görevlileri arasında tahkiki dindarlık ile zevk alınan dindarlık düzeyinde dini gelişimlere daha sık rastlanmaktadır.

3.1.1. 6 . (Hipotez 1) . Dini Gelişim Seviyeleri, Demografik Özelliklere Göre Farklılaşmaktadır

Bir önceki bölümde ulaşılan sonuçların ışığında, demografik özelliklerle dini gelişim arasındaki ilişkiyi bir bütün olarak ortaya koymayı amaçlayan bu hipotez ile ilgili sonuçlar aşağıda verilmiştir.

“Dini Gelişim Seviyeleri Ölçeği’nden” elde edilen veriler üzerinde yapılan istatistiki çalışmalar sonucunda, taklidi dindarlık boyutunda özellikle değişik yaş gruplarında ve farklı sosyo-ekonomik düzeydeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, istatistiki manada anlamlı farklılığın olmaması, toplumun genelinde taklidi dindarlığın yaygın olduğunun farklı bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu nedenle, araştırmada yer alan örneklemin büyük çoğunluğunun taklit seviyesinde bir dini gelişim göstermiş olması, Gazali'nin

halk tabasının inancı ile ilgili görüşlerini desteklemektedir³³⁸. Bu sonuç, aynı zamanda, araştırma öncesinde sorulan “insanların dini gelişim seviyeleri, Gazali'nin yıllar öncesinde açıkladığı dini davranış ve dini gelişim seviyeleri ile ilgili görüş ve düşüncelerine uygun mudur?” sorusunun cevabı olmaktadır.

Gazali her ne kadar, insanların demografik özellikleri ile dini gelişim seviyeleri arasındaki ilişki üzerine açık ve net bir görüş belirtmese de, günümüzde, sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalarda, demografik özelliklerin vazgeçilmez bir kıyas aracı olarak kullanılması nedeniyle, bu araştırmada da, demografik özelliklerle dini gelişim seviyeleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

Günümüzde, din psikolojisi alanında dini tutum ve davranışları ölçmek amacıyla bir çok ölçek kullanılmaktadır³³⁹. Bu ölçeklerden en çok kullanılanları, Allport'un iç güdümlü-dış güdümlü dindarlık ölçeği ile Batson'un sorgulayıcı dindarlık ölçekleridir³⁴⁰. Bu ölçeklerle yapılan araştırma sonuçlarıyla, bu araştırmanın sonuçlarını karşılaştırmak ve sonuçlarla ilgili genellemelerde bulunmak henüz mümkün görülmemektedir. Çünkü, batı kültürü ile İslam kültürü içinde geliştirilen ölçeklerin, az veya çok kültürel farklılıkları yansıtması nedeniyle, her iki kültür arasındaki farklılıkların ve benzerliklerin ortaya konulmasından sonra, araştırma sonuçlarını karşılaştırmak ve genellemek daha doğru bir davranış gibi görünmektedir.

Batı kültüründe geliştirilen ve ülkemize adaptasyonu sağlanan bir çok ölçek ile de, özellikle gençler üzerinde, çeşitli araştırmalar yapılmıştır³⁴¹. Dini gelişim ile ilgili olarak adaptasyonu yapılan ölçeklerin yanında, bazı anketlerle de dini gelişim ile ilgili araştırmalar yapılmaktadır³⁴². Anket içinde, İslam kültürünün yapısına uygun sorularla dini gelişim ölçülmeye çalışılmakta, her hangi bir dini inanç veya davranış konusunda, genellikle tek maddelik bir soruya

³³⁸ - Gazali, özellikle halk tabasının inancının taklit seviyesinde olduğunu ileri sürmüştür (Bkz. Gazali, El-Munkız., s.85 ; Gazali, İlcamü'l Avam .,1987, s.128 ; Gazali, El İktisad, s.20).

³³⁹ - Kullanılan ölçeklerle ilgili bilgiler için bakınız, Hill & Hood, a.g.e., 1999.

³⁴⁰ - Pargament, a.g.m., 1992, s.203.

³⁴¹ - Bkz : Hökelekli, a.g.m., 1992, Kaya, a.g.e., 1998; Kayıklık, a.g.ç., 2000,

³⁴² - Fırat, a.g.e., 1976 ; Hökelekli, a.g.m., 1980 ; Yaparel, a.g.ç., 1987 ; Köktaş, a.g.e., 1993 ; Koştaş, a.g.e., 1995; Taş, Kemalettin, Türk Halkının Gözüyle Diyanet, İz Yay., İstanbul, 2002.

verilen cevaplardan yola çıkılarak, insanların dini gelişimleri konusunda yorumlar yapılmaktadır.

Demografik özelliklerle dini gelişim seviyeleri arasında bu araştırmada ulaşılan sonuçlarla, ülkemizde daha önce yapılan araştırma sonuçları arasında paralellik ve benzerlikler görülmektedir. Ancak bu paralellik ve benzerlikler, çok genel sonuçlar için geçerlidirler. Bu nedenle, bu araştırmanın sonuçları ile, ülkemizde daha önce yapılan araştırma sonuçlarını karşılaştırırken ve sonuçlarla ilgi genellemelerde bulunurken dikkatli olmak gerekmektedir.

Bu bilgilerden sonra, araştırma öncesinde sorulan “dini gelişim seviyeleri ile demografik özellikler arasında nasıl bir ilişki vardır?” sorusu cevaplanabilir. Dini gelişim seviyeleri ile demografik özellikler arasındaki ilişkilere bakıldığında : kadınların dini gelişim seviyelerinin erkeklerden yüksek olduğu ; yaşlar ilerledikçe dini gelişim seviyelerinin arttığı ; sosyo-ekonomik seviye yükseldikçe, dini gelişimin azaldığı ifade edilebilir. Ayrıca, cinsiyet, yaş ve sosyo-ekonomik düzeyin dini gelişim üzerinde manidar farklılıklara yol açtığı, eğitim seviyesi ile mesleğin ise, dini gelişim üzerindeki etkilerinin farklı özelliklere bağlı olduğu ifade edilebilir. Bu genel sonuç, dini gelişim üzerinde cinsiyetin, yaşın ve sosyo-ekonomik düzeyin doğrudan etkili faktörler olduğunu, eğitim seviyesi ile mesleğin ise sosyal çevre, medeni durum, kitle iletişim araçları ve yerleşim yerinin özellikleri gibi psiko-sosyal ve sosyo-kültürel faktörlere bağlı olduğunu ifade etmektedir³⁴³.

Dini gelişim seviyeleri ile demografik özellikler arasındaki ilişki üzerine yukarıda ifade edilen sonuçlar konusunda, kesin genellemeler yapılabilmesi için, bir özelliğin dışında diğer bütün demografik özelliklerin kontrol altında tutulduğu yeni araştırmaların yapılması gerekmektedir. Örneğin yaş ile dini gelişim arasındaki ilişkinin incelendiği bir araştırmada yaş değişkeni dışındaki, cinsiyet, eğitim seviyeleri, sosyo-ekonomik düzey, ...vb tüm demografik özellikler kontrol altında tutularak araştırma yapılmalıdır. Ancak bu tür araştırmalar sonucunda, kesin genellemelere ulaşılabilir.

³⁴³ - Günay, Ünver, “Erzurum Kenti ve Çevre Köylerde Dini Hayat (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Atatürk Üniv. S.B.Enstitüsü, Erzurum, 1978, s.155.

3.2 . DİNİ BAŞAÇIKMA İLE İLGİLİ SONUÇLAR

Bu bölümde, dini başaçıkma tutumları ile ilgili hipotezler, demografik özellikler, stresli olayın özellikleri, başaçıkma ve dini gelişim seviyeleri ile dini başaçıkma arasındaki ilişkileri ortaya koymak amacıyla test edilmiş ve araştırma öncesinde sorulan sorular cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

3.2.1 . Dini Başaçıkma Tutumları İle Demografik Özellikler Arasındaki İlişkilerle İlgili Sonuçlar

3.2.1.1 . Cinsiyet ve Dini Başaçıkma Tutumları

Olumlu Dini Başaçıkma tutumunda, kadınların aldıkları puanların ortalaması ile erkeklerin aldıkları puanların ortalaması arasında istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür $[(t= -5.18, p=0.00)]$ (Ortalamalar; kadınların 21.66, erkeklerin 19.41) (Tablo 4.1). Olumsuz Dini Başaçıkma tutumunda ise kadınların aldıkları puanlar ile erkeklerin aldıkları puanlar arasında, istatistiki manada anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir (Ortalamalar; kadınların 11.6, erkeklerin 11.18) (Tablo 4.1). Buna göre, olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanmada cinsiyetin anlamlı bir farklılık oluşturduğu ve kadınların olumlu dini başaçıkma tutumunu erkeklere kıyasla daha çok kullandıkları söylenebilir. Olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda ise cinsiyetin anlamlı bir farklılık oluşturmadığı söylenebilir.

Kadınların olumlu dini başaçıkma tutumunu erkeklere oranla daha fazla kullanmalarının nedeni, kadınların dini gelişim seviyelerinin erkeklerin dini gelişim seviyelerinden daha yüksek olması olabilir. Dini gelişim seviyeleri ile cinsiyet arasındaki ilişkiler incelerken, kadınların taklit, tahkik ve zevk alınan dindarlık boyutlarında aldıkları puanların ortalamasının, erkeklerin aldıkları puanların ortalamasından daha yüksek olduğu görülmüştür (Tablo 3.1)³⁴⁴.

³⁴⁴ - Ellison & Taylor da yaptıkları araştırmalarda benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Bkz. Ellison, C.G. & Taylor, R.J., "Turning To Prayer : Social & Situational Antecedents of Religious Coping Among African Americans", *Review of Religious Research*, 38 (2), 1996, s.123; Hood, a.g.e.,s.143 ve s.303.

3.2.1.2 . Yaş Grupları ve Dini Başaçıkma Tutumları

Olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, farklı yaş gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, istatistiki manada anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir (*Ortalamalar; 35-40 grubunun 19.72, 41-45 yaş grubunun 20.35, 46-50 yaş grubunun 19.28, 51-55 yaş grubunun 19.7, 56-60 yaş grubunun 20.0, 61 yaş ve üzerindeki 21.95*) (Tablo 4.2). Olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda ise, farklı yaş gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, 35-40, 41-45 ve 46-50 yaş grupları lehinde istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(11.31)=4.78, p=0.00$] (*Ortalamalar; 35-40 grubunun 11.78, 41-45 yaş grubunun 11.6, 46-50 yaş grubunun 12.18, 51-55 yaş grubunun 10.18, 56-60 yaş grubunun 10.04, 61 yaş ve üzerindeki 9.8*) (Tablo 4.2). Buna göre, yaş grupları olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda anlamlı bir farklılık oluşturmazken, olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda anlamlı farklılık oluşturmakta ve 35-40, 41-45 ve 46-50 yaş gruplarındaki insanlar olumsuz dini başaçıkma tutumunu daha çok kullanmaktadırlar. 35-40, 41-45 ve 46-50 yaş gruplarındaki insanların olumsuz dini başaçıkma tutumunu daha çok kullanmaları beklenen bir sonuçtur. Çünkü, dini gelişim seviyeleri ile yaş grupları arasındaki ilişkiler incelenirken, 35-40 yaş grubunda daha çok inançsızlığın, 46-50 yaş grubunda da daha çok aldatıcı dindarlığın görüldüğü ifade edilmiştir (Tablo 3.2). Tahkiki dindarlık boyutunda ifade edilen tutum ve davranışlara sahip 41-45 yaş grubundaki insanların olumsuz dini başaçıkma tutumunu daha çok kullanmaları, bu yaş grubundaki insanların büyük çoğunluğunun erkeklerden oluşmasıyla (%80) açıklanabilir.

3.2.1.3 . Gelir Düzeyi ve Dini Başaçıkma Tutumları

Olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, farklı sosyo-ekonomik seviyedeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında

istatistiki manada anlamlı bir farklılık görülmemiştir (*Ortalamalar; ortanın altı 20.39, orta 19.83, ortanın üstü/yüksek 20.24*) (Tablo 4.3). Olumsuz dini başaşikma tutumunu kullanma konusunda ise, farklı sosyo-ekonomik seviyedeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, ortanın üstü/yüksek sosyo-ekonomik seviyedeki insanların aldıkları puanlar lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(11.31)=8.22, p=0.00$] (*Ortalamalar; ortanın altı 11.04, orta 11.19, ortanın üstü/yüksek 13.36*) (Tablo 4.3). Buna göre, olumlu dini başaşikma tutumunu kullanma konusunda gelir düzeyi anlamlı bir farklılık oluşturmazken, olumsuz dini başaşikma tutumunu kullanma konusunda ise anlamlı bir farklılık oluşturmakta ve ortanın üstü/yüksek sosyo-ekonomik seviyedeki insanlar olumsuz dini başaşikma tutumunu daha çok kullanmaktadırlar. Sosyo-ekonomik seviyenin yükselmesiyle dini inanç ve davranışlara olan ilginin azalması sonucunda (Tablo 3.3 ve hipotez 1), dini inanç ve değerlerin başaşikmada olumlu olarak kullanılmasının da azalacağı ifade edilebilir.

3.2.1.4 . Eğitim Düzeyi ve Dini Başaşikma Tutumları

Olumlu dini başaşikma tutumunu kullanma konusunda, farklı eğitim seviyelerindeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında da istatistiki manada anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir (*Ortalamalar; ilkokul 20.32, ortaokul 19.42, lise 20.24, yüksekokul 20.27, üniversite 20.23*) (Tablo 4.4). Bununla birlikte, olumsuz dini başaşikma tutumunu kullanma konusunda, farklı eğitim seviyelerindeki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, üniversite mezunları lehine istatistiki manada anlamlı bir fark olduğu görülmüştür [$F(11.31)=3.25, p<0.05$] (*Ortalamalar; ilkokul 10.97, ortaokul 11.72, lise 11.34, yüksekokul 11.09, üniversite 13.53*)(Tablo 4.4). Buna göre, olumlu dini başaşikma tutumunu kullanma konusunda eğitim düzeyi anlamlı bir farklılık oluşturmazken, olumsuz dini başaşikma tutumunu kullanma konusunda ise anlamlı bir farklılık oluşturmakta ve üniversite mezunları olumsuz dini

başaçıkma tutumunu daha çok kullanmaktadırlar. Çünkü, üniversite mezunları arasında inançsızlık olayına da (sıkça) rastlanmaktadır [inançsızlık ve eğitim düzeyi arasındaki ilişkiler: $F(21.56)=3.34, p<0.01$] (Ortalamalar; ilkokul 20.11, ortaokul 22.37, lise 19.67, yüksekokul 22.18, üniversite 23.46) (Tablo 3.4).

3.2.1.5 . Meslek Grubu ve Dini Başaçıkma Tutumları

Olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, farklı meslek gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, İmam, müftü, ...vb din görevlileri, ev hanımları ve çiftçiler lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(20.11)=8.45, p=0.00$] (Ortalamalar; devlet memurları 19.03, din görevlileri 24, ev hanımları 22.13, işçiler 19.47, esnaf 19.86, emekli 18.29, çiftçi 20.19, işsiz 15.88) (Tablo 4.5). Olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda da, farklı meslek gruplarındaki insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, öğretmen, polis, ..vb devlet memurları ile çiftçilerin lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(11.31)=3.63, p=0.00$] (Ortalamalar; devlet memurları 12.34, din görevlileri 11.4, ev hanımları 11.55, işçiler 10.52, esnaf 11.03, emekli 9.85, çiftçi 12.21, işsiz 10) (Tablo 4.5). Buna göre, meslek grubunun hem olumlu, hem de olumsuz dini başaçıkma tutumlarını kullanmada anlamlı farklılık oluşturduğu, ev hanımları ile din görevlilerinin daha çok olumlu dini başaçıkma tutumunu, devlet memurları ve çiftçilerin de daha çok olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullandıkları söylenebilir. Ev hanımları ile din görevlilerinin olumlu dini başaçıkma tutumunu daha çok kullanmaları beklenen bir sonuçtur. Çünkü, ev hanımları, din görevlileri ve çiftçiler arasında, dini gelişimin olumlu yönde ilerlediği boyutlar olarak ifade edilebilecek taklit, tahkik ve zevk seviyelerinde dini gelişimlere rastlanmaktadır. Aynı şekilde, devlet memurları arasında da aldatıcı dindarlık görülmektedir. Çiftçilerin hem olumlu, hem de olumsuz dini başaçıkma tutumlarını kullanmaları, çiftçiler arasında görülen inançsızlık, aldatıcı dindarlık, taklidi dindarlık ve tahkiki dindarlık ile açıklanabilir (Tablo 3.5 ve Hipotez 1).

3.2.1.6 . (Hipotez 2) Dini Başaçıkma Tutumları, Demografik Özelliklere Göre Farklılaşmaktadır

Dini başaçıkma tutumları ile ilgili olarak elde edilen yukarıdaki bulgular ışığında, demografik özellikler ile dini başaçıkma arasındaki ilişkiyi bir bütün olarak ortaya koymayı amaçlayan bu hipotezle ilgili sonuçlar aşağıda verilmiştir.

Uygulanan “Dini Başaçıkma Ölçeği” verilerine göre örneklemin büyük çoğunluğu olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanmaktadırlar. Büyük çoğunluğunu taklit seviyesinde de olsa, olumlu dini tutum ve davranışlara sahip insanların oluşturduğu örneklemin, olumlu dini başaçıkma tutumunu daha çok kullanmaları beklenen bir sonuçtur. Çünkü, örneklemin büyük çoğunluğu da taklit seviyesinde de olsa olumlu dini tutumlara sahip olan insanlardan oluşmaktadır (Tablo 3.1 ve hipotez 1). Bu sonuç ayrıca, dindar olanların dini başaçıkma tutumlarını kullanmaları ile ilgili yurt dışında yapılan araştırma bulgularıyla da paralel bir sonuçtur³⁴⁵.

Araştırma öncesinde sorulan “dini başaçıkma tutumları ile demografik özellikler arasında nasıl bir ilişki vardır?” sorusuna gelince ;

a) Cinsiyet ile olumlu dini başaçıkma arasındaki ilişkiye bakıldığında bütün dini gelişim seviyelerindeki kadınlar, olumlu dini başaçıkma tutumunu, erkeklere oranla daha çok kullanmaktadırlar $[(t= -5.18, p=0.00)]$ (Ortalamalar; kadınların 21.66, erkeklerin 19.41) (Tablo 4.1).

b) Yaş grupları arasında olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda istatistiki manada anlamlı bir fark görülmemiştir. Yani bütün yaş gruplarındaki insanlar, olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanmaktadırlar. Bununla beraber, 35-40, 41-45 ve 46-50 yaş grubundaki insanlar olumsuz dini başaçıkma tutumunu, diğer yaş gruplarına göre daha çok kullanmaktadırlar $[F(11.31)=4.78, p=0.00]$ (Ortalamalar; 35-40 grubunun 11.78, 41-45 yaş grubunun 11.6, 46-50 yaş grubunun 12.18, 51-55 yaş grubunun 10.18, 56-60 yaş grubunun 10.04, 61 yaş ve üzerindeki 9.8) (Tablo 4.2).

³⁴⁵ - Ellison, & Taylor , a.g.m., s.123 ; Thompson & Vardamen, a.g.m., s.45

c) Sosyo-ekonomik seviyeler arasında olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda istatistiki manada anlamlı bir fark bulunmamıştır. Bununla beraber, yüksek sosyo-ekonomik seviyedeki insanların, olumsuz dini başaçıkma tutumunu daha çok kullanabilecekleri ifade edilmiştir [$F(11.31)=8.22, p=0.00$] (*Ortalamalar; ortanın altı 11.04, orta 11.19, ortanın üstü/yüksek 13.36*)(Tablo 4.3).

d) Eğitim seviyeleri ile olumlu dini başaçıkma arasında istatistiki manada anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Başka bir ifadeyle, bütün eğitim seviyelerindeki insanlar, olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanırlarken, niversite mezunları daha çok olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanmaktadırlar [$F(11.31)=3.25, p<0.05$] (*Ortalamalar; ilkokul 10.97, ortaokul 11.72, lise 11.34, yüksekokul 11.09, niversite 13.53*) (Tablo 4.4).

e) Meslek ile dini başaçıkma arasındaki ilişkiye baktığımızda, ev hanımları ve din görevlileri daha çok olumlu dini başaçıkma tutumunu, devlet memurları, işçiler, emekliler, çiftçiler, işsizler, esnaf ve serbest meslek sahipleri de daha çok olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanmaktadırlar [$F(11.31)=3.63, p=0.00$] (*Ortalamalar; devlet memurları 12.34, din görevlileri 11.4, ev hanımları 11.55, işçiler 10.52, esnaf 11.03, emekli 9.85, ifti 12.21, işsiz 10*) (Tablo 4.5).

Yukarıdaki verilere göre, demografik özellik ne olursa olsun insanlar, olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanmaktadırlar. Olumsuz dini başaçıkma tutumunu ise daha çok, dini gelişim seviyesi düşük insanlar kullanmaktadırlar. Bu sonuçlardan yola çıkararak, günlük yaşamdaki stresli hayat olaylarıyla başaçıkma, dini değerlerin insanlara yardımcı olduğunu söylemek mümkündür. Bir başka deyişle, insanlar günlük yaşamlarında karşılaştıkları stresli olaylarla başaçıkma, dini değerleri olumlu veya olumsuz yönde kullanmaktadırlar. Bu sonuçlar, insanların stresli ve problemlilerinde dini inanç ve davranışlara bilinçli olarak yöneldiklerini ve onlardan problemin

çözümüne yönelik tutumlar edindiklerini göstermektedir³⁴⁶. Yurt dışında yapılan araştırmalar da bu sonuçları desteklemektedir³⁴⁷.

Dini gelişim seviyeleri ile demografik özellikler arasındaki ilişkiler dikkate alınarak yukarıdaki sonuçlar incelendiğinde, dini gelişim seviyeleri yüksek olan insanların daha çok olumlu dini başaşikma tutumlarını, dini gelişim seviyeleri düşük olan insanların da daha çok olumsuz dini başaşikma tutumlarını kullandıkları anlaşılmaktadır (Hipotez 1).

3.2.2 . Dini Başaşikma Tutumları İle Stresli Olayının Özellikleri Arasındaki İlişki İle İlgili Sonuçlar

Bu bölümde, dini başaşikma tutumları ile ilgili hipotezler, yaşanan stresli olayın özellikleri ile dini başaşikma arasındaki ilişkileri ortaya koymak amacıyla test edilmiş ve araştırma öncesinde sorulan sorular cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

3.2.2.1 . Stresli Olayın Çeşidi ve Dini Başaşikma Tutumları

Olumlu dini başaşikma tutumunu kullanma konusunda, farklı stresli olayları yaşayan insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, “*aile fertlerinden birini kaybedenler*” ile “*deprem*” anını yaşayanlar lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(20.11)=2.23, p<0.05$] (Ortalamalar; *aile fertlerinden birinin ölümü* 21.35, *ekonomik sıkıntılar* 20.36,

³⁴⁶ - Pargament, a.g.m., 1998, s.710; Fox, a.g.m., s.673; Pargament, a.g.m., 1997, s.218; Schaefer, & Gorsuch, a.g.m., 1993, s.136.

³⁴⁷ - Yapılan araştırmalarda, insanların %45’inin stresli anlarda dini davranışlara, hastalık, ölüm, ..vb olumsuz bir durum karşısında ise %78’inin de dini değerlere yöneldikleri tespit edilmiştir. Ayrıca, stresli durumlarla başaşikmada dinin kaçınıcı sırada yer aldığı da araştırılmıştır. Bu araştırmaların bulgularına göre; ölüm olayları ile başaşikmada dinin ilk sırada, tehlike oluşturan durumlarla başaşikmada dinin üçüncü sırada, mücadele gerektiren durumlarla başaşikmada dinin on beşinci sırada yer aldığı tespit edilmiştir. Kırsal kesimlerde ve yaşlılar üzerinde yapılan tüm araştırmalarda da, başaşikma yöntemi olarak din devamlı ilk sırada yer almıştır. Bkz: Pargament, a.g.e., ss.280-284; Pargament, a.g.m., 1998, ss.713-715; Thompson ve Vardaman, a.g.m.,s.45.

duygusal/psikolojik sorunlar 17.14, sakatlık/yaralanma/hastalık 19.11, aile içi sorunlar 18.85, iş yeri problemleri 18.50, deprem 20.3) (Tablo 4.6.1). Buna göre, “*aile fertlerinden birini kaybedenler*” ile “*deprem*” anını yaşayanların olumlu dini başaşikma tutumunu, daha çok kullandıkları ifade edilebilir. Olumsuz dini başaşikma tutumunu kullanma konusunda da, farklı stresli olayları yaşayan insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, “*ekonomik sıkıntı*” ve “*sakatlık/yaralanma/hastalık*” gibi fiziksel rahatsızlık yaşayanlar lehine istatistiki manada anlamlı farklılıklar olduğu görülmüştür [$F(11.31)=3.39, p=0.00$] (*Ortalamalar; aile fertlerinden birinin ölümü 12.11, ekonomik sıkıntılar 12.04, duygusal/psikolojik sorunlar 11.28, sakatlık/yaralanma/hastalık 12.33, aile içi sorunlar 9.7, iş yeri problemleri 12.62, deprem 10.96*) (Tablo 4.6.1). Buna göre, “*ekonomik sıkıntı*” ve “*sakatlık/yaralanma/hastalık*” gibi fiziksel rahatsızlığı olanların olumsuz dini başaşikma tutumunu daha çok kullandıkları ifade edilebilir.

Yukarıdaki veriler doğrultusunda, stresli olayın çeşidinin kullanılacak olan dini başaşikma tutumunu belirlemede etkili olduğu söylenebilir. “*Aile fertlerinden birini kaybetme*” ve “*deprem*” gibi yaşamı tehdit eden anlık olaylar karşısında insanların daha çok olumlu dini başaşikma tutumunu kullandıkları anlaşılmaktadır. “*Ekonomik sıkıntı*”, “*duygusal/psikolojik ilişki sorunu*”, “*iş yeri problemleri*”, “*aile içi sorunlar*”, ve “*sakatlık/yaralanma / hastalık*” gibi insanı uzun süreli tehdit oluşturan olaylar karşısında ise insanlar daha çok olumsuz dini başaşikma tutumunu kullanmaktadırlar.

3.2.2.2 . Stresli Olayın Zamanı ve Dini Başaşikma Tutumları

Olumlu dini başaşikma tutumunu kullanma konusunda, farklı zamanlarda stresli olay yaşadıklarını belirten insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, “*son 6 ay içinde*” ve “*son birkaç yıl içinde*” stresli bir olay yaşayanlar lehine istatistiki manada anlamlı farklılığın olduğu görülmüştür [$F(20.11)=3.93, p=0.00$] (*Ortalamalar; son 6 ay içinde 20.34, son 1 yıl içinde 18.28, son 2 yıl*

içinde 19.5, son birkaç yıl içinde 20.73) (Tablo 4.6.2). Buna göre, birkaç yıl öncesinde veya son altı ay gibi kısa bir zaman diliminde stresli bir olay yaşadıklarını belirten insanların daha çok olumlu dini başaşikma tutumunu kullandıkları ifade edilebilir.

Olumsuz dini başaşikma tutumunu kullanma konusunda da, farklı zamanlarda stresli olay yaşadıklarını belirten insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, *“son birkaç yıl içinde”* stresli bir olay yaşayanlar lehine istatistiki manada anlamlı farklılığın olduğu görülmüştür [$F(11.31)=4.41, p=0.00$] (Ortalamalar; *son 6 ay içinde 11.01, son 1 yıl içinde 11.35, son 2 yıl içinde 10.78, son birkaç yıl içinde 12.36) (Tablo 4.6.2). Buna göre, son birkaç yıl içinde stresli bir olay yaşayanların da, olumsuz dini başaşikma tutumunu daha çok kullandıkları ifade edilebilir.*

Bu veriler ışığında, stresli olayın gerçekleşme zamanının, kullanılacak olan dini başaşikma tutumunu belirlemede etkili olduğu ve son altı ay gibi yakın bir zamanda yaşandığı için stresi hala hissedilen olaylar karşısında insanların, olumlu dini başaşikma tutumunu kullandıklarını ifade edilebilir. Bununla birlikte, son birkaç yıl içinde stresli bir olay yaşayanların lehine hem olumlu hem de olumsuz dini başaşikma tutumunu kullanma konusunda anlamlı farklılığın görülmesi, stresli olayın zamanının kullanılacak olan dini başaşikma tutumunu belirlemede etkin bir faktör olmadığı düşüncesini uyandırmaktadır. Bunun nedeni, olayın stres etkisinin devam edip etmediği konusunda karar vermede, son birkaç yılın insanı zorlayan bir süre olması olabilir. Eğer son birkaç yıl içinde insan, olayın stres etkisini hala, olay anındaki kadar canlı hissediyorsa, olumlu dini başaşikma tutumunu; olayın stres etkisini eskisi kadar canlı hissetmiyor, ancak yine de olayın etkisinde kalıyorsa, olayın uzun süreli stres etkisi nedeniyle olumsuz dini başaşikma tutumunu kullanabilecektir.

3.2.2.3 . Stresli Olayın Etkisi ve Dini Başaçıkma Tutumları

Olumlu dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, yaşadıkları stresli olaydan farklı derecelerde etkilendiklerini belirten insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, istatistiki açıdan anlamlı bir fark görülmemiştir (*Ortalamalar; oldukça olumsuz 19.73, orta derecede olumsuz 20.54, biraz olumsuz 20.58*) (Tablo 4.6.3). Bununla birlikte, olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullanma konusunda, yaşadıkları stresli olaydan farklı derecelerde etkilendiklerini belirten insanların aldıkları puanların ortalamaları arasında, yaşadıkları stresli olaydan “*biraz olumsuz*” olarak etkilenenler lehine istatistiki manada anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür [$F(11.31)=18.85, p=0.00$] (*Ortalamalar; oldukça olumsuz 10.5, orta derecede olumsuz 11.91, biraz olumsuz 13.2*) (Tablo 4.6.3). Buna göre, yaşadıkları stresli olaydan “*biraz olumsuz*” olarak etkilenenlerin, olumsuz dini başaçıkma tutumunu, yaşadıkları stresli olaydan “*oldukça olumsuz*” ve/veya “*orta derecede olumsuz*” olarak etkilenenlerden daha çok kullandıkları ifade edilebilir.

Yukarıdaki verilere göre, stresli olayın etkisinin olumlu dini başaçıkma tutumunu belirlemede etkili olmadığı, yaşadıkları stresli olaydan ciddi ve/veya orta derece etkilenen herkesin olumlu dini başaçıkma tutumunu kullandığı, yaşadıkları stresli olaydan çok az etkilenenlerin de daha çok olumsuz dini başaçıkma tutumunu kullandıkları ifade edilebilir.

3.2.2.4. (Hipotez 3) . Dini Başaçıkma Tutumları, Stresli Olayın Özelliklerine Göre Farklılaşmaktadır

Bir önceki kısımda ele alınan sonuçların topluca değerlendirilmesiyle, dini başaçıkma ile yaşanan stresli olayın özellikleri arasındaki ilişkiyi bir bütün olarak ortaya koymayı amaçlayan bu hipotez ile ilgili sonuçlar aşağıda verilmiştir.

Yukarıda ifade edilen stresli olayın özellikleri (stresli olayın çeşidi, zamanı ve etkisi) ile dini başaçıkma tutumları arasındaki ilişkilerden yola çıkarak,

araştırma öncesinde sorulan “*dini başa çıkma, hangi stresli hayat olaylarıyla başa çıkmada kullanılmaktadır?*” sorusuna, şu cevabı vermek mümkün olmaktadır. İnsanlar orta veya ciddi derecede etkilendikleri, yaşamları için birer tehdit olarak algıladıkları, ölüm riski taşıyan, özellikle anlık olaylar karşısında, olumlu dini başa çıkma tutumlarını kullanmaktadırlar (Tablo 4.6.1, Tablo 4.6.2, Tablo 4.6.3).

Yaşadıkları stresli olaydan çok az derece etkilenen, olayın stres etkisinin devam edip etmediği konusunda kararsız kalınan ve insanı uzun süreli olarak tehdit eden olaylar karşısında da insanlar, daha çok olumsuz dini başa çıkma tutumunu kullanmaktadırlar (Tablo 4.6.3).

Olumlu ve olumsuz dini başa çıkma tutumlarının kullanılması ile ilgili bu sonuçlardan sonra, araştırma öncesinde sorulan “*günlük yaşamda karşılaşılan stresli hayat olaylarıyla başa çıkmada, dini değerler insanlara yardımcı olmaktadır mıdır?*” sorusunu cevaplamak kolaylaşmaktadır. İnsanlar günlük yaşamlarında karşılaştıkları stresli olaylarla başa çıkmada, dini değerleri olumlu veya olumsuz yönde kullanmaktadırlar. Özellikle ölüm korkusu ve kaygısı karşısında insanlar, tabiatüstü bir kurtarıcıya ve ilahi bir yardıma başvurmaktadırlar³⁴⁸.

Bu sonuç, yurt dışında yapılan araştırma sonuçlarıyla paralel bir sonuçtur³⁴⁹. Buna göre, çeşitli dini inançların, dini ibadetlerin ve dini törenlerin, özellikle ölüm korkusuna karşı insanların moralini yeniden kazanması için birer araç oldukları söylenebilmektedir³⁵⁰.

Ülkemizde yapılan bir araştırmada da, adil, şefkatli, rahman ve rahim olan Allah’a iman düşüncesinin, olayların iyimser bir tarzda değerlendirilmesine yardımcı olduğu, bu ve benzeri inançların deprem stresinin az hissedilmesini sağladığı, yaralanma, ölüm ve kayıpları kabullenmeyi kolaylaştırdığı tespit edilmiştir³⁵¹.

³⁴⁸ - Canwallader, a.g.m., s.271 ; Hökeleli, a.g.e., s.87 ; Karaca, a.g.e., s.373.

³⁴⁹ - Yapılan araştırmalar için bkz. Pargament, a.g.e., ss.280-284; Thompson ve Vardaman, a.g.m.,s.45.

³⁵⁰ - Malinowski, a.g.e., 1990, ss.30-42 ; Aydın, a.g.m., s.67 ve s.70 ; Hood, et.al., a.g.e., ss.390-391.

³⁵¹ - Köse ve Küçükcan, a.g.e., 2000, s.59 ve ss.108-109.

3.2.3 . (Hipotez 4) . Başaçıkma Tutumları Dini Gelişim Seviyelerine Göre Farklılaşmaktadır.

İnançsızlık ile “yadsıma ($r=0.46$)”, “alkol/ilaç kullanma ($r=0.36$)” ve “davranışsal olarak ilgiyi kesme ($r=0.31$)” başaçıkma tutumları arasında güçlü, pozitif ve anlamlı, diğer başaçıkma tutumları arasında ise negatif ilişkilerin olduğu görülmüştür (Tablo 5.1). Buna göre, inançsızların daha çok “yadsıma”, “alkol/ilaç kullanma” ve “davranışsal olarak ilgiyi kesme” başaçıkma tutumlarını kullandıklarını söylemek mümkündür.

Aldatıcı dindarlık ile “yadsıma ($r=0.40$)”, “alkol/ilaç kullanma ($r=0.47$)” ve “davranışsal olarak ilgiyi kesme ($r=0.26$)” başaçıkma tutumları arasında da güçlü, anlamlı ve pozitif, diğer başaçıkma tutumları arasında ise negatif ilişkilerin olduğu görülmüştür (Tablo 5.1). Buna göre, aldatıcı dindarların da daha çok “yadsıma”, “alkol/ilaç kullanma” ve “davranışsal olarak ilgiyi kesme” başaçıkma tutumlarını kullandıklarını söylemek mümkündür.

Taklidi dindarlık ile “diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma ($r=0.48$)”, “sosyal destek arama (duygusal) ($r=0.21$)”, “duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma ($r=0.25$)”, “davranışsal olarak ilgiyi kesme ($r=0.22$)” başaçıkma tutumları arasında olumlu bir ilişki, “alkol/ilaç kullanma ($r= -0.30$)” başaçıkma tutumu arasında da negatif bir ilişki olduğu görülmüştür (Tablo 5.1). Buna göre, taklidi dindarların daha çok “diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma”, “sosyal destek arama (enstrümental ve duygusal)”, “duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma” başaçıkma tutumlarını kullandıkları ifade edilebilir.

Tahkiki dindarlık ile “diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma ($r=0.36$)”, “sosyal destek arama (enstrümental ($r=0.19$))”, “duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma ($r=0.23$)” ve “olumlu tarzda yeniden yorumlama ($r=0.28$)” başaçıkma tutumları arasında olumlu bir ilişki, “alkol/ilaç kullanma ($r= -0.40$)” başaçıkma tutumu ile arasında ise güçlü, anlamlı ve olumsuz bir ilişki olduğu görülmüştür (Tablo 5.1). Buna göre tahkiki dindarların daha çok “diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma”, “sosyal destek arama

(enstrümental ve duygusal)", "duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma" ve "olumlu tarzda yeniden yorumlama" başaçıkma tutumlarını kullandıkları söylenbilir.

Zevk alınan dindarlık ile "diğer aktiviteleeri bırakarak sorun üzerine odaklanma ($r=0.29$)", "sosyal destek arama (enstrümental ve duygusal) ($r=0.18$)", "kabullenme ($r=0.16$)", "olumlu tarzda yeniden yorumlama ($r=0.28$)", "duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma ($r=0.26$)" başaçıkma tutumları arasında olumlu, g cl  ve anlamlı bir ilişki, "alkol/ilaç kullanma ($r= -0.42$)" başaçıkma tutumu arasında ise g cl , anlamlı ve olumsuz bir ilişki olduğu görülmüştür (Tablo 5.1). Buna göre, yaşadıkları dini hayattan zevk alanların daha çok "diğer aktiviteleeri bırakarak sorun üzerine odaklanma", "sosyal destek arama (enstrümental ve duygusal)", "kabullenme", "olumlu tarzda yeniden yorumlama", "duygulara odaklanma ve duyguları ortaya koyma" başaçıkma tutumlarını daha çok kullandıkları söylenbilir.

Dini gelişim seviyeleri ile başaçıkma tutumları arasında ifade edilen yukarıdaki sonuçlara göre, dini gelişimin olumlu yönde ilerlediği boyutlar olarak yorumlanabilecek taklid, tahkik ve zevk alınan dindarlık boyutlarında yer alan insanların, stres oluşturan olayı  zme düŐüncesi içinde, sorunu  zmeye yönelik çabalar içine girebilecekleri,  vrelelerinden gelebilecek her türlü desteği kabul edebilecekleri, olayı olumlu açıdan değerlendirebilecekleri ve olayla ilgili duygularını rahatlıkla ifade edebilecekleri söylenbilir (Tablo 5.1). Dini gelişimin olumsuz yönde ilerlediği boyutlar olarak yorumlanabilecek aldatıcı dindarlık ve inançsızlık boyutlarında yer alan insanların da, olayla ilgili duygularını ifade etmekten ka ınabilecekleri, olayın gerçek olmadığını düŐünebilecekleri veya olayı unutmaya çalıŐacakları, bunun içinde alkol/ilaç kullanabilecekleri söylenbilir. Bu sonuçlar, bu güne kadar yapılan araştırmaların genel sonuçlarıyla uyum içindedirler. Bu güne kadar yapılan araştırmalarda, hayatın belirsizlikleri hakkında bilgiler sunan dini öğretilerin, insanın kendisine güvenmesini sağladığını ve bu sayede insanların karşılaştıkları problemlerle

daha iyi mücadele ettiklerini ve etkili başa çıkma tutumları kullandıklarını³⁵², inançlı kişilerin inançlarının gereği olarak alkol ve uyuşturucu kullanmak gibi davranışlardan kaçındıklarını göstermektedir³⁵³.

Bu sonuçlar ayrıca, araştırma öncesinde sorulan, “insanların dini gelişim seviyeleri, onların stresli hayat olaylarıyla başa çıkmalarında kendilerine nasıl yardımcı olmaktadır?” sorusunu cevaplamayı da mümkün kılmaktadır. Bu sonuçlara göre, insanın dini gelişim seviyesini ifade eden dini inançları, dini tutum ve davranışları, stresli olaylar karşısında dini kişilerden, dini kurum ve kuruluşlardan sosyal destek almalarını sağladığı ve bu sayede de, stresli olaylarla başa çıkmalarının kolaylaştığı söylenebilir³⁵⁴.

3.2.4. (Hipotez 5) . Başa çıkma Tutumları, Dini Başa çıkma Tutumlarına Göre Farklılaşmaktadır.

Olumlu dini başa çıkma tutumu ile “diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma ($r=0.35$)”, “sosyal destek arama (enstrümental ($r=0.25$) ve duygusal ($r=0.25$))”, “olumlu tarzda yeniden yorumlama ($r=0.33$)” başa çıkma tutumları arasında güçlü, anlamlı ve olumlu bir ilişki, “alkol/ilaç kullanma ($r= -0.48$)” başa çıkma tutumu ile de güçlü, anlamlı ancak olumsuz bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Tablo 5.2). Buna göre, olumlu dini başa çıkma tutumunu kullananların, aynı zamanda “diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma”, “sosyal destek arama (enstrümental ve duygusal)” ve “olumlu tarzda yeniden yorumlama” başa çıkma tutumlarını kullandıkları, “alkol/ilaç kullanma” başa çıkma tutumunu ise kullanmadıkları söylenebilir.

Olumsuz dini başa çıkma tutumu ile “yadsıma ($r=0.59$)”, “davranışsal olarak ilgiyi kesme ($r=0.56$)”, “diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma ($r=0.32$)” ve “alkol/ilaç kullanma ($r=0.27$)” başa çıkma tutumları arasında güçlü, anlamlı ve olumlu bir ilişki, “kabullenme ($r= -0.23$)” başa çıkma

³⁵² - Hood, et.al, a.g.e., s.382.

³⁵³ - Pargament, a.g.m., 1997, s.216-219 ; Carlson, Richard & Bell,a.g.m., 1995, ss.240-247.

³⁵⁴ - Nooney & Woodrum, a.g.m., ss.359-368; Krause, ct.al., a.g.m., ss.637-656.

tutumu ile arasında ise anlamlı ve olumsuz bir ilişki olduğu görülmüştür (Tablo 5.2). Buna göre, olumsuz dini başaşikma tutumunu kullananların daha çok “yadsıma”, “davranışsal olarak ilgiyi kesme”, “diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma” ve “alkol/ilaç kullanma” başaşikma tutumlarını kullandıkları söylenebilir.

Yukarıdaki ifadelere göre, olumlu dini başaşikma tutumunu kullanan insanların daha çok sorunu çözmeye yönelik çabalar içine girdikleri, çevrelerinden destek aradıkları, olayı olumlu açıdan değerlendirdikleri, olumsuz dini başaşikma tutumunu kullanan insanların da olayı çözme çabası içinde olmakla birlikte, olayı daha çok yadsıdıkları, unutmaya çalıştıkları ve bunun için de alkol/ilaç kullandıkları söylenebilir.

Olumlu dini başaşikma tutumu kullananların, psikologlar tarafından başarılı ve etkili başaşikma yöntemleri olarak kabul edilen (“diğer aktiviteleri bırakarak sorun üzerine odaklanma”, “sosyal destek arama (enstrümental ve duygusal)”, “kabullenme”, “olumlu tarzda yeniden yorumlama”) başaşikma tutumlarını kullanmaları, dinin, dini olmayan etkili ve başarılı başaşikma tutumlarını harekete geçirdiğini ifade etmektedir³⁵⁵. İnsanlar özellikle, karşılaştıkları stresli olayı insani çabalarıyla (dini olmayan başaşikma aracılığıyla) kendi lehlerine değiştiremedikleri veya olay ile ilgili kontrolü sağlayamadıkları durumlarda, dini başaşikma tutumlarını kullanmaya başlamaktadırlar³⁵⁶. İnsana sistemli bir bütünlük içinde yardımcı olan dini inanç ve davranışlar, insanın bu sistemli bütünlük içindeki fonksiyonlarını arttırmakta ve kontrol edilemeyen veya üstesinden gelinemeyen olaylar karşısında rahatlamasını sağlamaktadırlar³⁵⁷.

Yukarıdaki verilere göre, araştırma öncesinde sorulan “(İslam kültüründe) dini başaşikma ile (dini olmayan) başaşikma arasında ne gibi ilişkiler vardır?” sorusuna, araştırma sonuçları açısından şu cevabı vermek mümkündür. Dini inanç ve değerlerin, stresli olaylarla başaşikmada olumlu yönde kullanılması, insanın dini olmayan etkili ve başarılı başaşikma tutumlarını da kullanabilmesini sağlamaktadır. Dini inanç ve değerlerin kullanılmadığı bir başaşikma sürecinde,

³⁵⁵ - Pargament, a.g.e., ss.216-219 ve s.286.

³⁵⁶ - Pargament, a.g.e., ss.308-311.

³⁵⁷ - Pargament, a.g.m., 1997, s.233 ; Pargament, a.g.m., 1998, s.711 ve s.720.

insanın dini olmayan etkili ve başarılı başaçıkma tutumlarını kullanabilmesi de mümkün görülmemektedir. Yani, stresli olaylarla başarılı ve etkili olarak başa ıkabilmede, dini inanç ve değerler de etkili birer faktör olmaktadırlar (Tablo5.2).

3.2.4 . (Temel Hipotez) . Dini Başaçıkma Tutumları Dini Gelişim Seviyelerine Göre Farklılaşmaktadır

Olumlu dini başaçıkma tutumu ile taklidi dindarlık (r=0.64), tahkiki dindarlık (r=0.72) ve zevk alınan dindarlık (r=0.73) arasında g cl  ve anlamlı bir ilişkinin olduğu, inançsızlık (r= -0.38) ve aldatıcı dindarlık (r= -0.49) ile de negatif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmüştür (Tablo 5.3).

Olumsuz dini başaçıkma tutumu ile inançsızlık (r=0.33) ve aldatıcı dindarlık (r=0.32) arasında olumlu, g cl  ve anlamlı bir ilişki olduğu, taklidi dindarlık (r=0.22), tahkiki dindarlık (r=0.13) ve zevk alınan dindarlık (r=0.05) arasında da anlamlı, ancak zayıf bir ilişkinin olduğu görülmüştür (Tablo 5.3).

Buna göre, inançsızlık ve aldatıcı dindarlık boyutlarında ifade edilen tutum ve davranışlara sahip olan insanların daha çok olumsuz dini başaçıkma tutumunu, taklidi dindarlık, tahkiki dindarlık ve zevk alınan dindarlık boyutlarında ifade edilen tutum ve davranışlara sahip olan insanların da daha çok olumlu dini başaçıkma tutumlarını kullandıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu verilerden yola çıkararak, ayrıca, araştırmaya öncesinde sorulan “*İslam kültüründe dini gelişim seviyeleri ile dini başaçıkma arasında nasıl bir ilişki vardır?*” sorusuna, cevap vermek de mümkün olmaktadır.

Dini gelişim seviyeleri yüksek olan kadınların (Tablo 3.1, hipotez 1 ve hipotez 2), yetişkin ve yaşlıların (Tablo 3.2, hipotez 1 ve hipotez 2), düşük sosyo-ekonomik seviyedeki insanların (Tablo 3.3, hipotez 1 ve hipotez 2), ev hanımları ve din görevlilerinin (Tablo 3.5, hipotez 1 ve hipotez 2), kendilerini orta veya ileri derecede etkileyen (Tablo 4.6.3), yaşamları için birer tehdit olarak algıladıkları, ölüm riski taşıyan, özellikle anlık stresli olaylar karşılarında (Tablo 4.6.1) olumlu dini başaçıkma tutumlarını kullanmaları (hipotez 3), dini gelişim

seviyeleri ile dini başaçıkma tutumları arasında doğru orantılı bir ilişkinin varlığını göstermektedir.

Bu nedenle, dini bilgisi, dini düşüncesi, dini tecrübesi ve dini inancı yüksek olan insanların, stresli olaylar karşısında daha çok olumlu dini başaçıkma tutumlarını kullandıkları söylenebilir (hipotez 2). Yapılan çeşitli araştırmalar da bu sonucu dođrulamaktadır³⁵⁸. Ülkemizde yapılan bir araştırmada da, dindarlık seviyesi ile olaylar karşısında olumlu  oz mler üretme arasında olumlu bir ilişkinin varlığı ifade edilmiřtir³⁵⁹. Bu sonuçlardan yola çıkararak, dini gelişim seviyeleri yüksek olan insanların daha çok olumlu dini başaçıkma tutumlarını, dini gelişim seviyeleri düşük olan insanların da daha çok olumsuz dini başaçıkma tutumlarını kullandıkları söylenebilmektedir.

Ayrıca, dini inanç, dini davranış, dini duygu ve düşüncelerin dini olmayan etkili ve başarılı başaçıkma tutumlarını harekete geçirmesi (hipotez 5), insanların stresli olaylarla başa ıkmalarını kolaylaşmaktadır. Bu nedenle, dini inanç ve değerlerin kullanılmadığı bir başaçıkma sürecinde insanların, dini olmayan etkili ve başarılı başaçıkma tutumlarını sağlıklı olarak kullanabilmeleri de mümkün görülmemektedir. Bu nedenle, insanların dini inanç ve değerleri tam ve doğru bir şekilde öğrenmeleri, onların olumlu dini başaçıkma tutumları kazanmalarını ve kullanmalarını sağlayacak ve sonuçta insanlar, stresli olaylara karşı daha iyi mücadele edebileceklerdir.

Bununla birlikte, yukarıdaki genel sonuçlar, olumlu dini başaçıkmada hangi dini inanç ve değerlerin etkili olarak kullanıldığı konusunda gerekli ve ayrıntılı bilgiler sunmamaktadır. Ayrıca, hangi dini inanç ve değerlerin, etkili ve başarılı olarak kabul edilen dini olmayan başaçıkma tutumlarını harekete geçirdiği konusunda da yeterli ve ayrıntılı bilgiler sunmamaktadır. Bu nedenle, hangi dini inanç ve değerlerin başaçıkmada etkili olarak kullanıldığı konusunda bilgiler sunacak olan yeni araştırmalara ihtiyaç vardır.

³⁵⁸ - Pargament, a.g.m., 1998, ss.713-715 ; Schaefer, a.g.m., 1993, s.137 ; Pargament, a.g.e., ss.195-196

³⁵⁹ - Bahadır, a.g.t., 1999.

C . ÖNERİLER

Dini gelişim seviyeleri ile dini başa çıkma tutumları arasındaki ilişkilerin incelendiği bu araştırmanın sonuçlarına bakarak, sonuçların, hem toplum yararına değerlendirilmesi, hem de bu konuda yapılacak diğer araştırmalara ışık tutması açısından aşağıdaki öneriler yapılmıştır.

Dini gelişim seviyeleri ile ilgili sonuçlar, Gazali'nin dini gelişim ile ilgili görüş ve düşüncelerinin, günümüz toplumunda da geçerliliğini koruduğunu göstermektedir. Yani, toplumdaki bireylerin büyük çoğunluğunun dini gelişim seviyesi taklit seviyesini geçmemektedir. Toplumdaki bireylerin dini gelişim seviyelerini, onların psiko-sosyal yaşam tecrübeleri, demografik ve sosyo-kültürel özellikleri belirlediğine göre, din eğitimcilerinin ve din görevlilerinin çalışmalarında bu faktörleri göz önüne almaları gerekmektedir.

Dini gelişim seviyeleri ile dini başa çıkma arasındaki birebir doğru orantılı bir ilişkinin varlığı, insanların günlük yaşam olaylarıyla başa çıkma sürecinde dini değerleri kullandıklarını göstermektedir. Bu nedenle, insanların dini değerleri doğru öğrenmelerinin sağlanması, onların ruhen ve bedenen daha sağlıklı olmalarına yardımcı olabilecektir.

Dini gelişim seviyesi ile psikologlar tarafından onaylanan stresle olumlu başa çıkma tutumları arasındaki olumlu ilişki de, dini değerlerin insanların lehine olarak, olumlu başa çıkma tutumlarını harekete geçirdiği ve insanların başarılı başa çıkma tutumlarını kullanmalarını sağladığı görülmektedir. Dini gelişime paralel olarak, insanların yaşamlarından zevk almaları, ruhen sağlıklı ve dengeli birer birey olarak, hem çevrelerindeki insanlara, hem de içinde yaşadıkları topluma katkıda bulunmaları, onların dini değerleri doğru olarak yaşamalarına ve yaşatmalarına bağlı görülmektedir. İnsanların yetenek ve kabiliyetlerini kullanmalarını sağlayan dini değerlerin, dinin objektif yapısı içinde, günlük siyasî politikalardan arındırılmış bir şekilde, bilimsel veriler ışığında insanlara öğretilmesi, onlara, hem kendi yaşamlarında mutlu olmaları, hem de topluma daha yararlı bireyler olarak hizmet etmeleri şansını verecektir.

Bu araştırmada, örneklemin dini gelişim seviyelerini ölçmek amacıyla geliştirilen ve kullanılan dini gelişim seviyeleri leği ile ilgili sadece iç tutarlılık çalışması yapılmıştır. Yapılan çalışmalardan elde edilen olumlu sonuçlar, İslam kültürüne uygun bir dindarlık leğinin de geliştirilebilir olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, ölçeğin diğer dindarlık ölçeklerine göre ne kadar tutarlı sonuçlar verdiği henüz araştırılmamıştır. Bu araştırmaların yapılması, ülkemizde dindarlık düzeylerini belirleme adına ihtiyaç duyulan leği sağlayabilecektir.

Örneklemin dini başaçıkma tutumlarını ölçmek amacıyla kullanılan dini başaçıkma leği de, yurt dışında geliştirilen ve ülkemize adaptasyonu yapılan bir ölçektir. Daha sağlıklı sonuçlar elde etmek için, kendi kültürümüze uygun bir dini başaçıkma leğinin geliştirilmesi, İslami değerlerin başaçıkma sürecindeki fonksiyonları hakkında daha net sonuçlara ulaşılmasını sağlayabilecektir.

Araştırmada kullanılan tüm ölçeklerden elde edilen bilgiler, tamamen kişisel ifadelere dayanmakta, dolayısı ile yüzeysel ölçüm yapılmaktadır. Bu Şekilde yapılan bir çalışmada ise konu derinliğine araştırılamamaktadır. Konunun derinliğine araştırılması için, ölçekler örnekleme bire bir uygulanmalı ve uygulama sırasında deneğin söz ve davranışları ile içinde bulunduğu sosyolojik, ekonomik ve psikolojik Őartlar da dikkatlice gözlemlenmelidir.

İnsanların özellikle, dini konularda konuşmaktan ve kendi dindarlıkları hakkında bilgi vermekten çekinmeleri ve bu tür konular üzerinde yapılan çalışmalara alışık olmamaları nedeniyle, bu konuları araştırmak çok zaman ve emek istemektedir. Bu nedenle, bu konularda yapılacak olan araştırmaların metodolojileri çok iyi belirlenmelidir.

rnekleimde yer alan bireylere ikinci bir kez ulaşma imkanının olmaması nedeniyle, bu çalışma bir kesit alma yöntemiyle yapılmıştır. Bu nedenle, dini gelişim seviyelerinin ve başaçıkma tutumlarının etkililiğinin zaman içerisinde değişip değişmediği incelenememiştir. Bundan sonra yapılacak araştırmalarda, araştırmaya katılacak kişiler, zaman içerisinde gözlemlenmeli ve kayda değer değişmeler dikkate alınmalıdır.

KAYNAKLAR

- ALLPORT, Gordon W., The Individual & His Religion, Macmillan Publishing Co., New York, 1950
- ALLPORT, G. & Rose, J.M., "Personel Religious Orientation & Prejudice", Journal Of Personality & Social Psychology, 1967, 5(4), ss.447-457.
- ARGYLE, M. & B.-Hallahmi, Benjamin, "Yaş ve Din" (Çev. Abdurrahman Kurt), U.Ü.İ.F. Dergisi, Bursa, 1992, C.4, ss.319-331.
- ARMANER, Neda, Din Psikolojisine Giriş, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1980
- ARMANER, Neda, İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi, Milli Eğitim Basımevi, İst., 1967
- ARSEVEN, A., Alan Araştırma Yöntemi, Gül Yay., Ankara, 1993
- ATKINSON, Rita L., et al., Introduction to Psychology, Ninth Edition, Harcourt Brace Javanovich Publishers, 1985
- AY, Mehmet Emin, Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım, Timaş Yay.,ist., 1988
- AYDIN, Mehmet S., Din Felsefesi, DEÜ İlah. Fak. Yay., İzmir, 1999
- AYDIN, Mehmet Zeki ve Adem Esen, "Türkiye'de Deprem Zararlarının Çok Olması İle Kader İnanıcı Arasındaki İlişki", Diyanet İlmî Dergi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1997, Cilt 33, sayı 3, ss.59-74.
- AYMAN, Mehmet, Gazalî'de Bilgi Sistemi ve Şüphe, İnsan Yay., İstanbul, 1997
- BACANLI, Hasan, "Tanrı ve Peygamberlik Kavramları : Selçuk Üniversitesi'nde Bir Araştırma", Din Eğitimi Araştırmaları, 1995, Sayı 2, ss.155-163.
- BAHADIR, Abdülkerim, Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-sosyal Faktörler ve Din (Yayınlanmamış Doktora Tezi), U.Ü.S.B.E. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Bursa, 1999.
- BATSON, C. Daniel – Schoenrade, P. & Ventis, W.L., Religion & The Individual, Oxford Univ. Press, 1993

- BARTHOLOMEW, Shaver, K & L., "Attachment Styles Among Young Adults : A Test of A Four Category Model", Journal of Personality & Social Psychology, 1991, Sayı 61, ss226-241.
- BECKER, P. Edgell & Heather Hofmeister, "Work, Family & Religious Involment For Men & Women", JSSR 40:4, 2001, ss.707-722.
- BENSON, P.L. – Donahue, J.D. & Erikson, A., "Adolescence & Religion : A Review Of Literature From 1970 to 1986, Research In The Social Scientific Study Religion, 1, ss.153-181.
- BHUGRA, Dinesh, Psychiatry & Religion, Context, Consensus & Controversies, Routledge, Londen, 1996
- BİLGİN, Beyza ve Mualla Selçuk, Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri, Gün Yay., Ankara, 1997
- BİLLIGS, A.G. & Moos, R.H., "The Role of Responses and Social Resources In Attenuating The Stres of Life Events", Journal of Behavioral Medicine, 1981, ss.139-157.
- BOUDREAUX, E., et al., "The Ways Of Religious Coping Scale : Reliability, Validity And Scale Development", Assesment, 2, 1995, ss.233-244.
- BROWN, Laurence B., "A Study of Religious Belief", British Journal of Psychology, 1962, cilt 33, ss.259-272
- BUYRUKÇU, Ramazan, "Ortaokullardaki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimine Genel Bir Yaklaşım", Dini Araştırmalar, 1999, Cilt 2, Sayı 4, ss.177-194.
- CANAN, İbrahim, Hadis Ansiklopedisi (Kütüb-i Sitte), Akçağ Yay., İst., 1993, Cilt 7
- CANWALLADER, E.H., "Depression & Religion : Realities, Perspectives And Directions", Counseling & Values, 35 (2), 1991, ss.270-279.
- CARLSON, Jerry W. – Richard, an & Bell, avid C., "Individual Religiosity, Moral Community And Drug User Treatment", JSSR, 1995, ss.240-246.
- CARVER, C.S. Scheier & Eintraub, J.K., "Assesing Coping Strategies : A Theoretically Based Approach, JPSP, 1989, Vol. 56, No 2, ss.267-283.
- COHEN, S. & Lazarus, S., "Active Coping Processes, Coping Dispositions and Recovery Frontal Surgery", Psychosomatic Medicine, 1973, S.35, s.722-28

- CURTIS, James E. & Cambell, Robert A., "Religious Involvement Across Societies: Analysis For Alternative Measures In National Surveys", *Journal of Scientific Study of Religion* , 33(3), 1994, ss.217-229.
- ÇAMDİBİ, Mahmut, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, Çamlıca Yay., İstanbul, 2003
- DEMERATH, N.J., *Social Class & American Protestantism*, Rand McNally, Chicago, 1965
- DICKIE, Jane R. - Merasco, Dawn M. - Eshleman, Amy K., Shepard, Amy, Wilt, Michael Wander & Johnson, Melissa, "Parent-Child Relationships & Children's Image of God", *JSSR*, Sayı 36, 1997, ss.25-43.
- EKŞİ, Halil, *Başaçıkma, Dini Başaçıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış D. Tezi), U.Ü.S.B.E., Bursa, 2001
- EL-ATTAS, *Prolegomena To The Metaphysics Of Islam*, International Institute of Islamic Thought & Civilization, Kuala Lumpur, Malaysia, 1995
- ELKIND , David, "The Origins of Religion in the Child", *Review of Religious Research*, Religious Research Association, 1970, Sayı 12, ss.35-42.
- ELLISON, C.G. & Taylor, R.J., "Turning To Prayer : Social & Situational Antecedents of Religious Coping Among African Americans", *Review of Religious Research*, 38 (2), 1996, ss.111-131
- ENDERER, Mine, *Felakete Bağlı Gelişen Psikiyatrik Morbidite* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İ.Ü.İ. Tıp Fak., İstanbul, 1995
- ENDLER, N.S. & Parker, J.D.A., "Multidimensional Assesment Of Coping : A Critical Evaluation", *JPSP*, 1990, ss.207-220.
- ERGÜN, M., *SPSS for Windows*, Ocak Yay., Ankara, 1995
- ERİKSON, Erik H., *İnsanın Sekiz Çağı*, (Çev.B. Üstün ve V. Şar), Birey ve Toplum Yay., 1984
- ESSENTIAL DICTIONARY : İngilizce-İngilizce-Türkçe Sözlük (Çev. Önder Renkliydırım), Metro Colins Cobuild, İstanbul, 1988
- FAHRİ, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi* (Çev. Kasım Turhan), İklim Yay., İst., 1992
- FELDMAN, Kenneth A., "Change & Stability of Religious Orientation During College", *Review of Religious Research*, Religious Research Association, 1970, Sayı 12, ss.35-42.

- FERRARO, Kenneth F. & Moore, Jessica A. Kelley., "Religious Consolation Among Men & Women:Do Health problems Spur Seeking?", JSSR, June 2000, ss.220-234.
- FIRAT, Erdoğan, Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, A.Ü.İ.F., 1977
- FIRAT, Erdoğan, "Din Psikolojisinde Konu ve Metot Problemi", D.E.Ü. İ.F.Dergisi, Sayı V, İzmir, 1989, ss.33-43.
- FOLKMAN, S. & Lazarus, R.S., "An Analysis of Coping In Middle-aged Comm. Sample", J. of Health & Social Behavior, 1980, S. 21, ss.150-170.
- FOLKMAN, S. & Lazaarus, R. S., "If It Changes It Must Be A Process: A study of Emotion & Coping Durin Three Stages of College Examination", Journal of Personality & Social Psychology, 1985, Cilt 48, ss.150-170
- FOLKMAN, S. - Lazarus, R.S. – Gruen, R.J. & DeLongis,A., "Appraisal, Coping, Health Status & Psychological Symptoms", Journal of Personality & Social Psychology, 1986, Sayı 50, ss.571-579.
- FOLKMAN, Susan & R.S. Lazarus, "Coping As A Mediator Of Emotion", Journal Of Personality & Social Psychology, 1988, v.54 (3), ss.466-475.
- FOWLER, J.W., Stages of Faith:The Psychology of Human Development & The Quest For Meaning, San Francisco, Harper & Row, 1981
- FOX, Curtis A., "Religious Problem Solving Styles: Three Styles Revisited", Journal For the Scientific Study of Religion, V 37, No 4, 1998, ss.673-677.
- FRANCIS, Leslie J. et.al., Research In Religious Education, Smyth & Helwys Publishing Co., Georgia, USA, 1996
- FROMM, E., Psychoanalysis & Religion, Yale Univercity Press, 1950
- FULLER, Andrew Reid, Psychology & Religion : Eight Points of View, Rowman & Little Field Publ., Boston, 1994
- GANZEVOORT, R.Ruard, "Religious Coping Reconsidered: An Integrated Approach", Journal of Psychology & Theology, 26(3), 1998, ss.260-275.
- GAZALI, El İktisad Fil İ'tikad (İtikatta Sözü'n Özü, Çev. Ömer Dönmez), Hisar Yay., t.y., İst.
- GAZALI, Mükāşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi, Çev. H.S.Erdoğan), Hisar Y., t.y., İst.

- GAZALİ, Ravdatü't Talibin (Çev. Ramazan Yıldız), Şamil Yay., t.y., İst.
- GAZALİ, İhyau 'Ulumi'd – Din (Çev. Ahmet Serdaroğlu), Bedir Yay., İstanbul, 1975, Cilt 1,2,3,4
- GAZALİ, Minhacü'l Abidin, (Abidler Yolu, Çev.A. Bayram ve M.S. Çöğenli), Çile Yay., İst., 1981
- GAZALİ, İlcamü'l Avam An İlmî'l-Kelam (İnançta Hassas Ölçüler, Çev. Nedim Yılmaz), Hisar Yay., İstanbul, 1987
- GAZALİ, El-Erbain Fi-Usuliddin (Dinde Kırk Esas, Çev. H. S. Erdoğan), Hisar Yay., İst., 1990
- GAZALİ, Feysalu't-Tefrika Beyne'l-İslam Ve'z-Zendeka (İslam'da Müsamaha, Çev. Süleyman Uludağ), Marifet Yay., İst., 1990
- GAZALİ, El-Munkız Min-Ad Dalal (Çev., Hilmi Güngör), MEB Yay., İst., 1994
- GAZALİ, Mişkat'ül-Envar (Nurlar Feneri, Çev. S. Ateş), Bedir Yay., İst., 1994
- GAZALİ, Mearicü'l-Kuds, (Hakikat Bilgisine Yükseliş, Çev. Serkan Özburun), İnsan Yay., İst., 1998
- GENIA, Vicky, "I, E, Quest And Fundamentalism As Predictors Of Psychological And Spiritual Well-Being", JSSR, 1996, 35 (1), ss.56-64.
- GLEASON, John J., Growing Up To God: Eight Steps In Religious Development, Abington, Nashville, 1975
- GOLDBERG, Susan, Attachment & Development, Headline Group, London, 2000
- GOLDBERGER, L. & S. Breznitz, Handbook of Stress, New York, 1982
- GOLDEN, R., Religious Thinking From Child To Adolescence, London, Routledge & Kegan Paul, 1964
- GÖK, Şeyda, Anksiyete ve Deresyonda Stresle Başa Çıkma, (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi), İ.Ü.Tıp Fak.Psikiyatri Anabilim Dalı, İstanbul, 1995
- GRAPPS, Robert W., An Introduction To Psychology of Religion, Mercon University Press, Georgia, 1986
- GUNNOE, M. Lindner & Kristin A. Moore, "Predictors of Religiosity Among Youth Aged 17-22: A Longitudinal Study Of The National Survey Of Children", JSSR 41: 4 , 2002, ss. 613-622

- GÜLER, İlhami, Allah'ın Ahlakiliği Sorunu, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1998
- GÜNAY, Ünver, "Erzurum Kenti ve Çevre Köylerde Dini Hayat (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Atatürk Üniv. S.B.Enstitüsü, Erzurum, 1978, s.155.
- GÜNDÜZ, Turgay, İslam, Gençlik ve Din Eğitimi, Düşünce Kit., İstanbul, 2003
- GÜNGÖR, Erol, İslamın Bugünkü Meseleleri, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1989
- GÜNGÖR, Erol, Değerler Psikolojisi, Hollanda Türk Akademisyenler Vakfı Yay., Amsterdam, 1993.
- HARRİS, Diana K. & William E. Cole, Sociology of Aging, Houghton Mifflin, U.S.A., 1980
- HAYTA, Akif, Psiko-Sosyal Uyum ve Dini Pratikler (Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi), U.Ü.S.B.E., Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Bursa, 1993
- HAYTA, Akif, "U.Ü. Öğrencilerinin İbadet ve Ruh Sağlığı (Psiko-sosyal Uyum) İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", U.Ü.İ.F.Dergisi, Sayı 9, Bursa, 2000, ss.487-505.
- HILL, Peter C. & Hood, Ralph W., Measures of Religiosity, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1999
- HOOD, Ralph W. - Spilka, Bernard - Hunsberger, Bruce, & Gorsuch, R., The Psychology of Religion, (An Empirical Research), The Guilford Press, New York, 1996
- HOVARDAOĞLU, S., Davranış Bilimleri için İstatistik, Hatipoğlu Yay., Ank., 1994
- HÖKELEKLİ, Hayati, "Ergenlik Çağı Gençlerinin Dini Gelişimi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)", U.Ü. Sosyab Bilimler Enst., Bursa, 1983.
- HÖKELEKLİ, Hayati, "Ölümlerle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma (II)", U.Ü.İ.F.Dergisi, Sayı 4, Bursa, 1992, ss.87-98.
- HÖKELEKLİ, Hayati, Din Psikolojisi, T.Diyanet Vak. Yay., 1996
- HÖKELEKLİ, Hayati, "Fitrat", İslam Ansik., TDV Yay., 1996, C. XIII, ss.47-48.
- HÖKELEKLİ, Hayati v.d., Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002
- HURLOCK, Elizabeth B., "Yaşlılık Döneminde Dini İlgisi ve Faaliyetler (Çev. M.Naci Kula)", U.Ü.İ.F. Dergisi, Cilt 4, 1992, s.343-346

- İKBAL, Muhammed, Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü (Çev. Sofi Huri), Kırkambar Yay., İst., 1999
- IZUTSU, Toshihiko, Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar, Pınar Yay., İst., 1997
- JACOBS, Janet L., "The Spirituality Self-in-Relation : Empathy & The Construction of Spirituality Among Modern Descendants of Spanish Crypto-Jews", JSSR, Sayı 39, 2000, ss.52-62.
- JAMES, W., The Varieties of Religious Experience, N.Y., Modern Library, 1958.
- JONHSON, P. E., Psychology of Religion, Abington-Co. Karsbury Pr., NY, 1945.
- KARACA, Faruk, Ölüm Psikolojisi, Beyan Yay., İstanbul, 2000.
- KARAGÖZ, İsmail, Kur'an'a Göre Musibetler Açısından İnsan ve Toplum, Çelik Yay., Ankara, 1996,
- KARASAR, N., Bilimsel Araştırma Yöntemi : Kavramlar, İlkeler, Teknikler, Nobel Yay., Ankara, 1999
- KASAPOĞLU, Abdurrahman, Kur'an'da İnsan Psikolojisi, Yalnızkurt Y., İst., 1997
- KASAPOĞLU, Abdurrahman, Kur'an'da Kişilik Psikolojisi, İzci Yay., İst., 1997
- KAYA, Mevlüt, Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum, Etüt Yay., Samsun, 1998
- KAYIKLIK, Hasan, Dini yaşayış Biçimleri : Psikolojik Temelleri Açısından bir Değerlendirme (Yayınlanmamış Doktora Tezi), D.E.Ü. S.B.E. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İzmir, 2000
- KILAVUZ, Akif, Yaşlanma Dönemi Din Eğitimi, Arasta Yay., Bursa, 2003
- KILAVUZ, Akif, "Emeklilik Döneminde Çalışma, Boş Zaman ve Din Eğitimi", U.Ü. İ.F. Dergisi, Cilt 11, Sayı 1, 2002, ss.71-86
- KIRKPATRICK, Lee A., "A Longitudinal Study of Changes In Religious Belief & Behavior As A Function Of Individual Differences In Adult Attachment Style", JSSR, 96(2), 1987, ss.207-217.
- KIRKPATRICK, Lee A., "An Attachment-Theory Approach To The Psychology of Religion", International Journal For Psychology of Religion, Number 2(1), 1992, ss.3-28.
- KİNDİ, El-Hile li-def'i'l-ahzan (Üzüntüden Kurtulma Yolları : Çeviri, İnceleme ve Metin Tahkiki Mustafa Çağrıcı), MÜ. İlahiyat Fak. Yay., No 148, İst., 1998

- KOHLBERG, Lawrence, The Psychology of Moral Development : The Nature & Validity of Moral Stages, Essays on Moral Development, cilt 2, 1984
- KOŞTAŞ, Münir, Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış, T.D.V. Yay., 1995
- KÖKTAŞ, M. Emin, Türkiye’de Dini Hayat, İstanbul, İşaret Yay., 1993
- KÖKTAŞ, M.Emin, Din ve Siyaset, Vadi Yay., Ankara, 1997
- KÖSE, Ali, Neden İslamı Seçiyorlar, İsam Yay., İst., 1997
- KÖSE, Ali, Freud ve Din, İz Yay., İst., 2000
- KÖSE, Ali ve Küçükcan, Talip, Doğal Felaketler ve Din, T.D.V.İSAM Yay., İst., 2000
- KRAUSE, Neal, et.al., “Church-Based Social Support & Religious Coping”, JSSR 40:4, 2001, ss.637-656.
- KULA, Naci, “Deprem ve Dini Başa Çıkma”, Gazi Üniv. Çorum İlahiyat Fak. Dergisi, 2002/1, ss.234-255.
- KULAKSIZOĞLU, Adnan, Ergenlik Psikolojisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000
- KÜÇÜKCAN, Talip, “Can Religiousity Be Measured? Dimensions Of Religious Commitment : Theories Revisited”, U.Ü.İ.F., Sayı 9, Cilt 9 Bursa, 2000, ss.461-468.
- LAZARUS, Richard S. & Susan Folkman, Stress, Appraisal & Coping, Springer Publishing Company, New York, 1984
- LOEWENTHAL, Kate M., The Psychology of Religion, Oneword Publications, Oxford, England, 2000
- LUPFER, Michael B. – Brock, Karla F. & DePAOLA, Stephen J., “The Use Of Sekuler & Religious Attributions To Explain Everday Beh.”, JSSR, 1992, ss.486-503.
- MALINOWSKI, Bronislaw, Büyü, Bilim ve Din (Çev.S.Özkal), Kabala Y., İst., 1990
- MAYNARD, Elizabeth A. - Gorsuch, Richard L. & Bjorck, Jeffry P., “Religious Coping Style, Concept of God & Personel Religious Variables In Treath, Loss & Challenge Situations”, JSSR, March 2001, ss.65-75.
- MEADOW, Mary S. & Kahoe, Richard D., Psychology of Religion (Religion in Individuals Lives), Harper & Row Publisher, New York, 1984

- MERTON, P. Strommen, Research on Religious Development : A Comprehensive Handbook, Houthorn Books Inc., 1971
- MEVDUDİ, Kur'an'a Göre Dört Terim: İlah, Rab, İbadet, Din, Düşünce Yay, İst., 1981
- NOONEY, Jennifer & Woodrum, Eric, "Religious Coping & Church-Based Social Support As Predictors Of Mental Health Outcomes: Testing A Conceptual Model", JSSR 41:1, 2002, ss.359-368.
- ONUR, Bekir, Gelişim Psikolojisi, Imge Kitabevi, Ankara, 1997
- ORMAN, Sabri, Gazali, İnsan Yay., İstanbul, 1986
- OSER, Fritz K. & Scarlett, W.G., Religious Development In Childhood & Adolescence, San Francisco, Jossey – Bass, 1991
- ÖZBAYDAR, Belma, Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, Baha Matb., İst., 1970
- PALOUTZIAN, R.F., Invitation To Psychology of Religion, A. & Bacon, 1996
- PARGAMENT, Kenneth I. et al., "God Help Me (I) : Toward A Theoretical Framework Of Coping For The Psychology of Religion", Research In The Social Scientific Study Of religion, 1990, Cilt 2, ss.793-824.
- PARGAMENT, Kenneth I. et al., "God Help Me (II): Religious Coping Efforts As Predictors of The Outcomes To Significant Negative Life Events", American Journal Of Community Psy., 1990, Cilt 18, No 6, ss.504-513.
- PARGAMENT, Kenneth I., "Of Means & Ends : Religion & The Search For Significance", JSSR, 1992, ss.201-229.
- PARGAMENT, Kenneth I., "Methods of Religious Coping with the Gulf War : Cross-sectional and Longitudinal Analysis", Journal for the Scientific St. of Religion, V 33, No 4, Dec. 1994, ss.347-361.
- PARGAMENT, Kenneth I., The Psychology of Religion, Coping, Theory, Research & Practice, The Guilford Press, New York, 1997
- PARGAMENT, Kenneth I. et. al., "Patterns of Positive and Negative Religious Coping with Major Life Stressors", JSSR , 1998, 37/4, ss.710-728.
- PARGAMENT, Kenneth I. et al., "Religious Coping Among Religious: The Relationships Between religious Coping & Well-Being In A National Sample Of Presbyterian Clergy, Elders & Members", JSSR 40: 3, 2001, ss.497-513.

- PAZARLI, Osman, Din Psikolojisi, Remzi Yay., İst., 1968
- PIAGET, Jean, The Construction of Reality In The Child (Translator M.Cook), New York, Basic Books, 1954
- REICH, Helmut K., "Integrating Differing Theories : The Case of Religious Development", Journal Of Empirical Theology, 1993, Sayı 6, ss.39-49.
- REISS, Steven & H.S.M., "Toward A Comprehensive Assessment Of Fundamental Motivation:Factor Structure of The Reiss' Profiles", Psychological Assessment, 1998, ss.97-106.
- REISS, Steven, "Why People Turn To Religion:A Motivational Analysis",JSSR, V. 39, 2000, ss.47-52.
- RODGERSON, Thomas E. & Piedgement, Ralpp L., "Assessing the Incremental Validity of Religious Problem Solving Scale in the Prediction of Clergy Burnout", JSSR, V 37, No 3, September 1998, ss.517-527.
- ROWATT, Wade C. & Lee A. Kirkpatrick, "Two Dimensions Of Attachment To God & Their Relation To Affect, Religiosity, & Personality Constructs", JSSR 41: 4, 2002, ss. 637-651.
- ROWSHAN, Arthur, Stres Yönetimi (Çev. Ş. Cüceloğlu), Sistem Yay., İst., 1998
- QUAYYİM, Abdullah,Letters of Al-Ghazzali,Kitab Bhavan, Indiana, 1992
- SAYAR, Kemal, Sufi Psikolojisi, İnsan Yay., İst., 2000
- SCHAEFER, Charles A. & Gorsuch, Richard L., "Situational and Personal Variations in Religious Coping",JSSR,V 32,No 2, June 1993, ss.136-147.
- SCHUMAKER,J.F.,Religion & Mental Health,Oxford Univ. Press, N.Y., 1992
- SHAFRANSKE, Edward P., Religion and the Clinical Practice of Psychology, APA, Washington, 1997
- SIEGEL, Karolynn & Eric W. Schrimshaw, "The Percieved Benefits of Religious & Spiritual Coping Among Older Adults Living With HIV/AIDS", JSSR, 2002, ss.91-102
- SİVA, N.A., İnfertiletede Stresle Başetme, Öğrenilmiş Güçlülük ve Depresyonun İncelenmesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), H.Ü., Nürolojik ve Psikiyatrik Bilimler Enstitüsü, 1991

- SLEE, Nicole M., "Further On From Fowler : Post Fowler Faith Development Research" : In (Ed) Francis, Leslie J. et.al., Research In Religious Education, Smyth & Helwys Publishing Co.,Georgia,USA, 1996
- SPILKA, Bernard v.d., "A General Attribution Theory For The Psychology Of Religion", JSSR, 1985, 24 (1), ss.1-118.
- SÜMER, Nebi ve Derya Güngör, "Yetişkin Bağlanma Stilleri Ölçeklerinin Türk Örneklemi Üzerinde Psikometrik Değerlendirmesi ve Kültürlerarası Bir Karşılaştırma", Türk Psikoloji Dergisi, 1999, Sayı 43, ss.71-106.
- ŞAHİN, Nesrin H., Ayşegül Durak ve Yeşim Yasak, "Yaşamı Sürdürme Nedenleri Envanterinin Güvenirliliği ve Geçerliliği", T.P.D., 1993, Sayı 30, ss.7-19.
- ŞAHİN, Nesrin H. ve Ayşegül Durak, "Stresle Başa Çıkma Tarzları Ölçeği : Üniversite Öğrencileri İçin Uyarlanması", Türk Psikoloji Dergisi, 1995, ss.56-73.
- ŞAHİN, Nesrin H., Stresle Başa Çıkma, T.Psikologlar Derneği Yay., Ank., 1998
- ŞEKER,M.,İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri, D.İ.Bşk. Yay., Ank.,1997
- ŞEMİN, R.Uğurel, Gençlik Psikolojisi, Remzi Kitabevi, İstanbul,1988
- ŞENTÜRK, Habil, Din Psikolojisi, Esra Yay., İstanbul, 1997.
- ŞENTÜRK, Habil, "Freud'un Psikoloji ve Din Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım", SDÜ İ.F. Dergisi, Isparta, 1996, Sayı 3, ss.249-259.
- TAMMINEN, Kalevi, "Gender Differences In Religiosity In Children & Adolescents" : In (Ed) Francis, Leslie J. et.al., Research In Religious Education, Smyth & Helwys Publishing Co.,Georgia,USA, 1996
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet,"Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Kesafeti Üzerine Bir Araştırma", A.Ü.İ.F.Dergisi, Sayı X, Ankara, 1962, ss141-151.
- TAŞ, Kemalettin, Türk Halkının Gözüyle Diyanet, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002
- TAYLAN, Necip, Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri, MÜ İFAV Yay., İstanbul, 1989
- TAYLAN, Necip, Anahatlarıyla İslam Felsefesi, Ensar Yay., İstanbul, 1991
- TENNAT, T., B. Langeluddecke & K. Byrne, "The Concept of Stres", Journal of Clinical Psychology, 1985, Sayı 37, ss. 722-728

- THOMPSON, Martie P. ve Vardaman, Paula J., "The Role of Religion in Coping with the Loss of a Family Member to Homicide", Journal for the Scientific St. of Religion, V 36, No 1, March 1997, ss.44-51.
- TOPALOĞLU, Aydın, Ateizm ve Eleştirisi, Diyanet işl. Bşk. Yay., Ankara, 2000
- TOPUZ, İlhan, Gazali'de Dini Davranış ve Dini Gelişim Seviyeleri Ölçeği, (Yayınlanmamış Seminer Çalışması), U.Ü.S.B.E., Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Bursa, 2001
- TUĞRUL, Ceylan, "Alkoliklerin Çocuklarının Aile Ortamlarındaki Stres Kaynakları, Etkileri ve Stresle Başa Çıkma Yolları", Türk Psikoloji Der., 1994, ss.57-73.
- TÜRK DİL KURUMU OKUL SÖZLÜĞÜ, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1994
- TÜMER, Günay, "Çeşitli Yönleriyle Din", A.Ü.İ.F.Dergisi, Ankara, 1986, ss.213-267.
- TÜRK GENÇLİĞİ 98 : Suskun Kitle Büyüteç Altında, Konrad-Adenauer Vakfı, 1999
- TÜTÜNCÜ, Mehmet, Çocukta Duygu ve Heyecan Eğitimi, D.E.Ü.İ.F. Dergisi, İzmir, 1987
- ÜNAL, Nurten, Dini İnanç, İbadet ve Dua'nın Umutsuzlukla İlişkisi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), U.Ü.S.B.E., Bursa, 1998
- VAİLLANT, G.E., Adaptation of Life, Boston, Little Brown, 1977
- VERGOTE, A., Ateizmin Psikolojisi (Ç. H.Hökelekli), U.Ü.İ.F.D., Sayı 3, 1991, ss.231-245.
- WATT, Montgomery, Müslüman Aydın (Çev. H. Özcan), DEÜ Yay., İzmir, 1989
- WHITE, Lynn K. - Johnson, David R. & Argue, Amy, "Age & Religiosity : Evidence From A Three-Wave Panel Analysis", JSSR, 1999, 38 (3), ss.423-435.
- YAPAREL, Recep, "Dinin tarifi Mümkün Mü?", D.E.Ü.İ.F.Dergisi, İzmir, 1987, Cilt 4, ss.403-407.
- YAPAREL, Recep, Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat İle Psiko-sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma (Yayınlanmamış Doktora Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Ens., Ankara, 1987

- YASİN, Muhammed, The Islamic Concept of Human Nature, Ta-Ha Publishers Ltd., London, 1996**
- YAVUZ, Kerim, Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi, Diyanet İşl.Bşk. Yay., Ankara, 1983**
- YAVUZ, Kerim, "Dini İncanın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi", A.Ü.İ.F.Dergisi, Erzurum, 1986, Sayı 7, ss.129-143.**
- YEĞİN, Hüseyin, İslam Psikolojisinde Temel Kavramlar Yayınlanmamış Y. L. Tezi), Harran Ü., S.B.E., Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 1996**
- YILDIZ, Murat, Dini Hayat ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma (Yayınlanmamış Doktora Tezi), D.E.Ü. S.B.E. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İzmir, 1998**
- YÖRÜKOĞLU, Atalay, Gençlik Çağı, T.İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1985**

EKLER

EK 1 : KİŞİSEL BİLGİ FORMU.....	171
EK 2 : DİNİ GELİŞİM SEVİYELERİ ÖLÇEĞİ.....	172
EK 3 : DİNİ BAŞAÇIKMA TARZLARI ÖLÇEĞİ.....	175
EK 4 : BAŞAÇIKMA ÖLÇEĞİ.....	176
EK 5 : ÖZGEÇMİŞ.....	178

ANKET

Hem günlük hayatımızda, hem de tüm yaşamımız boyunca bizleri fiziksel, ruhsal ve sosyal olarak etkileyen birçok olayla karşılaşmaktayız. İnsanlar, karşılaştıkları bu tür olaylarla başa çıkmak için değişik yöntemler kullanmaktadırlar. Günümüzde, insanların kendilerine sıkıntı veren çeşitli olaylar karşısında neler yaptıklarıyla ilgili bir çok araştırma yapılmaktadır. Bu araştırmada da, insanların stresli olaylar veya değişik zorluklar karşısında nasıl davrandıkları, bu gibi olayların kendilerini nasıl etkilediği ve bu gibi olaylarla başa çıkmada inançlarının etkili olup olmadığı araştırılmaktadır. Sizlerin katkılarıyla gerçekleştirilecek olan bu araştırma ile insanlara, zor anlarında nasıl daha iyi yardım edebiliriz? sorusuna bilimsel cevaplar verilmeye çalışılacaktır.

Bu nedenle araştırmadan elde edilecek sonuçların güvenilir ve bilimsel bir nitelik taşıması, sizlerin aşağıdaki sorulara / ifadelere vereceğiniz cevapların içtenliğine ve ciddiyetine bağlıdır. Cevaplarınız , topluca değerlendirileceği ve kesinlikle gizli tutulacağı için isim yazmanıza gerek yoktur.

Aşağıda yer alan üç değişik ölçekteki sorulara, sizin için en uygun seçeneği işaretleyerek cevaplayınız.

Katkılarınızdan dolayı şimdiden teşekkür ederim.

İlhan Topuz
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Din Psikolojisi Doktora Öğrencisi

EK I . KİŞİSEL BİLGİ FORMU

- A – Cinsiyetiniz :**(1)Erkek(2)Kadın
- B – Yaşınız :**
- C – Kendinizi hangi gelir gurubunda görüyorsunuz ?**
.....1) Düşük.....2) Ortanın altı3) Orta4) Ortanın üstü5) Yüksek
- D – Eğitim Durumunuz ?**
.....1) İlkokul2) Ortaokul3) Lise4) Yüksekokul5) Üniversite
- E – Mesleğiniz ?**
- F - Yaşadığınız olay aşağıdaki kategorilerden hangisine girmektedir**
1 () Aile fertlerinden birinin ölümü 2 () Ekonomik sıkıntılar 3 () Sakatlık
4 () Duygusal ilişki sorunu 5 () Yaralanma yada hastalık
6 () Aile geçimsizliği 7 () Aile içi sorunlar 8 () Deprem
9 () İş yerindeki problemler 10 () Diğer :
- G - Olay ne zaman gerçekleşti ?**
1 () Son altı ay içerisinde 2 () Son bir yıl içerisinde 3 () Son iki yıl içinde
4 () Birkaç yıl önce 5 () Diğer :
- H - Olayın üzerinizdeki etkisini nasıl değerlendiriyorsunuz.**
1 () Oldukça olumsuz 2 () Orta derecede olumsuz 3 () Biraz olumsuz

EK II . DİNİ GELİŞİM SEVİYELERİ ÖLÇEĞİ

Bu anket, insanların dinî tutum ve davranışları hakkında bilgi toplamak amacıyla hazırlanmıştır. Vereceğiniz cevaplar sadece bilimsel bir araştırmanın amaçları doğrultusunda kullanılacaktır. İfadelerle ilgili düşüncenizi belirtirken her hangi bir kuşku duymanıza gerek yoktur. Anketteki her ifadeyi lütfen dikkatle okuyup size en uygun olan seçeneği işaretleyiniz.

NO	MADDE	KESİNLİKLE KATILYORUM	KATILYORUM	KARARSIZIM	KATILMIYORUM	KESİNLİKLE KATILMIYORUM
1	Birileri dini konularda konuşmaya başladıklarında, bir şeyler öğrenmek amacıyla onları dinliyorum					
2	Ahiret günü ile ilgili dini bilgilerden çok, bu dünyada işime yarayan bilgilerle ilgileniyorum					
3	Dini emir ve yasaklara uygun bir yaşam sürmekten dolayı çok mutluyum					
4	Kurban adıyla kesilen hayvanların boş yere öldürüldüklerini düşünüyorum					
5	Akrabalarımın yaşadığı dini hayatı kendime örnek alıyorum					
6	Cennete gidebilmek için ibadet etmek gerektiğini bildiğim için ibadet ediyorum					
7	Dine zaman ayırmaktansa, eğlenerek hayattan zevk almayı tercih ediyorum					
8	Yaptığım bütün ibadetleri, sadece Allah'ın rızasını kazanabilmek için yapıyorum					
9	İnançlı insanlara "Selamün Aleyküm" diyerek, diğer insanlara ise "merhaba" diyerek selam veriyorum					
10	Daha iyi ibadet edebilmek için devamlı dini kitapları okumaya çalışıyorum					
11	İnanan bir insanın eğlence dünyasına katılmasının, dinen uygun olmadığını bildiğim için, eğlence yerlerinden uzak duruyorum					
12	Başkalarının niçin daha iyi şartlarda, benim ise niçin daha kötü şartlarda yaşadığımı anlamıyorum					
13	İnsanları dinen kötü olan davranışlardan uzak tutmaya çalıştığım gibi, onları devamlı iyiliğe davet ediyorum					
14	Din adına çalışanlardan nefret ediyorum					
15	Çocukluğumda öğrendiğim tüm dini ibadetleri yerine getirmeye çalışıyorum					
16	Dini konularda başkaları ne yaparsa, ben de onları yapmaya çalışıyorum					
17	Dinin ne dediği umrumda bile olmadan, bana kazanç sağlayacak her şeyi yaparım					
18	Din adına yaptığım her şeyden büyük bir zevk alıyorum					
19	Abdest almak bana çok zor geldiği için namaz kılmıyorum					

NO	MADDE	KESİNLİKLE KATILYORUM	KATILYORUM	KARARSIZIM	KATILMIYORUM	KESİNLİKLE KATILMIYORUM
20	Toto, loto, piyango, at yarışları, ...vb. şans oyunları oynamanın dinen yasak olduğunu bildiğim için, şans oyunları oynamıyorum					
21	Eğer günahlardan korunup, güzel ahlak sahibi olmazsam öbür dünyada ceza çekeceğimi biliyorum					
22	Allah, niçin bana devamlı bela ve musibet veriyor anlamıyorum					
23	Allah'tan tüm insanlara, devamlı rahmet ve merhamet diliyorum					
24	Kur'an-ı Kerim dinlemenin insanı rahatlattığını söyleseler de, ben dinlemekten hiç hoşlanmıyorum					
25	Çevremdeki insanların haram / günah dedikleri davranışlardan kaçınıyorum					
26	Çevremdeki insanların yerine getirdikleri dini davranışları yerine getirmeye çalışıyorum					
27	Hacca gitmektense, Avrupa veya Amerika'ya tatile gitmenin daha iyi olacağını düşünüyorum					
28	Ahlaklı yaşama konusunda kendime, Hz. Muhammed'i (s.a.v.) ve büyük İslam alimlerini örnek alıyorum					
29	Özellikle yatsı ve sabah namazlarını kılamıyorum					
30	Davet edildiğim ortamlarda yenilip-içilenlerin, helal olup olmadıklarını mümkün olduğunca araştırıyorum					
31	Dini konuları daha iyi öğrenebilmek için, önemli din adamlarının vaazlarını dinliyorum					
32	İbadet etmekte zorlandığım için, hiç ibadet etmiyorum					
33	Allah'a verdiği nimetler için devamlı şükrediyorum					
34	Evrensel değerlerin, dini değerlerden daha önemli olduklarına inanıyorum					
35	Çevremdeki insanlar gibi ben de ibadet etmeye çalışıyorum					
36	Fırsat buldukça, camide verilen vaazları dinlerim ve hocaların söylediklerini yapmaya çalışırım					
37	İnsanın akıl ve mantığının, dinin esaretinden kurtulması gerektiğine inanıyorum					
38	Bir işe başlarken "Bismillah" diyerek başlıyorum ve yapılması gereken her şeyi yaptıktan sonra, başarılı olup olmamayı Allah'ın takdirine bırakıyorum					
39	Kazandıklarımın zekat veya sadaka vermek zorunda kalınca, bana faydası olan insanlara veriyorum					
40	Daha dindar bir insan olabilmek için, dindar insanları kendime dost ve arkadaş olarak seçiyorum					
41	Dini hizmetlerde bulunmanın insana sevap kazandırdığını biliyorum ve dini hizmetlerde bulunuyorum					

NO	MADDE	KESİNLİKLE KATILYORUM	KATILYORUM	KARARSIZIM	KATILMIYORUM	KESİNLİKLE KATILMIYORUM
42	İnanan insanların yanında menfaatim icabı inanırım, diğer zamanlarda ise, canımın istediği gibi yaşarım					
43	İbadetlerimi yaparken sadece ve sadece Allah'ın rızasını gözetiyorum. Başka herhangi bir nedenle yaptığım ibadetimi kesinlikle kaza ediyorum					
44	Din gibi eski zamanlara ait inanışların, bu gün hiçbir geçerliliklerinin kalmadığını düşünüyorum					
45	Yaptığım ibadetler sayesinde, cennette iyi bir yerde olacağımı düşünüyorum					
46	Çocukluğumda öğrendiğim dini bilgilerimin doğruluğunu her ortamda savunuyorum					
47	Bu dünyadan zevk almak için, ne yapabilirsem yanıma kar kalacağına inanıyorum					
48	Bilmeyerek günaha girmiş olma ihtimaline karşılık, sık sık tövbe ediyorum					
49	Başıma bir iş gelmemesi için, dindar insanların yanında dindar görünmeye gayret ediyorum					
50	"İbadetlerimi nasıl güzelleştirebilirim" diye devamlı araştırma yapıyorum					
51	Çocukluğumda öğrendiğim bazı dini bilgilerin yetersiz olduğunu, okuduğum dini kitaplar sayesinde öğreniyorum					
52	Akraba ve dostlarımdan bana faydası olanları daha çok ziyaret ediyorum					
53	Allah'ı çok anan insanlarla birlikte olmaya özen gösteriyorum					
54	Hayatımı nasıl yönlendireceğime, dini emir ve yasaklar değil, sadece ben karar veriyorum					
55	Babamdan ve diğer aile büyüklerimden gördüğüm gibi ibadet ediyorum					

EK III . DİNİ BAŞAÇIKMA TARZLARI ÖLÇEĞİ

Aşağıdaki ifadeler, yaşamış olduğunuz, size sıkıntı veren önemli hayat olayı sırasında ve hemen sonrasında manevi değerlerle ilgili, ne yaptığınız ve neler hissettiğiniz ile ilgilidir. Her bir ifadeyi dikkatlice okuyunuz ve size sıkıntı veren olay anında ve hemen sonrasında ne yaptığınızı ve neler düşündüğünüzü hatırlayarak, sizin için en uygun seçeneği işaretleyiniz.

NO	MADDE	Hemen Hemen Hiç Yapmadım	Arada Sırada Yaptım	Orta Derecede Yaptım	Sıklıkla Yaptım
1	Allah ile daha sıkı bir bağ kurmaya çalıştım				
2	Böyle bir olayla Allah'ın bana nasıl bir güç vereceğini görmeye çalıştım				
3	İyi bir kul olmadığım için cezalandırıldığımı hissettim				
4	Bu işe şeytanın sebep olduğuna karar verdim				
5	Allah'ın gücünden / kudretinden şüpheye düştüm				
6	Allah'tan sevgi ve şefkat diledim				
7	Allah'ın beni sevip sevmediğinden şüpheye kapıldım				
8	Öfkemi gidermesi için Allah'tan yardım diledim				
9	Günahlarımın affedilmesini diledim				
10	Allah'ın beni yalnız bıraktığından endişelendim				
11	Planlarımı Allah'ın yardımıyla hayata geçirmeye çalıştım				
12	Dindar kardeşlerimin / dini kurumların beni terk etmesinden endişelendim				
13	Sorunlarımı dert edinmeyi bırakmak için kendimi dine verdim				
14	Allah tarafından cezalandırılmayı hak edecek ne yaptığımı düşündüm				

EK IV . BAŞAÇIKMA ÖLÇEĞİ

Aşağıdaki ifadeler, yaşamış olduğunuz, size sıkıntı veren önemli hayat olayı sırasında ve hemen sonrasında ne yaptığınız ve neler hissettiğiniz ile ilgilidir. Her bir ifadeyi dikkatlice okuyunuz ve size sıkıntı veren olay anında ve hemen sonrasında ne yaptığınızı ve neler düşündüğünüzü hatırlayarak, sizin için en uygun seçeneği işaretleyiniz.

NO	MADDE	Hemen Hemen Hiç Yapmadım	Arada Sırada Yaptım	Orta Derecede Yaptım	Sıklıkla Yaptım
1	Deneyimlerimin sonuçlarına göre kendimi geliştirmeye çalıştım				
2	Üzüldüm ve duygularımı dışa vurdum				
3	Ne yapılacağı konusunda başkalarından yardım almaya çalıştım				
4	Çabalarımı bu konuda bir şeyler yapmak üzere yoğunlaştırdım				
5	Kendime bunun gerçek olmadığını söyledim				
6	Bununla baş edemeyeceğimi kabul ettim ve denemekten vazgeçtim				
7	Duygularımı başkası ile paylaştım				
8	Kendimi daha iyi hissetmek için alkol yada ilaç aldım				
9	Olayın olduğu fikrine kendimi alıştırdım				
10	Durum hakkında daha fazla bilgi edinmek için başkasıyla konuştum				
11	Zihnimi diğer düşünce ya da faaliyetlerin meşgul etmesinden uzak durdum				
12	Üzüldüm ve olayın tamamen farkında oldum				
13	Harekete geçmek için plan yaptım				
14	Olayın olduğunu ve artık değiştirilemeyeceğini kabul ettim				
15	Arkadaşlarımdan ya da akrabalarımdan duygusal destek aradım				
16	Hedefime ulaşmaktan vazgeçtim				
17	Sorundan kurtulmaya yönelik ek eylemlere giriştim				
18	Alkol yada ilaç olarak bir süre için kendimden geçmeye çalıştım				
19	Böyle bir şey olduğuna inanmayı reddettim				
20	Duygularımı açıkça belli ettim				
21	Olayı daha olumlu yönden görebilmek için farklı açıdan baktım				
22	Sorun hakkında somut bir şeyler yapabilecek olan biri ile konuştum				
23	Ne yapılması gerektiği hakkında bir strateji geliştirmeye çalıştım				
24	Bu sorunu çözümlenmek üzere odaklandım ve gerektiysen diğer şeyleri biraz geri plana ittim				

NO	MADDE	Hemen Hemen Hiç Yapmadım	Arada Sırada Yaptım	Orta Derecede Yaptım	Sıklıkla Yaptım
25	Başkasının sempatisini ve anlayışını kazanmaya çalıştım				
26	Olayı daha az düşünmek için alkol yada ilaç aldım				
27	İstediğimi elde etmek için girişimde bulunmaktan vazgeçtim				
28	Olayın iyi yanlarını görmeye çalıştım				
29	Sorunun en iyi nasıl ele alınabileceğini düşündüm				
30	Başka şeylerin bu konuyla ilgilenmeme engel olmaması için elimden geleni yaptım				
31	Böyle bir şeyin olduğu gerçeğini kabul ettim				
32	Benzer deneyimleri olan kişilere ne yapmış olduklarını sordum				
33	Çok fazla duygusal sıkıntı hisseder ve kendimi sıkça bunları ifade ederken buldum				
34	Sorundan kurtulmak için doğrudan girişimde bulundum				
35	Böyle bir şeyin olmadığını varsaydım				
36	Sorunu çözmek için verdiğim çabanın miktarını azalttım				
37	Kendimi nasıl hissettiğim hakkında başkalarıyla konuştum				
38	Olayı atlatmaya yardımcı olması için alkol ya da ilaç aldım				
39	Onunla yaşamayı öğrendim				
40	Olay üzerine yoğunlaşmak için diğer faaliyetleri bir kenara bıraktım				
41	Hangi adımların atılacağı konusunda uzun uzun düşündüm				
42	Olay hiç olmamış gibi davrandım				
43	Yapılması gereken şeyleri her seferde bir adım atacak şekilde yaptım				
44	Deneyimden bir şeyler öğrendim				

ÖZGEÇMİŞ

1969 yılında Balıkesir'in Bigadiç ilçesine bağlı Hamidiye Köyü'nde doğdum. İlk öğrenimimi köyümde tamamladım. Daha sonra, 1983 yılında Bigadiç İmam-Hatip Lisesi'nden, 1986 yılında Balıkesir Lisesi'nden mezun oldum. 1994 yılının Şubat ayında, Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Rehberlik ve Psikolojik Danışma bölümünden mezun oldum.

4 yıl özel bir okulda "Rehber Öğretmen" olarak çalıştıktan sonra, askerlik görevimi tamamladım. Askerlik dönüşü yine özel bir okulda çalışmaya ve Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Psikolojisi Dalı'nda, Yrd. Doç. Dr. Habil Şentürk'ün danışmanlığında yüksek lisans eğitimine başladım ve 1999 yılında yüksek lisans eğitimimi tamamladım. 1999 yılında, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Psikolojisi Dalı'nda, Prof. Dr. Hayat, Hökelekli'nin danışmanlığında doktora çalışmasına başladım.

Evli ve iki çocuk babasıyım. Halen, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak bir ilköğretim okulunda rehber öğretmen olarak çalışmaktayım.

Ilhan TOPUZ

Dr. Yüksel Özgür
Burdur MANTASTAN